

В. В. СВІТЛИЧНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО "КАРАВЕЛА"

В.В. Світлична

Історія України

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

П'яте видання

Київ «Каравела» 2011

УДК 94(477)(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)я73
Св24

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/8.2-2236 від 14.10.2005 р.)

Рецензенти:

В.В. Кравченко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;
О.Я. Красівський,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук, філософії та права
Львівського регіонального інституту
Академії державного управління при Президенті України.

Світлична В.В.

Св24 Історія України: Навч. посіб. 5-те вид. – К.: Каравела, 2011. – 384 с.

ISBN 966-95596-2-6

Огляд історії України подається з позицій сучасної концепції вітчизняної історії у відповідності з навчальною програмою курсу. В організації самостійної роботи з посібником допоможуть наведені в кожному розділі фрагменти фактологічно цінних документальних джерел. Стиль викладу матеріалу та його композиція сприяють ефективнішому засвоєнню студентами матеріалу при відсутності безпосередніх контактів з викладачем. Вправи з відповідями на них дають можливість здійснювати самооцінку та самоконтроль у процесі навчання.

Для студентів вищих навчальних закладів, а також для широкого загалу читачів – учнів середніх шкіл, ліцеїв, гімназій, професійно-технічних училищ та всіх, хто цікавиться історією, прагне глибше пізнати минуле і сучасне нашого народу.

УДК 94(477)(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)я73

© В.В. Світлична, 2011
© Видавництво “Каравела”, 2011

ISBN 966-95596-2-6

Зміст

Передмова	5
1. Стародавня історія України (1 млн. рр. до н.е. – IX ст. н.е.)	8
1.1. Українські землі в первісну епоху	8
1.2. Історична доля півдня України	12
1.3. Слов'янські племена	21
2. Давньоруський період української історії (IX–XIV ст.)	31
2.1. Київська Русь (IX–XII ст.)	31
2.2. Галицько-Волинське князівство (XII–XIV ст.)	44
3. Литовсько-польська доба української історії (XIV – перша пол. XVII ст.). Виникнення козацтва	68
3.1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського	68
3.2. Від Литовсько-Руської до Польсько-Литовської держави	70
3.3. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ	79
3.4. Визвольний рух в Україні у XVI – першій пол. XVII ст.	83
4. Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.)	98
4.1. Українська Національно-визвольна війна 1648-1676 рр.	98
4.2. Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.)	122
4.3. Становище Правобережної України під владою Польщі	130
5. Україна у складі російської та австрійської імперій (кін. XVIII – поч. XX ст.)	148
5.1. Українське національне відродження XIX ст.	149
5.2. Соціально-економічна модернізація України	161
5.3. Україна на початку XX ст.	164
6. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.	185
6.1. Лютнева революція в Росії та Україна	185
6.2. Доба Української Центральної Ради. Відродження державності (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	186
6.3. Доба української держави гетьмана Павла Скоропадського. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки (квітень-грудень 1918 рр.)	193
6.4. Доба Директорії УНР (грудень 1918 – 1920 рр.). Злука УНР і ЗУНР	197
7. Україна у міжвоєнний період (1920-1939 рр.)	216
7.1. Радянська Україна в 20-30-ті рр.	216
7.2. Західна Україна у 20-30-ті рр.	236

8. Україна і Друга світова війна (1939-1945 рр.). Рух Опору	249
8.1. Початок Другої світової війни. Приєднання західноукраїнських земель до СРСР	249
8.2. Окупація України військами Німеччини та її союзників (22 червня 1941 – 22 липня 1942 рр.)	254
8.3. Рух Опору в Україні	260
8.4. Визволення України від фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.)	262
9. Україна в 1945-1991 рр.	270
9.1. Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945-1953 рр.)	270
9.2. Період хрущовської “відлиги” (1953-1964 рр.)	277
9.3. Період “застою” і кризи радянського суспільства (1964-1985 рр.)	282
9.4. Україна в період перебудови (1985-1991 рр.)	289
10. Україна в умовах розбудови незалежності	310
10.1. Політичний розвиток України	310
10.2. На шляху до економічної незалежності. Становище в соціальній сфері	322
10.3. Духовне життя суспільства	328
10.4. Зовнішня політика України	331
Відповіді до вправ	341
Перелік типових екзаменаційних питань	361
Список рекомендованої літератури	364
Головні події в історії України	369
Великі князі Київські та роки їх правління	379
Галицькі й Галицько-Волинські князі та роки їх правління	381
Українські гетьмани	382

ПЕРЕДМОВА

Нормативній навчальній дисципліні “Історія України” належить важливе місце в системі освіти, оскільки інтелектуальний потенціал людини визначається не лише глибокими спеціальними знаннями, а й високими громадянськими і національно-патріотичними почуттями.

Історія України – це більше, ніж наука. Вона, як це і має бути в цивілізованій країні, є частиною національного світогляду, складовою загальної культури як суспільства, так і людини.

Ми вже маємо чимало підручників і навчальних посібників з історії України, які об’єктивно, з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений українським народом історичний шлях. Відмінність запропонованого Вам посібника полягає у тому, що його створено з урахуванням особливостей методики дистанційного навчання. Якщо Ви навчаєтеся за системою дистанційної освіти, цей посібник стане Вашим помічником і порадиником, а самостійна робота з ним буде для Вас основним видом навчальної діяльності з вивчення курсу української історії.

На сторінки цього посібника, звичайно ж, перенесена не вся українська історія. У ньому зроблена спроба відібрати найпоказовіші, найважливіші події. При цьому головну увагу приділено історії українського національно-визвольного руху, історії української державності. Особливе місце відводиться таким грандіозним подіям нашої історії, як національно-визвольна війна 1648–1676 рр. та національно-демократична революція 1917–1920 рр. Менше уваги приділяється питанням, які розглядаються в окремих нормативних навчальних дисциплінах. Це, насамперед, питання з історії української культури і церкви. Запропонований навчальний посібник допоможе Вам отримати необхідний мінімум знань з історії України, водночас, він є основою для більш ґрунтовного її вивчення.

Крім того, після кожного розділу посібника пропонується перелік додаткової літератури для поглибленого вивчення певної теми.

У посібнику містяться також документальні джерела, довідкові матеріали (хронологія основних подій української історії, князування великих князів київських, князів галицьких і галицько-волинських, правління українських гетьманів), які допоможуть Вам не тільки закріпити набуті знання, а й доповнити, розширити їх.

Матеріал посібника скомпоновано за тематико-хронологічним принципом у 10 розділах, які відповідають певним періодам історії України. Основою запропонованої періодизації курсу є суспільно-політична, державна проблематика, а також соціально-економічні зміни у розвитку українського суспільства.

У чому ж особливість посібника?

По-перше, посібник є не лише джерелом основної інформації з предмета, а й виконує функції викладача-наставника, присутність якого студенти відчують під час самостійного навчання. Посібник побудовано таким чином, щоб забезпечити допомогу і підтримку студентам, які не можуть дійти до суті питання, безпосередньо контактуючи зі своїми викладачами.

По-друге, посібник містить вправи із відповідями до них, що змушує студентів обмірковувати вивчене, дає їм можливість здійснювати самооцінку і самоконтроль засвоєння навчального матеріалу. Процес навчання у такий спосіб набуває завершеного вигляду.

По-третє, у посібнику є багато таблиць і схем, значний обсяг матеріалу подається у вигляді тез. Ці методи подання інформації полегшують розуміння і запам'ятовування тексту, сприяють ефективному поясненню взаємозв'язку між історичними явищами та процесами. До того ж, у такий спосіб студентам демонструються прийоми логічного мислення, аналізу та узагальнення історичного матеріалу у певній системі, оцінки історичних фактів та явищ, діяльності історичних осіб.

По-четверте, до кожного розділу підібрано документи та матеріали, які сприяють поглибленню і закріпленню почерпнутих із посібника знань, виробленню вмінь самостійно здобувати знання та аналізувати складні історичні явища і процеси.

Таким чином, побудова посібника та його стиль дають можливість студентам цілеспрямовано організувати самостійну роботу, заохочують студентів до навчання, підтримують їх навчальну мотивацію, сприяють найбільш продуктивному засвоєнню матеріалу.

Вивчивши цей посібник, Ви будете:

– розуміти суть історичних процесів, що відбулися в минулому й відбуваються нині в Україні;

– вміти аналізувати й узагальнювати історичний матеріал у певній системі, оцінювати найважливіші події та явища української історії в контексті світової історії;

– вміти зіставляти історичні події, процеси з епохами, орієнтуватися у науковій періодизації історії;

– вміти знаходити й критично аналізувати потрібну інформацію з минулої та сучасної історії України, застосовувати набуті знання для прогнозування суспільних процесів.

Автор та видавці вдячні за цінні побажання щодо покращення змісту і структури посібника його редактору, доктору історичних наук, професору, ректору Київського славістичного університету Ю. М. Алексєєву, рецензентам – докторам історичних наук, професорам В. В. Кравченку, О. Я. Красівському. Особливу подяку хочеться висловити директору видавництва “Мапа” Б. С. Тесленку за надання картографічно-ілюстративного матеріалу для посібника.

Автор і видавці також будуть вдячні за зауваження і пропозиції стосовно подальшого вдосконалення посібника, які просимо надсилати на електронну адресу caravela@ukr.net.

1 СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(1 млн. рр. до н.е. – IX ст. н.е.)

Цей період є найтривалішим в історії України. Він охоплює час від появи на українських землях перших людей і до утворення держави – Київської Русі. Населення пройшло шлях від первісної людини до людини сучасного біологічного виду, від первісного людського стада до зародження державності і цивілізованого суспільства.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

✓ палеоліт	✓ архантроп
✓ мезоліт	✓ неандерталець
✓ неоліт	✓ кроманьйонець
✓ неолітична революція	✓ матриархат
✓ енеоліт	✓ патріархат
✓ кам'яний вік	✓ анімізм
✓ бронзовий вік	✓ перший суспільний поділ праці
✓ залізний вік	✓ другий суспільний поділ праці
✓ первісна доба	✓ магія
✓ первісна людина	✓ фетишизм
✓ первісне людське стадо	✓ тотемізм
✓ первісне суспільство	✓ Трипільська культура
✓ родова община	✓ Кімерійська культура
✓ плем'я	✓ Черняхівська культура

1.1. Українські землі в первісну епоху

Поява перших людей на території сучасної України

Історія України бере свій початок від появи перших людей на її території. Науково доведено, що первісні люди з'явилися на українських землях приблизно 1 млн. рр. тому – найдавніше їх поселення знайдено біля с. Королеве в Закарпатті.

На думку сучасних українських істориків, розселення прадавніх людей на території України відбувалося південно-західним та західним шляхами.

Із появою перших людей в історії України починається первісна доба, яка характеризується наявністю колективної власності, колективного

виробництва та споживання. Первісне суспільство не мало класів і держави. Існувало дві форми суспільно-економічних відносин – спочатку первісне людське стадо, а з часом – родова община і плем'я.

Первісна організація життя людей існувала на півдні України до I тис. р. до н.е., на іншій її території – до початку н.е.

У розвитку первісного суспільства виділяють такі періоди: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт), бронзовий і ранній залізний віки. Ця періодизація створена, виходячи із домінуючої ролі того чи іншого матеріалу при виготовленні знарядь праці.

Палеоліт (стародавній кам'яний вік). 1 млн. р. – X тис. до н.е.

В Україні відомо понад I тис. поселень палеоліту.

На території України проживали люди кількох типів: пітекантроп (архантроп) – 1 млн.–150 тис. до н.е.; неандерталець (палеантроп) – 150–35 тис. до н.е.; кроманьйонець (Homo Sapiens) – бл. 35 тис. до н.е.

На зміну першій формі існування людського суспільства – первісному стаду – прийшла родова община, відбулася племінна організація суспільства. Родинні зв'язки велися по материнській лінії (матріархат).

Основними заняттями населення було збиральництво та полювання. Люди навчилися виготовляти знаряддя праці із каменю, одяг, споруджувати житла, добувати вогонь. Намітився поділ праці між чоловіком і жінкою. Чоловіки займалися переважно полюванням, а жінки – домашнім господарством.

Почало зароджуватися мистецтво, первісні релігії: фетишизм, готемізм, магія, анімізм.

Цей період в українській історії найдовший. На еволюцію людини, її занять, знарядь праці вплинуло велике обледеніння з різким похолоданням клімату.

Мезоліт (середній кам'яний вік). IX тис. – VII тис. до н.е.

Мезолітичні пам'ятки знаходяться по всій території України.

Відбулося танення льодовика і становлення сучасних природно-кліматичних умов. Винайдено лук і стріли, гарпуни, голки, кам'яні сокири, гачки. Зроблено перші спроби приручити диких тварин – собаку, бика, свиню. Крім мисливства, одним із основних занять стає рибальство, починає розвиватися тваринництво й рослинництво.

Неоліт (новий кам'яний вік). VI тис. – IV тис. до н.е.

Відбувся перехід від привласненого до відтворювального, продуктивного господарювання – землеробства і скотарства. Цей процес отримав назву “неолітичної революції”. Завершилося формування техніки обробки каменю: пиляння, шліфування, свердління.

З'явилися перші штучні матеріали, створені людиною, — обпалена глина (кераміка) та тканина. Глиняний посуд швидко набував поширення, його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості. За такими знахідками археологи визначають кордони і час існування окремих археологічних культур. В Україні виділено понад 10 неолітичних археологічних культур. Їх можна поділити на мисливсько-рибальські (існували в лісовій зоні) та землеробсько-скотарські (на півдні, у степовій зоні), що свідчить про нерівномірність розвитку неолітичного суспільства.

Виникають прядіння і ткацтво, з'явився ткацький станок.

Енеоліт (мідно-кам'яний вік). IV тис. — III тис. до н.е.

У IV тис. до н.е. люди освоїли перший метал — мідь. Відбувався подальший розвиток відтворювального господарства. Намітився перехід від мотичного до орного землеробства.

Наймогутнішою культурою епохи енеоліту була Трипільська культура, яка існувала з IV тис. до III тис. до н.е., названа так через поселення поблизу с. Трипілья (Київщина), дослідженого чеським археологом В. Хвойкою.

Чоловіки-“трипільці”.

Реконструкція М. Герасимова

Трипільці були одним із найцивілізованіших етносів неолітичної доби.

Основне заняття трипільців — орне землеробство. Вони вирощували ячмінь, просо, пшеницю, майже всі садово-городні культури, відомі сьогодні в Україні. Трипільська культура — одна з перших землеробських культур Європи.

Трипільці вперше на території України почали виготовляти вироби з міді.

На надзвичайно високому рівні розвитку знаходилось гончарство. Трипільці виробляли чудовий глиняний посуд білого, чорного, червоного і жовтого кольорів з орнаментом і пласким дном. Орнамент глиняних виробів містить багато інформації про духовний світ трипільців.

Трипільці будували протоміста площею до 400 га із квартальною забудовою дво-триповерховими будинками, населення міст сягало 50 тис. осіб, а площа — понад 50 га. На Уманщині існували поселення-гіганти до 450 га.

Високого рівня досягла духовна культура трипільців: існувала писемність — буквенно-звуковий алфавіт, який є одним із найдавніших у світі!

Трипільська культура поступово зникла. Стосовно її зникнення висловлюються різні гіпотези і, зокрема, експансія кочовиків на територію трипільців, похолодання клімату.

Долю трипільців остаточно не з'ясовано. Дискусійним залишається питання і про походження трипільців, про їх етнічну належність. Більшість дослідників відносять трипільців до середземноморського антропологічного типу. Висловлюється також думка про те, що трипільська культура своєрідно поєднала представників суспільств кількох антропологічних та мовних груп Європи.

Бронзовий вік. II тис. — I тис. до н.е.

Бронза — перший метал, штучно створений людиною. Використання бронзи сприяло зростанню продуктивності праці.

В епоху бронзи відбувся перший суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Зоною розселення скотарських племен став південноукраїнський степ.

Обмін набув постійного характеру.

На зміну родовій общині прийшла сусідська (територіальна), почала проявлятися майнова диференціація. У суспільстві утвердилися патріархальні родинні відносини.

На території України в епоху бронзи існувало близько 20 археологічних культур: ямна, катакомбна, тшинецько-комарівська, шнурової та багатоваликової кераміки тощо.

Залізний вік. Від I тис. до н.е.

Використання заліза привело до різкого зростання продуктивності праці, вперше людина отримала можливість створювати додатковий продукт понад прожитковий мінімум.

Трипільська культура. Середній етап

Відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від сільського господарства.

Додатковий продукт став економічною передумовою зародження нових станово-класових відносин.

На території України початок залізної доби пов'язаний із кіммерійською культурою (Північне Причорномор'я, поч. I тис. до н.е.) та з ранніми слов'янськими культурами (поч. н.е.).

Вправа №1

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Заповніть таблицю і зробіть порівняння неоліту з палеолітом.

Питання для порівняння	Палеоліт	Неоліт
Час		
Знаряддя праці		
Матеріали		
Способи обробки матеріалів		
Спосіб добування засобів для життя		
Колективи, якими жили люди		

3. Визначте значення Трипільської культури в українській історії.

1.2. Історична доля півдня України

Кочовики

Південь України – це неосяжний відкритий степ, який приваблював войовничі кочові племена Євразії. Завдяки цій географічній обставині південна Україна стала центром життя кочових народів, які хвилями змінювали один одного з кін. II тис. до н.е. і до XIII ст. н.е.: *кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, болгари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари*.

Переселення цих народів відбувалося зі сходу, крім готів. Вони прийшли з берегів Балтійського моря.

Поруч із скотарством, яке становило основу господарства, кочовики займалися землеробством, ремеслами. Вони володіли військовим мистецтвом, вели постійні війни, тримали в покорі сусідні народи.

Кіммерійці

Першими з найдавніших жителів Північного Причорномор'я, чия назва зафіксована в писемних джерелах і дійшла до наших днів, були кіммерійці (IX-VII ст. до н.е.). Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в “Одіссеї” Гомера, найдокладніше розповів про них давньогрецький історик Геродот.

Усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми військовими походами. Ці войовничі племена доходили до країн Передньої та Малої Азії. Військо кіммерійців складалося з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими й залізними мечами та кинджалами, луками, бойовими молотами та булавами. Таку зброю кіммерійці мали завдяки вмінню виробляти залізо. Вони були першими на сучасних українських землях, хто навчився виготовляти цей метал. Займалися переважно кочовим скотарством, але знали й рільництво. Найбільшим багатством у кіммерійців вважалися коні, адже конярство давало левову частку продуктів харчування, коней використовували і як засіб пересування.

Кіммерійці об'єднувалися у племена, а племена складали союзи на чолі з царями-вождями. Кіммерійським царям належала вся повнота влади в рабовласницькій державі. Кіммерія розпалася внаслідок навали скіфських племен, які витіснили частину кіммерійців за межі Причорномор'я, а ті, що залишилися, асимілювалися загарбниками.

Скіфи

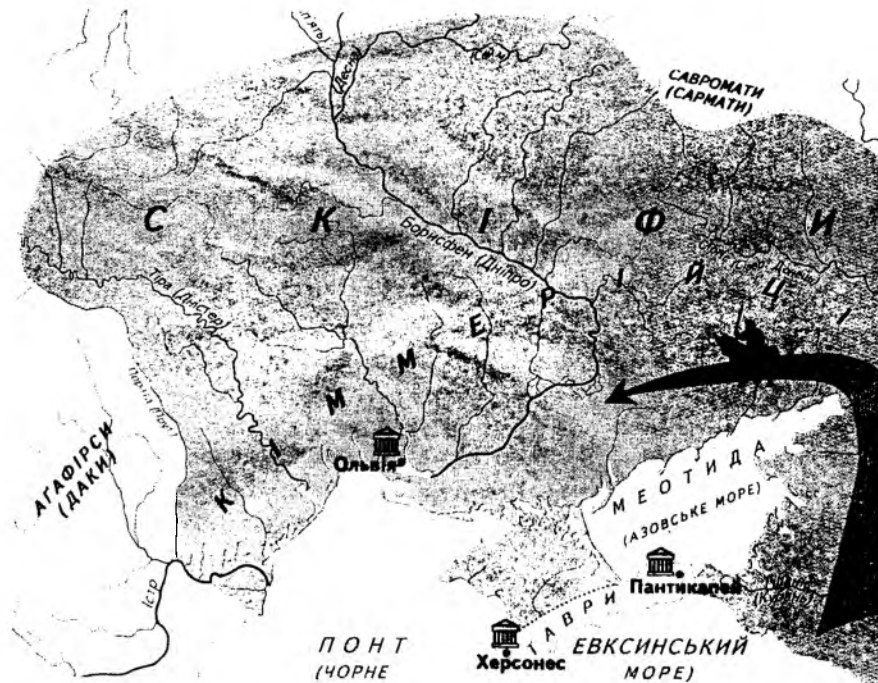
У VII ст. до н.е. в українських степах з'явилися іраномовні племена скіфів. Скіфи переважали кіммерійців чисельністю, військовою вправністю, більшою організованістю та єдністю.

Геродот, розповідаючи про скіфів, виділяв серед них царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Царські скіфи жили на берегах Азовського моря та у степовому Криму. Скіфи-кочівники мешкали у степах Подніпров'я. Скіфи-землероби оселилися у лісостеповій зоні, скіфи-орачі – між Дніпром і Дністром. Власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Вони панували над усіма іншими скіфськими племенами.

Основним заняттям кочових скіфів було скотарство. Воно давало все необхідне для життя: коней, м'ясо, молоко. Скіфам доводилося весь час пересуватися степом у пошуках пасовиськ. Лісостепові

племена займалися орним землеробством – сіяли пшеницю, ячмінь, жито. Крім того, розводили свійських тварин і вирощували сади. Свої поселення розташовували на високих, зручних для оборони пагорбах. Городища оточували високими земляними валами й глибокими ровами. Серед ремесел були поширені ковальське, бронзолivarне, гончарство, ткацтво. Скіфи жваво торгували з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Скіфи постійно воювали, втручаючись у боротьбу між державами Передньої Азії. Найбільш відома їхня війна з перським царем Дарієм, яка уславила скіфів як непереможних воїнів. Ударну силу скіфського війська становила кіннота. Кожний дорослий скіф був кінним воїном. Зброя скіфа-воїна складалася з лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири, дротиків. Голову захищав бронзовий шолом, тіло – панцир і округлий щит. Скіфські воїни відзначалися жорстокістю до ворогів. За звичаєм, вони пили кров першого вбитого ними ворожого вояка з чаші, зробленої з черепа нещасливця.

Територія, яку заселяли кіммерійці та скіфи

Наприкінці VI ст. до н.е. у скіфів сформувалася держава, яка досягла найвищого піднесення в IV ст. до н.е. Розквіт Скіфії пов'язаний з ім'ям царя Атея. Влада Атея поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. Міць Скіфії похитнулася після поразки від македонського царя Філіппа II.

На межі IV–III ст. до н.е. почався занепад Скіфської держави, а наприкінці III ст. до н.е. під натиском сарматів вона змістилась у степи Кримського півострова. Частина скіфів пізніше асимілювалася з іншими народами.

Сармати

У III ст. до н.е. в землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли сармати. Вже у II-I ст. до н.е. вони повністю займали степи між Доном і Дніпром, а іноді їхні поселення сягали навіть Південного Бугу й Дунаю. Назва “сармати” походить від іранського слова – “саоро-мант”, що означає “оперезаний мечем”. За легендою, записаною Геродотом, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками – безстрашними жінками-воїнами. Сарматські жінки вміли їздити верхи не гірше за чоловіків, володіли зброєю й разом з ними ходили в походи. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів ще більшою жорстокістю і непохитністю.

Коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору.

Тацит

Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, овець, коней. Крім того, полювали на степових звірів і птахів, ловили рибу, займалися ремеслами.

Наприкінці I ст. н.е. утворився великий союз племен, очолюваний сарматським племенем аланів. Кінець аланському пануванню в південноукраїнських землях поклали в III ст. германські племена готів, а в другій половині IV ст. – гуни.

Готи

У III ст. своє панування в Північному Причорномор'ї встановили германські племена готів, утворивши тут Готську державу – Гетику. Столицею держави готів було так зване “Дніпрове місто”, яке знаходилося поблизу одного з порогів Дніпра (неподалік від нинішнього с. Башмачка Запорозької області). Закріпившись у Північно-

му Причорномор'ї, готи почали свою військову експансію на Балкани і Малу Азію. Найбільшої могутності й сили політичне об'єднання готів досягло в середині IV ст. н. е. за правління короля Германаріха (332–375 рр.). Під кінець правління Германаріха почалася невдала для готів війна з племенами антів. Після смерті готського короля військову суперечку з антами продовжив його спадкоємець Вінитарій. Саме він у 375 р. підступно вбив антського князя Божа з синами та 70 старійшинами. Але вже наступного року готи були розгромлені кочовими племенами гунів, які підтримали антів у їх боротьбі проти готської держави. Після цієї нищівної поразки Гетика як держава швидко занепадала. Більша частина її населення перейшла в наддунайські землі, менша — залишилася на території Кримського півострова.

Гуни

Після перемоги над готами гуни невдовзі захопили величезні території від Дону до Дунаю. Вони зруйнували грецькі колонії в Причорномор'ї, підкорили племена готів, аланів, слов'ян. За правління Аттіли (сер. V ст.) держава гунів контролювала величезні простори від Рейну до Волги. І тільки після поразки в Каталаунській битві (451 р.) гуни нарешті були зупинені. Каталаунська поразка підірвала могутність гунської імперії. Після смерті у 453 р. царя Аттіли його держава розпалася, а гуни поступово розпорошилися серед місцевих народів.

Одягаються вони в полотняні сорочки або шкури, харчуються сири́м м'ясом та корінням.

Амміан Марцилін

На зміну гунам прийшли нові хвилі тюркських кочових племен, що, перетинаючи Причорномор'я, рвалися за Дунай, до багатих європейських країн.

Авари та болгари

У VI ст. у Північному Причорномор'ї з'явилися орди аварів. Вони напали на антів, спустошили їхні землі. Боротьба виявилася дуже виснажливою, і антський племінний союз розпався (602 р.).

Ще одну загрозу для слов'ян у цей час становили напади болгар (болгар). Частина болгар осіла на Камі та Волзі, створивши тут державне утворення (Волзьку Болгарію), а інша, пройшовши через територію сучасної України, осіла у східній частині Балканського півострова, заснувавши міцну державу — Дунайську Болгарію. До її

складу ввійшли землі південних слов'ян, культура яких перевищувала культуру переможців.

Хозари

Хозари прийшли з Азії й заснували велику державу — каганат, яка досягла в VIII ст. найбільшої могутності. Хозари були войовничим народом, що підкорив багато племен: аланів, радимичів, в'ятичів, полян, сіверян. Формою залежності підкорених племен була сплата данини. Столицею Хозарського каганату було м. Ітіль на нижній Волзі.

Печеніги

Наприкінці IX ст. у південноукраїнських степах з'явилися нові кочівники — печеніги, основним заняттям яких, окрім скотарства, були грабіжницькі набіги на сусідні племена і країни. Упродовж 915–1036 рр. Русь воювала з ними 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок. 972 р. хан Куря біля Дніпрових порогів розбив загін Святослава і зробив із княжого черепа чашу для пиття.

У 1036 р. дружина Ярослава Мудрого розгромила під стінами Києва печенізьку орду й відкинула її у безкраї степи.

Половці

Вийшовши у IX ст. із теренів сучасної Киргизії та Казахстану, половці витіснили печенігів — спочатку з Приаралля, а в першій половині XI ст. — і з Причорномор'я. Перший удар половців на Русь припадає на 60-ті рр. XI ст. До початку XIII ст. половці здійснили 46 великих походів на Русь.

У різні часи Русь не лише воювала з кочівниками, а й мала з ними мирні відносини і навіть торгувала. Коли з 60-х рр. XI ст. половці почали тіснити печенігів, то частина з них відійшла за Дунай. З дозволу київського князя вони зайняли малозаселені землі Поросся та Південної Переяславщини. Русичі називали ці тюркські племена за кольором їхніх шапок чорними клобуками.

Літописи зберегли відомості про півтора десятка русько-половецьких шлюбних союзів. На половчанках, наприклад, були одружені Олег Святославич (онук Ярослава Мудрого, засновник династії Ольжичів), Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговича половчанкою була мати; у Ігоря і Всеволода Святославича — і мати, і бабка (по батькові).

Кочові народи залишили помітний слід в історії України. Протягом століть вони впливали на розвиток українських земель, на формування матеріальної і духовної культури населення країни. Державні утворення киммерійців, скіфів, сарматів, готів існували ще до IV ст. н.е.

У нижченаведеній таблиці подається інформація про час мешкання кочових народів у південноукраїнських степах та про їх державні утворення.

Мовна група	Назва народу	Час мешкання на півдні України	Державні утворення
Іраномовні народи	Кіммерійці	IX-VII ст. до н.е.	Кіммерія – це перше державне утворення на території України
	Скіфи	VII-III ст. до н.е.	Державне об'єднання Скіфія. Найвищої могутності досягло у кінці V ст. до н.е. за правління царя Атея
	Сармати (роксолани, алани)	III ст. до н.е. – III ст. н.е.	Державне об'єднання Сарматія
Германці	Готи	III-IV ст. н.е.	Державне об'єднання Гетика. Найвищої могутності досягло за правління Германаріха (332–375 рр.)
Тюркомовні народи	Гуни	IV-V ст.	Державне об'єднання гунів. За правління Атілли (сер. V ст.) володіння гунів простягнулися від Рейну до Волги.
	Авари	VI-VII ст.	Аварський каганат
	Болгари	VII ст.	Велика Болгарія. У VII ст. частина болгарських племен на чолі з Аспарухом переселилася на Дунай, заснувавши Дунайську Болгарію. Назва “болгари” згодом стала самоназвою місцевого південнослов'янського населення
	Хозари	VII-X ст.	Хозарський каганат. Розгромлений київським князем Святославом
	Печеніги	X-XI ст.	Печеніги. Розгромлені київським князем Ярославом Мудрим
	Половці	XI-XIII ст.	Половці. Розгромлені монголо-татарами
	Монголо-татари	з 20-х рр. XIII ст.	Упродовж 1236-1240 років монголо-татари завоювали князівства Русі. Утворена ними держава Золота Орда простягнулася від Іртиша в Сибіру до нижньої течії Дунаю; у XV ст. вона розпалася на окремі улуси – Кримське, Казанське, Астраханське, Ногайське ханства. Кримське ханство проіснувало з 1449 р. до 1783 р., ставши важливим етапом української історії.

Антична колонізація Північного Причорномор'я (VII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

Із VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї вихідцями із Греції були засновані міста-держави: Ольвія (гирло Південного Бугу), Тіра (біля гирла Дністра), Феодосія, Херсонес (на місці нинішнього Севастополя), Пантікапей (на місці сучасної Керчі) та інші.

Засновані спочатку містами малоазійського узбережжя, ці поселення невдовзі стали незалежними державами (VII–I ст. до н.е.), а пізніше (I ст. до н.е. – III ст. н.е.) опинились під протекторатом Риму. Найбільшого розквіту держави досягли у VI–IV ст. до н.е. Провідну роль серед них відігравали Ольвія, Херсонес, Боспорське царство.

Головні причини заснування греками колоній – дефіцит землі і хліба, перенаселеність грецьких міст, воєнно-політичні конфлікти. Лідерство у заснуванні колоній належало малоазійському місту Мілету, “родоначальнику” понад 90 міст у басейні Чорного моря. Саме з малоазійських грецьких міст, які потерпали від постійних нападів персів і лідійців, рухався основний потік грецьких колоністів.

За формою правління міста-держави були республіками: демократичними (де вирішальну роль у політичному житті відігравав демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Типовими демократичними полісами були Ольвія та Херсонес. Як свідчать джерела, демократизації суспільного життя міст передувала гостра внутрішня соціальна боротьба. Так, переломним моментом в історії Ольвії можна вважати осаду міста македонським полководцем Зопіріоном у 331 р. до н.е. У цей період у місті спалахнула гостра соціальна боротьба: було звільнено рабів, наділено громадянськими правами іноземців, пом'якшено боргові зобов'язання, збільшено повноваження народних зборів. Соціальні реформи заспокоїли населення, в результаті Ольвія змогла дати відсіч Зопіріону.

Єдина монархія – Боспорське царство – виникла у V ст. до н.е. в результаті об'єднання більш як 20 міст на чолі з Пантікапеем. Причому спочатку держава являла собою союз грецьких міст, кожне з яких мало елементи самоврядування. Але поступово вона трансформувалася в монархію. До Боспорського царства входили Керченський та Таманський півострови, Кубань. Поряд із греками тут жили скіфи, таври (у Криму), меотські племена (у Приазов'ї та на Кубані). У період свого розквіту (IV–III ст. до н.е.) Боспор вдався до спроби поширити свою владу на все узбережжя Чорного моря.

Правлячими династіями були Археанактиди (480–438 рр. до н.е.) та Спартокіди, що стояли при владі до 107 р. до н.е., коли під час повстання рабів та вільного населення під проводом скіфа Савмака було вбито царя Перісада V. Повстання виявилось згубним для Боспорської держави: спочатку вона ввійшла до складу Понтійського царства, згодом потрапила під владу Риму, а у 70-х роках IV ст. н.е. остаточно розпалася під ударами гунів.

Господарство античних міст-держав було засноване на жорсткій експлуатації рабів.

Економіка була багатогалузевою:

- Торгівля велася у двох напрямках – з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами). У Грецію вивозили хліб, худобу, шкіру, пушнину, рабів. Сусідам продавали вино, зброю, тканини, вироби мистецтва та ін.

- Ремесло досягло високого рівня розвитку і славилось виробництвом металевих, керамічних, ювелірних виробів, ткацтвом.

- Землеробство: вирощували пшеницю, ячмінь, просо, виноград, яблука, груші тощо.

- Скотарство і рибальство.

Духовна культура досягла високого рівня розвитку: розвивалися освіта, наука, література, музика, театр, скульптура, архітектура.

Культуру міст-держав визначають як чорноморський варіант античної культури.

Причини занепаду:

- загальна криза рабовласництва, яка почалася з III ст. н.е. і підірвала сили держав;

- натиск кочівників. У III ст. н.е. під натиском готів загинула Ольвія та інші міста, в IV ст. н.е. під натиском гунів загинуло Боспорське царство. У V ст. н.е. античні міста-держави припинили існування.

Культура античних колоній значною мірою вплинула на культурний розвиток сусідніх народів, у т.ч. і слов'ян.

Вправа №2

1. У чому особливість історичної долі півдня України і чим це можна пояснити?

2. Назвіть народи, які заселяли південь України в давні часи.

3. Визначте причини заснування і причини загибелі античних колоній у Північному Причорномор'ї.

1.3. Слов'янські племена

Предками українців є слов'яни. Звідки ж пішли слов'яни і як вони з'явилися на українських землях?

Походження слов'ян

Слов'яни є автохтонним (корінним) населенням Європи індоєвропейського походження. Індоевропейці, широко розселившись по Європі й Азії, дали початок багатьом народам, у тому числі і слов'янам.

Як окрема етнічна спільність, слов'яни сформувалися на початку нашої ери. Ряд істориків ототожнюють слов'ян із венетами. Перші письмові згадки про слов'ян (венедів) зустрічаються у римських авторів I–II ст. н.е. – Плінія, Тацита, Птолемея. На думку більшості вчених, батьківщина слов'ян охоплювала територію від середньої течії Дніпра до Вісли.

Звідси в II–VII ст. н.е. – в період Великого переселення народів – слов'яни широко розселилися у всіх напрямках.

У результаті слов'янський етнос розпався на три гілки: *західних, південних і східних слов'ян*. Східні слов'яни розселилися на території сучасної України, Білорусії, частково Росії (Ока, верхня течія Волги).

Західні слов'яни дали початок *полякам, чехам, словакам, лужицьким сербам*.

Південні слов'яни – *болгарам, сербам, хорватам, словенцям, боснійцям, македонцям, черногорцям*.

Східні слов'яни – *українцям, росіянам, білорусам*.

Із IV ст. н.е. на території України між Дністром і Сіверським Дінцем розселилися племена антів, що входили до складу дніпро-дністровської групи черняхівської культури, добре дослідженої на сьогоднішній день (досліджено більше 2 тис. поселень).

Провідною галуззю економіки антів було сільське господарство. Поширилося орне землеробство, практикувалося двопілля, вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю, сочевицю. Анти не тільки забезпечили себе хлібом, а й вивозили зерно на зовнішні ринки.

У всіх поселеннях знайдено залишки залізо- та бронзолитвильних майстерень. Виявлено близько 100 найменувань виробів із заліза і сталі.

Анти підтримували торговельні зв'язки із сусідами (скіфами, сарматами, готами та ін.), а також із провінціями Римської імперії.

Інтенсивний розвиток економіки обумовив розпад общинного господарства, соціальне розшарування, появу нових форм політичної організації.

У IV ст. н.е. анти утворили державне об'єднання (Антський союз) зі спадковим вождем, організованим військом та участю населення в політичному житті (віче). Антський союз мав характер військової демократії. Проіснував до VII ст. н.е. і розпався під ударами аварів.

Після його розпаду на території України, де розселилися східні слов'яни, утворилися окремі племінні об'єднання, розташування і назви яких відомі з літопису “Повість врем'яних літ”: *поляни, древляни, сіверяни, тіверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати, дреговичі*.

У найбільш вигідному геополітичному положенні опинилися поляни, які проживали у Середньому Подніпров'ї: вони знаходилися майже в центрі східнослов'янських племен, на перехресті важливих торговельних шляхів. Саме поляни стали центром консолідації східнослов'янських земель. Їх столицею був Київ, заснований, за даними археологів, у кінці V – першій половині VI ст. н.е. За легендою Київ заснували князь Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь.

Князь Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь. Пам'ятник у Києві

Першими ж київськими князями, існування яких зафіксовано письмовими джерелами, були Дір і Аскольд, які правили з 30–50-х рр. IX ст. до 882 р.

За одними писемними відомостями Аскольд і Дір були нащадками Кия, за іншими – дружинниками варязького князя Рюрика, який правив племенами ільменських словен у північних Новгородських землях. Як сповіщається в літописі, слов'янське населення запросило варязьких князів, аби ті забезпечили спокій в їхніх землях.

Із середини IX ст. навколо полян постає стабільне державне об'єднання, яке в арабських письмових джерелах отримало назву **Куявія**, а сучасні історики називають його Руською землею або Київським князівством. Саме Київське князівство стало територіальним, політичним, етнокультурним ядром, з якого згодом стала Київська Русь.

Міжнародні зв'язки Київського князівства свідчать про його могутність і авторитет. У 860 р. дружина Аскольда здійснила похід на Візантію, змусивши її сплатити контрибуцію.

У 882 р. Новгородський князь Олег разом із сином Рюрика Ігорем захопили Київ. У результаті Олег об'єднав Київські і Новгородські землі і розпочав консолідацію східнослов'янських племен.

Таким чином, утвердження Олега в Києві знаменувало створення великої держави східних слов'ян – Київської Русі або Давньої Русі.

Слов'яни і скандинави

Скандинавські ватаги професійних воїнів, яких на заході Європи називали норманнами (“північними людьми”), а на сході варягами (від шведського *var* – клятва), з кінця IX – початку X ст. здійснювали напади на землі Данії, Англії, Франції, Південної Прибалтики, дійшли до Середземного моря й задовго до Христофора Колумба висадилися в Америці. Основними їхніми заняттями стали військовий промисел, військова служба і торгівля. Варяги відзначалися мужністю, хоробрістю, наполегливістю, безжалісністю як до противника, так і до себе. Осідаючи на місцях своїх переможних вилазок, змішуючись із місцевим населенням, вікінги швидко втягувалися в культуру підкорених територій.

На поч. IX ст. активізувалося проникнення варягів через систему річок та озер углиб Східної Європи. Прямуючи на схід, скандинави переслідували швидше торгівлю, ніж військову мету. Ладозьке озеро і р. Волхов служили “в'їзними ворітьми” з Балтики: через басейн

оз. Ільмень звідси можна було дістатися Волги, нею досягти земель волзьких булгар і Хозарії, а перетнувши Каспійське море – арабських країн Середньої і Передньої Азії. Підприємливі купці-воїни переправляли на південь мед, віск, хутра, рабів. З часом південний напрямок починає переважати у здобичницькій, військово-службовій і торговельній діяльності скандинавів.

Із IX ст. скандинавські мореплавці почали освоювати новий торговий шлях на південь, який отримав назву “шлях з варяг у греки”. З оз. Ільмень по малих річках і річкових волоках їхні човни добувалися верхів’їв Дніпра, а вже звідти Дніпром спускалися в Чорне море. Осідаючи в прирічкових населених пунктах, варяги або підкоряли довколишні племена, примушуючи їх до сплати данини, або вступали з ними у союзницькі відносини. Щодо Києва, то там сходилися річкові транзитні шляхи, і власне ця специфіка розташування міста, яка дозволяла контролювати весь дніпровський шлях, надала йому роль бази, з якої впродовж IX ст. нормани здійснили поступове об’єднання територій, пов’язаних конфігурацією гідрографічної мережі з Дніпром.

Зазначимо, що археологічна наука не виявила слідів тривалого перебування або економічного чи побутового впливу скандинавів у Середньому Подніпров’ї періоду заснування Руської землі. На східнослов’янських землях вони з’явилися тоді, коли тут вже існувала власна державність.

Походження назви “Русь”

Нестор-літописець, роблячи бл. 860 р. запис про похід Аскольда і Діра на Константинополь, відзначає, що з того часу “начася прозивати Руска земля”.

В історичних джерелах, як відомо, по-різному тлумачиться термін “Русь”. Дехто з дослідників намагається довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській, слов’янській мовах. Це свідчить про значне поширення назви “Русь” в інших народів. Поступово термін “Русь” починає стосуватися всіх дружинників, у тому числі й слов’янського походження. Назва “Русь” поширюється, насамперед, на полян, що панували у протодержавному утворенні на Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов’ян. Цим же словом іменували й Давньоруську державу з центром у Києві. Офіційні назви “Русь”, “Руська земля” у X–XI ст. стають загальноживаними на всьому її просторі.

Отже, слово “Русь” виникло не як етнонім, а як політична назва державного об’єднання.

Вправа №3

1. Яка територія, на думку більшості вчених, є батьківщиною слов’ян:
 - a) Між Віслою і Одером;
 - b) Між Віслою і Дніпром;
 - b) По Дунаю.
2. Які східнослов’янські племена дали початок українському етносу?
3. Заповніть таблицю “Етапи утворення державності у східних слов’ян”.

Період	Державні об’єднання східних слов’ян
IV-VII ст.	
VII-VIII ст.	
сер. IX ст.	
882 р.	

Висновки

- ✓ Історичний розвиток України розпочався I млн. рр. до н.е. і став складовою частиною еволюції людства.
- ✓ Зміни на території України в архаїчну добу відбувалися, як у світі в цілому, але й мали певні особливості.
- ✓ Трипільська культура була однією з найдавніших землеробських культур світу (IV-III тис. до н.е.).
- ✓ Південні українські степи тривалий час були заселені кочівниками, які залишили помітний слід в історії України. Перший відомий науці кочовий народ, який мешкав на Півдні, – кіммерійці (кін. II тис. – VII ст. до н.е.). Вони утворили перше в південних степах державне об’єднання.
- ✓ З VII ст. до н.е. по V ст. н.е. в Північному Причорномор’ї існували античні міста-держави, забезпечуючи тісні культурні зв’язки українських земель з античним світом.
- ✓ У лісостепових районах України на початку н.е. розселяються слов’яни.
- ✓ На місці антського складаються нові державні об’єднання, а в IX ст. н.е. виникає держава – Київська Русь.

Історичні джерела

Із “Повісті врем’яних літ”

“Повість врем’яних літ”, створена на початку XII ст., є першим літописом, що дійшов до нас. “Повість” збереглася в багатьох списках, найстаріші з яких – Лаврентіївський (1377 р.) та Іпатіївський (перша половина XV ст.). Події в цьому

літописному зведенні викладено від 860 до 1111 рр. Один із пізніших списків літопису зберіг ім'я автора – ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

Розселення слов'ян

...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми – [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвались. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші – мазавшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвались дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвались полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота – од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвались сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмени.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хвалісі, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирами; море це зовуть Руським...

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її

родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон.

- ✓ *Визначте території розселення слов'янських племен, згаданих у тексті. Які з них мешкали на землях сучасної України?*
- ✓ *Проаналізуйте побут та вірування слов'ян.*
- ✓ *Яка територія, на думку автора літопису, є батьківщиною слов'ян?*

Заснування Києва

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми – бо й до сих братів існували поляни й жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж не знали, ніби Кий був перевізником, бо тоді біля Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, а тільки те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався, [то] прийшов по Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончались.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді, а

другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є – Смоленськ, бо там сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?) од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремих народ – мурома. І черемиси окремих народ, і мордва окремих народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани— бо сидять вони по [ріці] Бугу, – а потім же волиняни. А се – інші народи, які данину дають Русі; чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб,

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари і сіли по Дунаєві, були насильники слов'ян.

- ✓ Якими фактами Ви підтвердите могутність стародавнього Києва?
- ✓ Які торговельні шляхи сходились у Києві?

Покликання варягів

Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були особиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: “Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву”.

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зветься свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: “Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами”.

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, – в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов, другому – Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді — словени, а в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – весь, в Муромі – мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили

обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи “Чий се город?”. А вони [тамтешні жителі] сказали: “Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город цей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хазарам”. Аскольд, ото ж, і Дір zostалися удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею.

- ✓ Як пояснює літописець причини приходу варягів до влади у слов'янських землях?
- ✓ Яку версію походження назви “Русь” подає автор “Повісті”?

Князювання Олега

Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий.

У рік 6390 [882].

Вирушив Олег [у похід], узявши своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду оставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдїть-но оба до рідні своєї, до нас”.

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. Я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”.

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколая [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”.

- ✓ За яких обставин Олег прийшов до влади у Києві?
- ✓ Дайте оцінку діям Олега.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Джерела вивчення та історіографія української історії.
2. Наукова періодизація історії України.

3. Первісна епоха на території України:
 - характеристика палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту;
 - археологічні культури.
4. Історична доля півдня України:
 - характеристика кочових народів, які мешкали в степовій зоні;
 - антична колонізація в Північному причорномор'ї.
5. Історія походження та розвитку східних слов'ян.
6. Перші державні об'єднання східних слов'ян.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

1. Трипільська культура.
2. Формування Києва та інших адміністративних та ремісничо-торговельних центрів.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Даниленко В. М.* Історія України. – К., 2004.
2. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Г. В.* Походження слов'ян. – К., 1991.
3. *Борисенко В. Й.* Нариси історії України. – К., 1993.
4. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968.
5. *Василенко Г.* Велика Скіфія. – К., 1991.
6. *Винокур І. С., Телегін Д. Я.* Археологія України. Навч. посіб. – К., 1994.
7. *Давня історія України: У 2 кн.* – К., 1994.
8. *Даниленко В. Н.* Енеолит України. – К., 1974.
9. *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
10. *Історія України: Документи. Матеріали / Уклад., комент. В. Ю. Короля.* – К., 2001
11. *Латин В. В.* Греческая колонізація Северного Причорномор'я. – К., 1966.
12. *Мозолевський Б. М.* Скіфський степ. – К., 1983.
13. *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990.
14. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1988.
15. *Петров В. П.* Походження українського народу – К., 1992.
16. *Півторак Г.* Українці: Звідки ми і наша мова? – К., 1993.
17. *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифія. – М., 1979.
18. *Тереножкін А. И.* Киммерийцы. – К., 1976.
19. *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
20. *Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

2 ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (ІХ-ХІV ст.)

Упродовж чотирьохсот років свого існування Київська держава була однією з найбільших держав Європи. Вона заклала традиції державотворення на території сучасної України, дала могутній поштовх розвитку української народності та її культури. Давньоруський період був справжньою “золотою добою” в історії України і мав велике значення для українського народу.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

✓ <i>барщина</i>	✓ <i>літописи</i>
✓ <i>боляри</i>	✓ <i>митрополит</i>
✓ <i>великий князь</i>	✓ <i>монголо-татарське іго</i>
✓ <i>віче</i>	✓ <i>натуральне господарство</i>
✓ <i>воєвода</i>	✓ <i>поліцентризація</i>
✓ <i>давньоруська народність</i>	✓ <i>писемна культура</i>
✓ <i>данина</i>	✓ <i>православ'я</i>
✓ <i>держава</i>	✓ <i>ранньофеодальна держава</i>
✓ <i>демократія</i>	✓ <i>“Руська правда”</i>
✓ <i>дружина</i>	✓ <i>християнство</i>
✓ <i>Золота Орда</i>	✓ <i>Хрещення Русі</i>
✓ <i>Києво-Печерська Лавра</i>	✓ <i>церква</i>

2.1. Київська Русь (ІХ-ХІІ ст.)

Утворення Київської Русі

Як Ви вже знаєте, Новгородський князь Олег захопив київський престол. Два політичних центри – Київ і Новгород – об'єдналися в одну державу, яка отримала назву Київська Русь. Першим князем Київської Русі став Олег. Його наступник – Ігор заснував правлячу на Русі династію Рюриковичів.

Ядром формування київської держави стали поляни, які перебрали ім'я одного з племен “рос” або “рус”.

Теорії походження Київської Русі

В історичній науці склалося декілька теорій утворення Київської Русі. Найпоширенішими вважаються:

● **Норманська теорія:** варяги (нормани) відіграли вирішальну роль у створенні Давньоруської держави, східнослов'янські племена були нездатні без зовнішньої допомоги заснувати могутню державу.

Норманську теорію започаткували німецькі історики Г. Баєр та Г. Міллер, які працювали в другій половині XVIII ст. в Росії.

● **Теорія автохтонного походження Київської Русі:** з варягами чи без варягів східні слов'яни були в змозі утворити свою державу, бо:

→ для цього у східних слов'ян існували всі необхідні внутрішні соціально-економічні передумови;

→ процес державотворення розпочався у східних слов'ян ще до приходу варягів;

→ варяги, просуваючись у східнослов'янські землі, керувалися, перш за все, не державотворчою, а торговельною метою і здобуванням. Вони прагнули підкорити дніпровський торговельний шлях (т. зв. "шлях із варяг у греки"), обкласти даниною місцеве населення.

Цю теорію сповідували українські історики XIX – початку XX ст. М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій та ін.

Антинорманської теорії дотримується і сучасна українська історіографія.

Дійсно, держава виникає лише тоді, коли стає історичною необхідністю – на стадії розпаду первіснообщинного та формування класового суспільства. Саме на такій стадії суспільного розвитку знаходилися східні слов'яни у VIII–IX ст.

Устрій Київської Русі

Ранньофеодальний характер Київської Русі

Київську Русь характеризують як ранньофеодальну державу: стрімка її феодалізація відбувалася зі збереженням помітних залишків родоплемінного ладу. Серед них, перш за все, виділяються такі:

– збереження до X ст. (до адміністративної реформи Володимира Великого) племінних князівств;

– збереження таких форм родоплемінного ладу як віче, народне ополчення.

Щоб зрозуміти, що являла собою Київська Русь, слід дати характеристику її економічного, соціального, політичного та територіального устрою.

Економіка

Загальноновизнаним є той факт, що Русь мала розвинені для свого часу продуктивні сили і багату економіку.

● **Землеробство** – провідна галузь, практикувалася 2-3-пільна система. Основними зерновими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес. Вирощували також бобові та технічні культури, городину. Із землеробських знарядь використовували переважно рало, плуг, соху.

● **Скотарство** – набуло значного поширення, особливо в степовій зоні. Розводили велику і малу рогату худобу, коней, свиней, птахів.

● **Ремесло** – існувало до 60 спеціальностей. Найважливішими його галузями були: чорна металургія, гончарство, ткацтво, ювелірне та деревообробне виробництво.

● **Торгівля** – як внутрішня, так і зовнішня – мала велике значення в господарському житті. Експортували хліб, худобу, сіль, хутро, ремісничі вироби. Імпортували тканини, вино, прянощі, вироби мистецтва тощо. У X ст., з часів Володимира Великого, з'явилася власна монета – злотники й срібляники. З XI ст. основною грошовою одиницею стає гривня – злиток срібла різної ваги (до 200 г).

● **Допоміжні галузі** – мисливство, рибальство, бджільництво, бортництво.

Соціальна структура

Суспільство Київської Русі еволюціонувало у напрямі до ранньофеодального, у зв'язку з чим відбувалися відповідні зміни в його соціальній структурі.

У соціальній структурі давньоруського суспільства XI ст. можна виділити такі основні групи населення:

● **Князі** (представники правлячої та племінних династій), бояри (місцеві родовиті землевласники) та князівські дружинники. Володіли князівствами та місцевими вотчинами.

● **Основна група – селянство (смерди)**, які спочатку були вільними і економічно самостійними, але поступово потрапили в економічну залежність від князів і бояр: платили їм данину, виконували примусові роботи.

● **"Холопи"** – раби – використовувалися в домашньому господарстві.

● **Міщанство** – складало багаточисельну верству. За приблизними підрахунками, у містах проживало до 15% усього населення. Найбільшими містами були Київ (до 50 тис. осіб) і Новгород (до 30 тис. осіб).

● **Духовенство** – формується із прийняттям християнства.

Посилення експлуатації панівною верхівкою безпосередніх виробників у містах і селах викликало опір народних мас, що часто виявлялося у формі збройних повстань. Повстання охоплювали чималу територію Київської Русі, і в них брали участь різні прошарки населення. Помітним виявом народного руху, зокрема, було повстання 1113 р. у Києві. Повстання киян спричинилося невдоволеністю політикою великого князя Святополка Ізяславовича, за правління якого Південна Русь зазнала численних братовбивчих міжособних війн, що призводили до голоду й зубожіння трудового люду. Так, у результаті гострих сутичок правлячої династії з феодалами Галицької землі до Києва припинилися поставки солі. Цією обставиною швидко скористалися місцеві лихварі й сам князь, монополізуючи торгівлю сіллю. Вістря народного гніву було спрямоване не тільки на безпосередніх торговців-спекулянтів, але й на князівську адміністрацію, світських та церковних феодалів. Повстанці розгромили і пограбували двір київського тисяцького Путяти й збиралися вчинити напад на будинки інших феодалів та монастирі. Побоюючись розростання конфлікту, київські “мостиві мужі” звернулися до переяславського князя Володимира Мономаха з проханням посісти великокнязівський стіл і вгамувати повстання в Києві.

Форма правління

Київська Русь була ранньофеодальною монархією: київський князь зосереджував у своїх руках усю адміністративну, воєнну, судову владу й управляв державою за допомогою найближчого оточення – особистої дружини, удільних князів (управляли підлеглими їм князівствами), намісників (управляли невеликими містами).

Віче існувало як орган місцевого самоуправління.

Територіально-політичний устрій

Територіально Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися значною самостійністю у внутрішньому житті. В оцінках територіально-політичного устрою Давньоруської держави існують розбіжності. Її називають і конфедерацією, і суперсоюзом, і співдружністю князівств.

До адміністративної реформи Володимира Великого (близько 988 р.) влада в удільних князівствах належала місцевим племінним династіям, які протистояли київському князю в його прагненні об'єднати під своєю владою племінні князівства. Володимир же змінив племінних вождів своїми синами (а їх він мав 12), вірними боярами, зміцнивши тим самим владу київського князя.

Утвердження християнства

Християнізація Русі розпочалася за часів Аскольда. Але вчені-історики вважають, що знайомство слов'ян із християнською релігією відбулося ще в антську епоху. Цілком достовірним є факт хрещення слов'янського князя Бравлина наприкінці VIII – поч. IX ст. у м. Сурож, описаний у “Житті св. Стефана Сурозького”. Багато зусиль для поширення християнства на Русі доклала велика княжна Ольга, яка сама була християнкою. Та остаточно воно стало офіційною державною релігією після хрещення Володимира, яке відбулося в Херсонесі 988 р.

Хрещення Русі

Історичний розвиток Київської Русі

В історії Київської Русі можна виділити чотири якісно відмінних періоди. Зміст і особливості цих періодів наведено нижче.

I період

Охоплює князювання

Олега (882–912 рр.)

Ігоря (912–945 рр.)

Ольги (945–964 рр.)

Святослава (964–972 рр.)

Це період швидкого територіального зростання Русі і поступової консолідації держави.

Князі об'єднали майже всі східнослов'янські племена, підпорядкували собі найважливішу торговельну артерію по Дніпру. Консолідації племен сприяла боротьба з кочівниками і Візантійською імперією. Відповідно східний і південний напрямки були головними в зовнішньополітичній діяльності київських князів.

За князювання Олега та Ігоря до складу держави увійшли поляни, сіверяни, древліяни, кривичі, радимичі, ильменські словени, а також неслов'янські племена – чудь і меря. Здійснюючи походи на схід – до Каспію та проти Візантії, князі зміцнювали кордони держави та забезпечували Русі ринки збуту.

Київська Русь за князів Ігоря, Ольги та Святослава (912-972 рр.)

Дружина Ігоря – Ольга, в зовнішній політиці віддавала перевагу дипломатії. Вона здійснила податкову реформу (першу на Русі), чітко визначивши розміри дані та місця її збору. Ольга першою серед великих київських князів прийняла християнство.

Син Ігоря і Ольги – Святослав збільшив територію держави, поширивши владу на вятичів, що мешкали в межиріччі Волги й Оки. Князь здійснював надзвичайно активну зовнішню політику, приєднавши території Дунайської Болгарії та Північного Кавказу (пізніше ці території були втрачені). Святослав розгромив Хозарський каганат,

але місце хозарів зайняли більш войовничі печеніги.

II період

Охоплює князювання

Володимира Великого (980–1015 рр.)

Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)

Це період економічного та культурного розквіту Київської держави, досягнення нею вершини політичної могутності.

За князювання сина Святослава – Володимира – загалом завершилося формування території Київської Русі. Її площа стала найбільшою в Європі.

Адміністративна реформа Володимира, про яку вже згадувалося, зміцнила систему державної влади.

Володимир забезпечив захист Русі від печенігів, зміцнивши прикордонні землі системою валів та укріплених містечок.

Надзвичайно важливим було запровадження Володимиром у 988 р. християнства, обумовлене необхідністю укріплення єдності Русі, князівської влади, підняття міжнародного авторитету держави, її зближення з високорозвиненою Візантією. Прийняття християнства сприяло розвитку давньоруської культури, входженню Русі в сім'ю європейських народів.

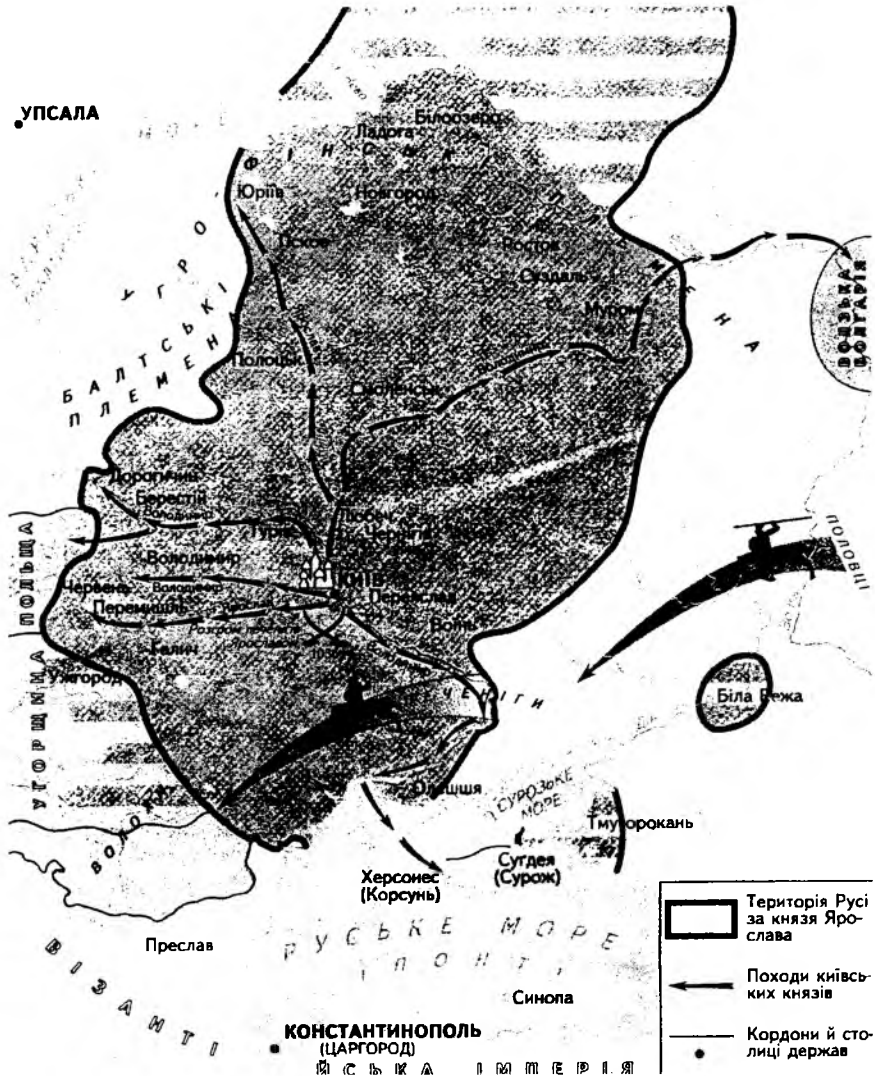

Пам'ятник Володимиру Великому в Києві

Після смерті Володимира Великого між його синами спалахнула міжусобна боротьба, в якій переміг Ярослав, прозваний у народі Мудрим.

Однією з найбільших заслуг Ярослава вважається запровадження на Русі першого збірника законів – “Руської правди”.

Завдяки підтримці Ярослава зростала церква, стрімко розвивалася культура. Він заснував Києво-Печерську Лавру, збудував багато церков, серед яких був і Софійський собор, зведений у Києві на честь перемоги над печенігами.

Русь за часів князювання Володимира та Ярослава (978–1054 рр.)

Ярослав Мудрий зміцнив стосунки Русі з європейськими державами, правителі яких вважали за честь мати шлюбні зв'язки з київською династією. Дружина Ярослава була шведською принцесою, троє його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж за французького, угорського і норвезького

королів. Тому не дивно, що історики називають Ярослава Мудрого тестем Європи.

Правління Ярослава Мудрого було апогеєм могутності Русі.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

III період

Період феодальних міжусобиць, які розгортаються після смерті Ярослава Мудрого.

Найбільш відомі князі –

Володимир Мономах (1113–1125 рр.)

Мстислав (1125–1132 рр.)

Це період поступового політичного ослаблення Київської Русі. Вступивши в смугу феодальних міжусобиць, Русь фактично розпалася на окремі князівства.

Деякий час єдність руських земель підтримував тріумвірат старших синів Ярослава – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Брати спільно вирішували державні справи (видавали закони, ходили в походи, переміщали молодших братів із одного уділу в інший). Прагнення Ізяслава, Святослава і Всеволода збільшити власні володіння за рахунок

молодших Ярославичів викликало незадоволення Ярославичів і породило усобиці в кін. XI ст. Після поразки 1068 р. на річці Альті у битві з половцями тріумфірат розпався, що призвело до посилення міжусобної боротьби. З метою її усунення і об'єднання сил проти половецької загрози у 1097 р. в Любечі князі зібралися на свій перший з'їзд. Учасники з'їзду закріпили володіння уділами, що склалися на той час і проголосили принцип спадкового наслідування — “Хай кожен володіє отчиною своєю”.

Проте припинити міжусобиці ні цей, ні наступні з'їзди не змогли.

Онук Ярослава Мудрого — Володимир Мономах, зайнявши великокняжий престол, припинив усобиці і об'єднав 3/4 території Русі, відродив її престиж. Володимир Мономах здійснював успішні походи проти половців, які зайняли місце печенігів, і зупинив їх натиск на Русь.

Талановитий та досвідчений політик, Володимир Мономах зумів тримати удільних князів у покорі, ліквідувати гостроту соціальних суперечностей у суспільстві.

Син Володимира Мономаха — Мстислав — продовжував централістичну політику батька, та після його смерті Русь вступає в смугу роздробленості.

Які ж причини зумовили роздробленість Київської Русі?

→ Відсутність тісних економічних зв'язків за умов панування натурального господарства.

→ Розвиток і піднесення удільних князівств і земель, що сприяло зростанню місцевого сепаратизму і загостренню міжкнязівських взаємин.

→ Посилення ролі боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних.

→ Зміна торговельної кон'юнктури. Західна Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а торговельна артерія “із варяг у греки” занепадає.

Роздробленість, що охопила Русь, отримала назву феодальної, оскільки вона була закономірним наслідком еволюції феодальних відносин (розвиток феодального землеволодіння — вотчин, посилення влади удільних князів і бояр).

Роздробленість кваліфікують також як політичну, бо вона викликала зміни в державному устрої Русі, а саме — децентралізацію системи управління. Київський князь утратив контроль над удільними князівствами, влада в яких зосередилася в руках місцевих князів.

Централізована форма державної влади змінилася на поліцентричну.

Роздробленість, спричинивши політичне ослаблення Київської Русі, все ж не призвела до занепаду економічного і культурного життя князівств і земель.

IV період (1132 — 1237—1241 рр.)

Кількість князівств, на які розпалася Русь, збільшилася за цей час з 15 до 50.

У князівствах формуються місцеві князівські династії:

**Ольжичі,
Ростиславичі,
Мономаховичі,
Мстиславовичі та інші.**

Це період поліцентризації Київської Русі, який продовжувався до монголо-татарської навали 1237—1241 рр.

Зміна державного устрою не означала, що Київська Русь припинила своє існування, адже:

→ *по-перше*, розпад держави відбувався протягом тривалого періоду, і політична єдність Русі втрачалася поступово;

→ *по-друге*, зберігалися такі елементи загальноруської держави, як її кордони, єдине законодавство, система церковної організації, спільна боротьба князівств із зовнішнім ворогом;

→ *по-третє*, надзвичайно сильними були об'єднавчі тенденції політичного життя. Князі, змагаючись за політичне лідерство, прагнули до відновлення єдності і консолідації Київської держави.

Проте, будь-які спроби припинити міжусобні чвари, відновити єдність Русі, реставрувати самодержавну владу київського князя були невдалими.

Найбільш помітна роль у політичному житті Русі періоду роздробленості належала Новгородській землі, Полоцькому, Смоленському, Володимиро-Суздальському, Чернігівському, Переяславському, Волинському та Галицькому князівствам.

Саме Волинське та Галицьке князівства поступово почали відігравати роль консолідуючого центру давньоруських земель. Історія Галицького і Волинського князівств буде розглянута далі, а зараз зазначимо, що волинський князь Роман Мстиславович у 1199 р. об'єднав Волинь і Галичину, створивши сильне Галицько-Волинське князівство. У 1202 р. до своїх володінь він приєднав Київ, поширив кордони князівства від Карпат до Дніпра. Смерть Романа Мстиславовича під час походу в 1205 р. призвела до розпаду

Завершальний етап розвитку Київської держави (до сер. XII ст. 1239–1241 рр.), пограбували їх, винищили сотні тисяч людей. На тривалий час руські землі потрапили під владу Золотої Орди – держави монголо-татар.

Золота Орда

Наприкінці 1237 р. розпочався наступ монголо-татарських військ під проводом хана Батия на руські землі. Протягом 1237–1238 рр. Північно-Східна Русь була завойована і спустошена. Весною 1239 р. монголо-татари захопили Переяслав, зруйнували і спалили його. Того ж року така ж доля спіткала й Чернігів – “місто взяте й спалене вогнем”, як сказано в літописі. Восени 1240 р. монголи підступили до Києва і взяли його в облогу. Понад 10 тижнів тривав штурм укріплень міста. Нарешті впала остання твердиня киян – град Володимира, монголо-татари вдерлися в київський дитинець, останні захисники трималися в Десятинній церкві. Від ударів стіни храму завалилися, поховавши під руїнами останніх воїнів-захисників Києва. 6 грудня 1240 р. монголо-татари остаточно захопили місто і повністю зруйнували його, а “люди от мала до велика все убеша мечем”, – зазначив суздальський літописець.

його держави і зруйнувала плани князя об’єднати під своєю владою всю Південну Русь.

Сину Романа Мстиславовича – Данилу Галицькому – вдалося у 1238 р. відродити могутнє Галицько-Волинське князівство і відновити процес консолідації давньоруських земель.

Та все ж таки, Давньоруська держава так і не змогла вийти із кризи. Її еволюційний розвиток був насильно перерваний монголо-татарською навалою 1237–1241 рр.

Монгольські полчища Батия захопили землі Русі (безпосередньо українські землі були захоплені впродовж

Після взяття Києва монголо-татари вирушили на Галицько-Волинську “землю”. Незважаючи на героїзм воїнів, волинські міста Кам’янець, Ізяслав, Колодяжин, Луцьк, Володимир були взяті і поруйновані. Під Галич монголо-татарські орди підійшли з’єднаними силами і після триденної облоги взяли його штурмом. У 1241 р. монголо-татари вийшли на західні рубежі Русі, вдерлися на територію Польщі і Угорщини. Зустрівши опір на чеських і польських землях, ослаблені війська хана Батия у 1242 р. повернулися на схід. У пониззі Волги монголо-татарські феодалі заснували державу – Золоту Орду (із столицею у м. Сарай). Руські землі не входили до складу заснованої монгольськими ханами у пониззі Волги держави, а перебували у васальній залежності від неї. Ясна річ, ця обставина мала вплив на економічний, політичний, культурний розвиток об’єднаних раніше у складі Київської Русі земель.

Київський період в історії України завершився.

Історичне значення Київської Русі

Київська Русь відіграла велику роль в українській та світовій історії.

- Вперше об’єднала всі східнослов’янські племена в одну державну організацію, а також поклала початок державності у багатьох неслов’янських народів (угрофінське населення Півночі, Поволжя).
- Сприяла формуванню у східних слов’ян більш прогресивних соціально-економічних структур, розвитку культури (виникла писемність, право, бібліотеки, храми і т.д.).
- Зміцнила обороноздатність східнослов’янського населення, захистивши його від фізичного знищення з боку кочівників.
- Підняла авторитет східних слов’ян у Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв’язки Київської Русі, шлюбні союзи з королівськими династіями Західної Європи.
- Сприяла захисту Європи від кочових орд Сходу.

В історичній науці існує проблема спадщини Київської Русі.

Концепція російського історика М. Погодіна: Київська Русь – початковий етап історії Росії; наступницею Київської держави стала Московська держава.

Концепція українського історика М. Грушевського: історія та культура Київської Русі творилися, в першу чергу, українцями, адже основною територією формування держави слугувала Середня Наддніпрянщина з центром у Києві, де споконвіків жив український народ, нікуди з них не переселявся, створивши тут свої звичаї, мову,

літературу, мистецтво. Спадкоємцем Київської Русі є український народ, а наступником Київської держави стало Галицько-Волинське князівство.

Концепція радянських істориків: спадок Київської Русі — спільний здобуток трьох народів — українського, російського і білоруського;

У сучасній історичній науці це питання залишається дискусійним, тісно пов'язаним з політичними інтересами.

Українські історики у новітніх наукових дослідженнях (“Історія України: Нове бачення”/ О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр, О. Моця та інші. — К., 1996, “Історія України” / За заг. ред. В. Смолія. — К., 1997), осмислюючи вітчизняну історію з сучасних позицій, доходять висновку, що Київська Русь дала початок трьом народам — українському, російському і білоруському, стала витоком державності і культури кожного з них. А історики В. Шевчук та М. Тараненко (“Історія української державності”. — К., 1999), погоджуючись у цілому з цим висновком, водночас зазначають, “що українці мають все ж таки більше підстав, щоб претендувати на історичну спадщину Київської Русі”.

Вправа №4

1. За яких обставин утворилася держава Київська Русь?
2. Яка теорія походження Київської Русі здається вам більш аргументованою? Поясніть чому?
3. Які періоди виділяють у політичній історії Київської Русі?
4. Оцініть значення запровадження на Русі християнства.
5. Доведіть, що X–XI ст. стали періодом розквіту Київської держави.
6. Визначте історичне значення Київської Русі.

2.2. Галицько-Волинське князівство (XII–XIV ст.)

Етапи історичного розвитку Галицько-Волинського князівства

Аналіз історичного розвитку Галицько-Волинської держави дає підстави окреслити певні етапи в її політичній еволюції.

Розвиток Галичини і Волині в рамках Київської Русі

Віддаленість Галичини і Волині від Києва зумовлювала відносну незалежність і самостійність цих земель. Із розпадом Київської Русі над Дністром виникло Галицьке князівство (кін. XI ст.), а над Бугом — Волинське князівство (сер. XII ст.) з центром у м. Володимирі.

Самостійний розвиток двох князівств до 1199 р.

Галицьке князівство спочатку було більш сильним. Зміцнення Галичини відбулося за князя Володимирка (1141–1153 рр.) та його сина Ярослава (1153–1187 рр.). Ярослав був наймогутнішим галицьким князем, за великий розум і спритність його прозвали Осмомислом. До його князівства були приєднані землі в пониззі Дунаю. Ярослав зміцнив союз із Угорщиною шлюбом своєї доньки з королем Стефаном, вів боротьбу з половцями, на кордонах галицьких земель будував укріплені міста. Але після смерті Ярослава князівство почало втрачати свою міць через міжусобну боротьбу між галицькими боярами, багато з яких були в союзі з польськими й угорськими феодалами.

Волинське князівство, відокремившись від Києва, спочатку розпалося на дрібні князівства, які ворогували між собою. Забезпечити єдність Волинської землі вдалося талановитому князю Роману Мстиславовичу (1170–1205 рр.), який у своїй об'єднавчій політиці зробив ставку не на верхівку бояр, а на середнє боярство і городян. Роман Мстиславович забезпечив внутрішню стабільність Волинського князівства, що дозволило йому розпочати активну боротьбу за розширення своїх володінь. У результаті, у 1199 р. Роману Мстиславовичу вдалося вперше об'єднати Волинську і Галицьку землі, врятувавши останню від зазіхань польських і угорських феодалів.

Так утворилося Галицько-Волинське князівство.

1199–1205 рр. Розвиток об'єднаного Галицько-Волинського князівства за Романа Мстиславовича

У 1202 р. Роман приєднав до князівства Київські землі. Утворення такої могутньої держави дозволило йому вести успішну боротьбу з половцями, угорськими і польськими князями, зі своїм непокірним боярством, сприяло економічному піднесенню князівства, розвитку міст, ремесел, торгівлі.

Роман склав проект дотримання “Доброго порядку” на Русі, тобто припинення міжкнязівських чвар і організації центральної влади у федеративній Давньоруській державі. Російський історик XVIII ст. В. Татишев переказав зміст Романового проекту, запозичений, очевидно, з давньоруського джерела, яке не дійшло до наших днів. У проекті “Доброго порядку” передбачалося, що у випадку смерті київського володаря, нового великого князя повинні обирати шість князів: суздальський, чернігівський, галицько-волинський, смоленський, полоцький і рязанський. Роман, прагнучи уникнути подальшого дроблення держави, пропонував передавати престол старшому

синові, а не ділити землі між усіма синами, як чинилося раніше. Однак усі інші значні руські князі відмовилися приїхати на з'їзд, щоб обговорити Романів проект. Одні вигадували різні причини, інші прямо заявляли, що такого “одвічно не було”, а значить, і не повинно бути.

Створення Галицько-Волинського князівства на чолі з Романом Мстиславичем стало важливим етапом в історії української державності.

Після трагічної загибелі Романа – великого полководця й політика – залишилося двоє малолітніх синів: чотирирічний Данило та двоєрічний Василько. Від їхнього імені в князівстві почала правити вдова Романа – Анна – розумна, мужня і владна жінка. Її підтримували волинські бояри, приведені Романом із Володимира до Галича, та княжа дружина. Прихильниками об'єднання земель під владою князя виступали середнє боярство, міщани та селяни. Усі вони потерпали від утисків великих бояр, які зосередили у своїх руках земельні володіння. Верхівка галицьких бояр виступила проти об'єднання Галицької і Волинської земель в одне князівство.

1205–1238 рр. Тимчасовий розпад Галицько-Волинського князівства, викликаний загибеллю Романа Мстиславовича і посиленням боротьби бояр за владу

Бояри прогнали малолітніх синів Романа – Данила і Василька – та взяли владу в свої руки. Під боярським пануванням земля опинилась у безладі, чим скористалися поляки та мадяри, які захопили Галич та Володимир і задумували поневолити всю Галичину та Волинь.

Угорський король Андрій II посадив на галицький престол свого малолітнього сина Коломана, а польський князь Лешко Краківський заволодів Перемишлем і зазіхав на решту волинських земель. Щоб послабити позиції угорського короля, він скористався з невдоволення галичан свавіллям угрів у Галичі й запросив на галицький престол новгородського князя Мстислава Удатного. На чолі загартованої кінної дружини Мстислав Удатний у 1219 р. з допомогою міщан вигнав угорський гарнізон із Галича.

Із появою Мстислава Удатного на західноукраїнських землях утворилися сприятливі умови для боротьби проти експансії Польщі. Тим більше, що 18-річний Данило одружився з дочкою Мстислава Удатного Ганною. Спираючись на волинське боярство, молодий князь у 1219 р. визволив від польських феодалів Берестейщину і Забужжя, у 1225 р. відвоював у поляків Луцьк і Пересопницю з округами й розпочав боротьбу з ворожою йому галицькою олігархією за Галицьке князівство.

Кілька разів він брав і вимушено залишав Галич, аж доки в 1238 р. не утвердився в ньому остаточно. Для зміцнення відродженої Галицько-Волинської держави надзвичайно важливе значення мав захист її західних кордонів. Навесні 1238 р. під Дорогичином Данило розгромив тевтонських лицарів Доброжинського ордену, які загрожували його державі, й навіть захопив у полон їхнього магістра Бруно.

1238–1264 рр. Розвиток Галицько-Волинського князівства за Данила Романовича

У 1239 р. Данило знову приєднав до своїх володінь Київські землі. Однак, у період, коли Данило вже відбудував свою державу, на руські землі напали монголо-татари, які після зруйнування в грудні 1240 р. Києва пішли походом на Волинь і Галичину. Данило змушений був визнати залежність від Золотої Орди і платити їй данину. Це дозволило йому захистити князівство від монголо-татарських набігів, відновлювати економіку. Але коритися Данило не думав і готував сили для боротьби проти Золотої Орди.

У руслі цієї антимонгольської політики князь:
– уклав союз з угорським королем;

Пам'ятник Данилу Галицькому у Львові

— уклав союз з Папою римським: Папа обіцяв допомогу Данилу організацією хрестового походу проти монголо-татар, а Данило обіцяв церковну унію з Римом. У 1253 році він отримав від Папи римського королівську корону, однак обіцяна йому допомога не надійшла;

— організував війська, укріплював старі міста і будував нові — заснував Холм і Львів (перша літописна згадка про м. Львів належить до 1256 р.).

Але антимонгольська політика Данила зазнала краху. Татари здійснили похід на князівство і змусили князя знищити відновлені ним укріплення міст. Це справило гнітюче враження на Данила і прискорило його смерть у 1264 р.

Головної своєї мети Данило не досяг — не зміг добитися визволення держави від монголо-татар.

Українська історіографія вважає Данила Галицького одним із найвидатніших руських князів. У надзвичайно складних умовах він зміг перетворити князівство на високорозвинену державу, яку поважали в Європі.

1264—1340 рр. Розвиток Галицько-Волинського князівства за спадкоємців Данила Галицького, поступове політичне ослаблення князівства

При формальному збереженні єдності, князівство фактично розпалося і поступово втрачало колишню велич. У цей період князували сини Данила — Шварно (1264—1269 рр.) і Лев I (1264—1301 р.), син Лева I — Юрій I (1301—1308 рр.), сини Юрія I — Андрій та Лев II (1308—1323 рр.). Галицько-волинські князі, визнаючи формальну залежність від Золотої Орди, фактично вели самостійну зовнішню політику. Особливе місце у цій політиці відводилося Польщі, Тевтонському ордену та Литві, підтримка яких могла забезпечити незалежність від Золотої Орди.

Андрій та Лев II закріпили політичні стосунки з Литвою династичним шлюбом доньки Андрія та Любарта — сина великого князя литовського Гедиміна (1316—1341 рр.). Цей шлюб виявився однією із передумов литовського панування в українських землях.

Останнім галицько-волинським князем став племінник Андрія та Лева II — Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.). Він був українсько-польського походження (мати — сестра Лева II та Андрія, батько — польський князь Тройдент), був охрещений в католицькій вірі й отримав ім'я Болеслав. Коли ж з'явилася можливість зайняти галицько-волинський престол, Болеслав перейшов у православну

віру і взяв ім'я Юрій. З його кандидатурою погодилися і бояри, і татари.

Юрій II Болеслав, вихований на традиціях західної культури, здійснював прозахідну політику: сприяв переселенню німців і поляків в українські землі, лояльно ставився до католицизму і його поширення в Україні. Невдоволені бояри отруїли князя. Смерть Юрія II була трагедією для України: він не мав спадкоємців, і престол перейшов до його зятя — литовського князя Любарта.

Галицько-Волинське князівство опинилося у складі Великого князівства Литовського. Боротьбу за українські землі розпочав і польський король Казимір Великий, захопивши у 1349 р. частину Галичини.

У цю боротьбу вступила й Угорщина, яка володіла Галичиною з 1370 по 1386 рік.

Таким чином, після 1340 р. Галицько-Волинська держава припинила своє існування, а українські землі були поділені між сусідніми державами.

Галицько-Волинське князівство, ослаблене боротьбою з татарами, боротьбою між боярами та князями, стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав і не змогло відстояти незалежність.

Значення Галицько-Волинського князівства

- Це друга велика держава на українських землях після Київської Русі, спадкоємиця Київської Русі, що продовжила її культурні традиції.

- Забезпечила високий рівень економічного та духовно-культурного розвитку українських земель.

- Своєю орієнтацією на Захід відкрила доступ в українські землі західноєвропейським культурним впливам.

Виникнення назви “Україна”

Назва “Україна” вперше вживається в Київському літописі за 1187 р. — по відношенню до Київської та Переяславської земель.

Назва “Україна” походить від слів “край”, “країна”. Так називали свою землю місцеві жителі.

У кін. XII — поч. XIII ст. назва “Україна” використовується стосовно етнічних українських земель. Поряд із цією назвою тривалий час щодо українських земель зберігалася назва Русь (Руська земля), а населення Закарпаття і зараз називає себе русинами, а свій край — Підкарпатською Руссю.

Походження національної символіки

Давню історію має українська національна символіка. Головний елемент сучасного герба України – тризуб – був великокняжим знаком часів Київської Русі, який успадковано від більш ранніх часів. Свідченням цього є найдавніші археологічні знахідки – зображення тризуба, що відносять до I ст. н.е. Ймовірно, тоді він міг бути символом племені, що мешкало тут, або знаком влади.

Перше відоме нам зображення тризуба періоду Київської Русі – зображення на печатці Святослава. Згодом його карбували на монетах Володимира Великого. Загалом, цей знак упродовж кількох століть був поширений у всіх князівствах Київської Русі, зазнаючи змін з часом, аж до двозуба, але незмінно зберігаючи своє значення символа влади. Одностайної думки щодо походження тризуба вчені не мають. Існує близько 40 версій, які пояснюють історію цього знака. Дехто вважає, що його запозичено у народів-сусідів, інші – що це споконвічний символ українців. Убачають у ньому сокола, ворону, якір, лук і стріли, шолом, сокиру або ж обожене рибальське знаряддя. Комусь тризуб нагадує верхівку хлібного колоса, а для когось він є втіленням трьох природніх стихій – повітря, землі й води.

Вправа №5

1. За яких обставин утворилося Галицько-Волинське князівство?
2. До якого часу належить перша писемна згадка про м. Львів?
 - а) 1256 р.
 - б) 1240 р.
 - в) 1410 р.
3. Охарактеризуйте роль Данила Галицького в історії Галицько-Волинської держави.
4. Хто був останнім князем Галицько-Волинського князівства?
5. Визначте історичне значення Галицько-Волинського князівства.
6. Коли вперше згадується назва “Україна” і яким є її походження?

Культура України давньоруського періоду

Культура України IX–XIV ст. – це яскраве самобутнє і багатогранне явище. У своєму розвитку вона мала зв’язки з візантійською культурою, культурою західноєвропейських та азійських країн, зазнаючи всебічних впливів і

взаємодії. Та все ж культура Русі становила певну автономність. Основу цієї культури становили місцеві елементи, притаманні народному світосприянню і народним звичаям. Різноманітні культурні впливи, сплавляючись з місцевою культурою, створювали передумови виникнення нової культурної єдності.

Виходячи із цієї ролі, яку відігравала в духовній середньовічній культурі релігія, у розвитку культури Русі можна виділити два періоди: язичницький (до 988 р.) та християнський. Однак язичництво не відразу поступилося місцем новій вірі. Дві релігійні системи тісно перепліталися, змішувалися – існувало так зване “двовірство”, яке яскраво проявлялося на всіх рівнях культурного життя суспільства.

Язичницький період

У дохристиянський період язичницький політеїзм пронизував усі сторони духовної культури, надавав їй специфічного характеру і забарвлення. Давньоруська міфологія, що відображала язичницькі вірування до християнства, являє собою нашарування різних епох. Найдавнішими з них є пережитки тотемізму у вигляді віри в перевертнів – у здатність людей обертатися на тварин і навпаки, а також обоження сил природи. Антропоморфні божества, яким поклонялись східні слов’яни перед прийняттям християнства, уособлювали різні сили природи: Перун – бог грому, Дажбог (Хорс) – бог сонця, Стрибог – бог вітру, Сварог – бог вогню і т. д. Поряд із цим у язичницькому пантеоні були боги, пов’язані із культом предків – Род і Рожаниця, домовики і т. ін. Ці вірування були пережитками патріархальної епохи.

Із культом язичницьких богів були пов’язані численні обряди: сезонні, наприклад весняні свята, які збігалися з пробудженням природи і початком польових робіт; літні свята, які пізніше ввійшли до християнського культу, насамперед свято Івана Купала; зимові свята родючості (колядки) тощо; обряди, пов’язані з тією чи іншою подією в житті людини – весільні, похоронні та ін.

З утворенням класового суспільства відносини, які існували в самому суспільстві, відбиваються на язичницькій ідеології. Язичницька релігія почала набувати іншого характеру. Перун стає богом князя і дружини. Робиться спроба поставити його над іншими богами як верховного бога. Пристосування язичницької релігії до нових умов знайшло яскравий вияв у діяльності князя Володимира Великого, який прагнув створити загально-русський язичницький пантеон під верховенством Перуна. Але спроба Володимира реформувати язичницьку релігію не мала успіху. Як релігія первісно-общинного ладу вона вже віджила свій вік, і пристосувати її до ідеології класового суспільства було не так просто. У зв’язку з цим постало питання

про введення на Русі однієї з монотеїстичних релігій. У конкретних історичних умовах того часу найбільш прийнятною релігією для Русі виявилось християнство, яке почало проникати на Русь задовго до Володимира.

Дохристиянська культура на Русі була писемною. Принаймні з середини IX ст. слов'янські племена користувалися примітивним піктографічним письмом. Пізніші джерела згадують “руські письмена”, які існували ще до появи слов'янської абетки.

Християнський період

Запровадження християнства сприяло піднесенню культури українських земель, поширенню писемності, освіти, наукових знань, розвитку літератури і мистецтва. Християнство об'єднало під своєю егідою майже всі галузі культури. Саме храми і монастирі були одночасно осередками літописання, освіти, бібліотеками, центрами творення мистецьких цінностей.

Писемність. Література

Після прийняття християнства на українських землях поширюється алфавіт, створений болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм (“кирилиця”), що прискорило розвиток писемної культури.

Поряд із перекладною (грецькою та східною) з'являється оригінальна література. Її пам'ятками, перш за все, є власні історичні твори – літописи. Це, передусім, “Повість врем'яних літ”, створена на початку XII ст. Величезний фактичний матеріал, чіткість композиції та багатство мови дозволяють вважати цей літопис однією з видатних пам'яток світової культури. “Повість...” прийнята ідеєю єдності Русі під владою київського князя перед загрозою половецьких орд, сповнена почуттям любові до рідної землі. Пізніше, у XII–XIII ст. літописці зосереджують свою увагу, в основному, на місцевих подіях. Кожен літопис набуває яскравих індивідуальних особливостей, що виявляються в його політичній спрямованості, у стилі викладу, мові. Історію південноруських князівств XII ст. викладено, зокрема, в Київському літописі. У Галицько-Волинському літописі йдеться про політичне життя галицької держави у XIII ст. Йому властиві риси, характерні для західноукраїнського літописання: відчутніший вплив європейських хронік, менша кількість роздумів релігійного змісту.

Одна з найдавніших пам'яток руської літератури, що дійшла до нас, – видатний філософський твір “Слово про закон і благодать” митрополита Київського Іларіона (30–40-х рр. XI ст.) У жанрі проповіді автор обґрунтовує думку про те, що всі християнські народи рівні між собою незалежно від того, хто і коли прийняв християнство, а всесвітня історія є історією переходу від життя, описаного в Старому Завіті (“закон”), до християнства (“благодать”).

Цікавим зразком повчальної літератури є “Поученіє” Володимира Мономаха (поч. XII ст.). Це своєрідний заповіт, у якому князь дає дітям науку і пораду, як жити й управляти Руською державою.

Перлиною давньоруської літератури вважається “Слово о полку Ігоревім” (бл. 1187 р.) невідомого автора, яке не має аналогів у візантійській та європейській літературі, поєднує в собі жанрові ознаки ораторського твору і фольклорних співів та плачів. “Слово...” – найбільш переконливе свідчення зрілості руської літератури, її самобутності.

Освіта. Наука

Освіта започатковується з часів князя Володимира. Князь Ярослав Мудрий вводить обов'язкове навчання для молоді вищих станів, готуючи її для майбутньої діяльності. Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл та інші славилися як “книжні мужі”, знавці кількох мов. При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд із богослов'ям вивчалася філософія, риторика, граматики, для чого використовувалися твори античних авторів, грецька природнича та географічна література. З цієї школи вийшли відомі діячі давньоруської культури.

Грамоти навчалися не тільки хлопці, а й дівчата. Літопис розповідає про школу, відкриту онукою Ярослава Мудрого Ганною Всеволодівною. Знала “книжне письмо” і сама писала книги княгиня Єфросинія Полоцька.

Самостійної науки на той час ще не було. Наукові знання надходили з Візантії – перекладалися грецькі та римські пам'ятки культури. Так, “Шестиднев” Василя Великого, перекладений болгарським екзархом Іоаном, поєднував у собі біблійне вчення про шість днів творення світу з казково-фольклорними відомостями. “Фізіолог” подавав популярний опис тварин, спираючись на їхні прикмети та казкові припущення.

Великого поширення набули медичні знання, які поступово витискали знахарство та ворожбицтво. Згідно з літописом, у Печерському монастирі в другій половині XI ст. перебували відомі руські лікарі – Дем'ян Пресвітер та Агапіт Лічець.

Географічні знання, в основному, черпалися з підручника Козьми Індикоплава – олександрійського купця, який у VI ст., відвідавши Африку та Аравію, відкинув теорію Птолемея і стверджував, що земля має чотирикутну форму. З місцевих географічних творів найбільшу популярність мало “Ходіння Данила Мніха”, праця чернігівця, котрий здійснив подорож до святої землі – Палестини – і описав землі, які бачив.

Математичні знання зводилися до суто практичних – чотири дії, дробі, обчислення відсотка. Загалом конкретні наукові знання не були в центрі уваги громадської свідомості. Суспільство значно прихильніше ставилося до загальнотеоретичних міркувань, які називалися філософією. Окремі уривки були

перекладені з творів Платона, Арістотеля та праць церковного письменника і богослова Іоанна Дамаскіна. Уславився як філософ волинський князь Володимир Василькович.

Вище за інші науки стояла історіографія у вигляді літописання.

Мистецтво

Мистецтво було синтезом художнього досвіду слов'янських племен та вікових надбань Заходу і Сходу.

Кам'яне храмовбудівництво на Русі пройшло певні етапи у своєму розвитку. У ранній архітектурі, зразками якої є Десятинна церква в Києві (X ст.) та Спасо-Преображенський собор у Чернігові (1031–1036 рр.), найбільше проявляються типові візантійські риси. Грецькі й руські майстри будували і Софійський собор, архітектура якого відрізняється надзвичайною гармонійністю композиції і неповторністю, своєрідністю будови, в якій вже проступають риси руської архітектури. З XII ст. починається новий етап. Храми та світські кам'яні будівлі стають простішими в оформленні, меншими за розмірами, набувають довершеності і краси. Типовим стає кубічний однокупольний храм. Візантійський вплив поступово слабне, натомість проявляються риси західноєвропейського романського стилю, особливо у зовнішньому оформленні будівель. Собори, зберігаючи спільність основних рис, набувають місцевих особливостей. Виділяються окремі школи: київська, переяславська, галицька. Із пам'яток цього періоду у перебудованому вигляді до нас дійшли церкви Богородиці Пирогощі (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) та Василівська (1183 р.) церкви у Києві, Борисоглібський собор (бл. 1128 р.) у Чернігові, церква Пантелеймона (бл. 1200 р.) у Галичі.

У храмах розвивається іконопис, фресковий розпис та мозаїка. Шедеврами світового значення є мозаїки та фрески Софійського собору. Із руських іконописців відомі монахи Печерського монастиря, засновники київської художньої школи іконопису – Григорій та Аліпій (друга пол. XI – поч. XII ст.). Переважну більшість ікон часів Київської Русі втрачено. Однією з найвидатніших на Русі була ікона Вишгородської Богоматері, привезена на поч. XII ст. з Константинополя. У 1155 р. Андрій Боголюбський вивіз її до Володимира (зараз відома як ікона Володимирської Богоматері). До сьогодні збереглася ікона Волинської Богоматері кін. XIII–XIV ст. з Покровської церкви Луцька. Поширення писемності та поява книг привели до виникнення на Русі ще одного виду живопису – книжкової мініатюри. Найдавнішими з тих, що дійшли до нас, є мініатюри в “Остромировому євангелії” (1056–1057 рр.) та “Ізборнику” князя Святослава (1073 р.).

Важливими атрибутами життя русичів були музика, пісня і танець. Мелодії звучали під час свят, праці, в походах, під час виконання обрядів та церковних богослужінь.

Висновки

- ✓ Київська Русь утворилася у IX ст. в результаті консолідації східних слов'ян і закономірних процесів їх суспільного розвитку.
- ✓ За часів князювання Ігоря, Ольги, Святослава відбулося територіальне зростання Київської Русі, формування її суспільного та державного устрою.
- ✓ Реформи Володимира Великого та Ярослава Мудрого сприяли найвищому піднесенню держави. Найвидатнішою подією в її історії є запровадження у 988 р. християнства, що поставило Київську Русь в один ряд із державами Європи, прилучило русичів до культурних цінностей, які складають основу сучасної західної цивілізації.
- ✓ У другій пол. XI ст. почалося відокремлення ряду князівств та земель, що послабило Київську Русь. Володимир Мономах на поч. XII ст. намагався впорядкувати міжкнязівські стосунки та відновити єдність давньоруської держави. Проте в сер. XII ст. Київська Русь розпалася на окремі самостійні князівства.
- ✓ Еволюційний розвиток давньоруських земель був насильно перерваний монголо-татарською навалою XIII ст.
- ✓ Галицько-Волинське князівство утворилося в результаті об'єднання у 1199 р. волинським князем Романом Мстиславовичем двох князівств – Галицького і Волинського. Досягло свого розквіту за Данила Галицького (1238–1264 рр.).
- ✓ Проте, ослаблена монголо-татарською навалою і залежністю від Золотої Орди, ворожнечею між князями і боярами, ставши об'єктом агресії з боку сусідніх держав, Галицько-Волинська держава не змогла відстояти свою самостійність, і в сер. XIV ст. її землі стали володіннями Польщі і Литви.

Історичні джерела

Із “Повісті врем'яних літ”

Боротьба між синами Святослава.

Початок князювання Володимира

У рік 6485 [977]. Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, перемаг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий. А був міст через рів до'воріт городських, і [люди], давлючи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище.

І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.

І Ярополк, ввійшовши у город Олегів, узяв волость його і послав шукати брата свого.

І, шукавши, його не знайшли, та сказав один древлянин: “Я бачив учора, як спихнули його з моста”. І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши, поклали його на коврі. І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: “Дивись, адже ти сього хотів”. І погребли Олега на [високому] місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні. І взяв волость його Ярополк. А в Ярополка була жона – грекиня – [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лица.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убо явшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі...

У рік 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополковим: “Ідіте до брата мойого і скажіте йому: “Володимир іде на тебе, готуйся насупроти битися”.

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: “Хочу взяти дочку твою за жону”. Він тоді запитав дочку свою: “Чи хочеш ти за Володимира?” А вона сказала: “Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу”. Рогволод же прийшов був із замор’я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися. І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогніді, дочки Рогволода, князя Полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато – варягів, і словен, і чуді, і кривичів – і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли видати Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі – межі Дорогожичем і Капичем, – і єсть рів [той] і до сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового [послів], обманливо мовлячи: “Посприяй мені! Якщо уб’ю я брата свойого – буду мати тебе за отця свойого і велику честь бо дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убо явся і прийшов на нього”. І сказав Блуд до посланих Володимиром: “Я буду з тобою в приязні”.

О злая облудо людская! Як ото Давид говорить: “Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду”. ...Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесті многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до города з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: “Кияни послають до Володимира, говорячи: “Іди на приступ до города з боєм. Ми видамо, – мовляв, – тобі Ярополка. Утікай із города”.

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: “Біда, як у Родні”. І сказав Блуд Ярополкові: “Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твоего? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм”, – обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: “Нехай буде так”. І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: “Збувся, мовляв, намір твій. Я приведу, мовляв, Ярополка до тебе, а ти приготуй [людей] убити його”. Володимир же, це почувши [і] увійшовши у двір теремний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружиною своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: “Піди до брата свойого і скажи йому: “Що ти мені не даси – те я візьму”. Пішов тоді Ярополк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: “Не ходи, княже. Уб’ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведиш воїв”.

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святполка. А від гріховного кореня лихий плід буває. Тому що була раніш мати його черницею, а по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев’яного, а голова його [була] срібна, а вус – золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх, і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті

грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василя [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

Володимир же посадив Добриню, вуй свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські, яко богу.

Був же Володимир переможений похиттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода і двох дочок: [Передславу та Премиславу]; від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] – Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] – Святослава [і] Станіслава; від болгарині – Бориса і Гліба. І наложниць [було] у нього триста у Вишгороді, триста – в Білгороді, а двісті – на Берестовім...

✓ Пояснить причини гострих князівських усобиць.

✓ У який спосіб Володимир став великим київським князем?

✓ Визначте позицію автора “Повісті” щодо змальованих ним подій. Чи згодні Ви з нею?

Охрещення Володимира

У рік 6496 [988]. А за божим приреченням в цей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи, “Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні – то не позбудешся сього”. І, це почувши, Володимир сказав: “Якщо буде се правда – воістину велик Бог християнський”. І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесаричиними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього – він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: “Тепер узнав я Бога істинного”. А коли побачила це дружина його – многи охрестилися.

...Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: “Хай не спокусять тебе деякі з еретиків. А ти віруй, так говорячи: “Вірую во єдиного Бога отця вседержителя, творця неба і землі”. – і до кінця цей символ віри.

✓ Чи могла змальована у документі подія стати головною причиною охрещення Володимира?

✓ Які причини спонукали князя прийняти християнство?

Хрещення Русі

І коли (Володимир) прибув, повелів він поскидати кумирів... Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому [узвозі]

на ручай. І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволявши його, вкинули його в Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з'явиться хто завтра – багатий чи убогий, чи старець, чи раб – то мені той противником буде”. І це почувши, люди йшли, радіючи, і говорили: “Якби се недобре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А назавтра виїшов Володимир із священиками цесариними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а священики, стоячи, молитви творили.

...Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його, глянувши на небо, сказав: “Боже великий, що створив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, Господи, узнати тебе, істинного Бога, як ото узнали землі християнській, і утверди в них віру правдиву і незмінну. [А] мені поможи, Господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його”.

...І почав він ставити по городах церкви, і священиків [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах.

✓ Зробіть висновок про характер (мирний чи насильницький) поширення християнства на Русі.

Із “Руської правди”

1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститись брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 40 гривен за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи кулець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривен поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить багатом чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривен; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривен.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука чи всохне, 40 гривен. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець вріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса – 12 гривен, бороду – 12 гривен.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе – 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колбяга – то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні – за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: “моє”; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п’яти днів...

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, – кажи йому: “віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками”.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустріне той муж холопа – може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб’ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків – 80 гривень...

21. А за княжого тивуна 80 гривень. А за конюха стада 80 гривень.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривень. А за радочівчів княжих 5 гривень.

23. А за смерда і холопа 5 гривень.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, – 3 гривні; а за смердового – 2 гривні.

26. За кобилу 60 різань, а за вола гривню, а за корову 40 різань, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень...

31. Якщо смерда мордують без княжого повеління, то за образу 3 гривні.

✓ *Що дає “Руська правда” як історичне джерело для розуміння історії Київської Русі?*

Із Галицько-Волинського літопису

Галицько-Волинський літопис є основним джерелом вивчення історії Південно-Західної Русі. На відміну від інших літописів, він не поділяється на

датовані літописні записи, а включає своєрідні повісті про історичні події. Літопис складається з двох частин. У першій йдеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кін. 50-х рр. XIII ст., друга пов’язана з Волинською землею і волинськими князями сер. – кін. XIII ст.

Боротьба Данила Романовича і Мстислава Удатного проти нападу на Галичину угрів і поляків (1226–1227 рр.)

Мстислав же за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу [Марію] за королевича [угорського] Андрія і дав йому Перемишль. Але Андрій, послухавши підступного [боярина] Семюнка Чермного, утік в Угри і почав піднімати рать. А коли настала зима, він прийшов до Перемишля. Тисячу тоді держав Юрій [Домажирич], він здав Перемишль, а сам утік до Мстислава. Король [Андрій] тим часом став у Звенигороді і послав воїв своїх до Галича, бо сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви угорські, що коли він побачить Галич – не бути йому живим. І він через цю причину не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам. І Дністер наводнився, не могли вони перейти.

Мстислав тим часом виїхав супроти [короля] з військами. І подивилися вони одні на одних, і поїхали угри у стани свої. З королем же був [воєвода лядський] Пакос-лав [Войцехович] з ляхами. А звідти пішов король до Тербовля і взяв Тербовль, і пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідти ж прийшов він до Крем’янця і бився під Крем’янцем, і багато угрів побили й поранили.

Тоді ж Мстислав послав [боярина] Судислава [Бернатовича] до зятя свого, князя Данила, кажучи: “Не одступай од мене”. І той сказав: “Я маю правду у серці своїм”.

Звідти ж прийшов король до Звенигорода, а Мстислав виїхав [на нього] з Галича. Угри, отож, виїхали супроти нього з королевих станів, і Мстислав бився з ними, і переміг їх, і гнали [його вої] за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі [Галицької] спішно.

Данило тим часом прийшов до Мстислава з братом Васильком до Горodka, і [воєвода] Гліб [Зеремійович прийшов] із ними обома, і мовили вони [Мстиславу]:

“Піди, княже, на короля. Він же пополоханий ходить!” Але Судислав боронив йому [Мстиславу, йти], бо мав він облуду у серці своїм: не хотів бо він пагуби королеві, тому що мав у ньому надію велику, а король уже знесилився був.

У той же час Лєстько ішов на поміч [королеві], хоча Данило боронив йому [це, казав] не помагати королеві. Оскільки той дуже сильно старався, то

Данило й Василько послали людей своїх до [ріки] Бугу, не дали удвох йому прийти. І він, звідти вернувшись, пішов у свою землю, бо знемігся був, ходивши на війну.

А король угорський [Андрій] пішов в Угри. Тоді ж догнав [його] Ізяслав [Мстиславич] з облудним Жирославом, [і] пішли вони обидва з ним в Угри. ...

У рік 6735 [1227]. Почнем же розповідати про незчисленні битви і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про многі заколоти, бо змалку не було їм обом [Данилові й Васильку] спокою. Коли ж сидів Ярослав [Інгварович] у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали і йому бояри його: “Візьми Луцьк, схопи тут князя їх”. Але він [Данило] відповів: “Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти”. І пішов він у Володимир.

А звідти, зібравши рать, послали вони обоє [Данило й Василько] на нього [двірського] Андрія, [боярина] Вячеслава [Товстого], [воєводу] Гаврила [Душиловича], [сідельничого] Івана [Михалковича]. І коли той [Ярослав] виїхав [із Луцька], він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був [боярином] Олексою Орішком: під ним бо був борзий кінь [і], погнавшись за ним [Ярославом], він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

✓ *Визначте причини “великого мятежу” у галицько-волинських землях.*

Боротьба князя Данила Галицького з татарами

Після кременецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові такі люди і Василькові пустошили Волохів, а Львові – Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Данила.

Прислав також Миндовг [посла] до Данила: “Я пришло до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, [а] звідти й до Києва”. І призначив він строк [збору] коло Возвягля.

У рік 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і Литви. І стояв [Данило] на [ріці]

Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоби він оточив город і щоби ніхто ж не втік із них.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запаболив, а людей вивів і оддав їх на поділ – то брату свосму, а то – Львові, інших – Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля], то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму “Янда”, призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши із собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши [іхати додому], пустошила [землю Данило-ву], бо держали вони гнів [на нього]. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а [цього] Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Василькові люди – [тисяцький] Юрій [Домажирич], Олекса [Орішок] двірський та інші – поїхали на них. Але коли вони їхали на них, то ті примчали насупротив до притоки, і кінники зітнулися. [Литовці] не видержали і повернули навтікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів хапалися за одного коня, думаючи, що “кінь винесе нас”, і прицім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трушів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти Литви була січа. Побідники славили Бога і святую владичицю Богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові, і обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що [була] проти поганих. ...

У рік 6767 [1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило – у Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу – та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували, – і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова

дивлячись, було видно [‘їі] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум’я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідою, посланою Богом, не слід поганськи тужити, а на Бога надіятися і на нього возложити печаль, -- як воно й сталося...

У рік 6769 [1261]. Настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, і зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурондай іде, окаянний, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: “Якщо ви есте мої спільники – зустріньте мене. А хто не зустріне мене – той ворог мені”.

Отож Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом – він бо послав був замість себе владуку свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: “Якщо ви есте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі”.

[І] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем’янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владуку Іоанна вперед до брата свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаєв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшись, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

✓ *Як Ви вважаєте, чому Данилу Галицькому не вдалося звільнитися від золотоординського іга?*

Із “Поученія” Володимира Мономаха

Найперше, задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостинню чиніть щедрю, бо се єсть начаток всякому добру.

Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею. Бо ще трохи – і не стане нечестивого, шукатиме він місця свого – і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. Підстерігає грішний праведного і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміюється над ним, бо бачить, що прийде день Його ...

Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. ...

Якщо вам Бог зм’якшить серце, то сльози свої пролійте за гріхи свої, кажучи: “Як ото блудницю, і розбійника, і митника ти помилював еси, [Господи], так і нас, грішних, помилуй”. І в церкві се дійте, і [спати] лягаючи. Не пропустіте ж ні одної ночі. Якщо ви при силі, [хоч раз] поклонітесь до землі, а коли вам стане німечне – то тричі. І сього не забувайте, не лінуйтеся, бо тим нічним поклоном і співом [молитви] чоловік побіждає диявола, і що за день людина согрішить, то сим ізбавляється [од гріха]. Навіть і на коні їздячи, [коли] не буде [у вас] ні з ким діла [і] якщо інших молитов не умісте ви мовити, то “Господи, помилуй” благайте без перестану потай – бо ся молитва ссть ліпша од усіх. [Моліться краще], ніж думати нісенітницю, їздячи.

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину.

Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: “Смертні ми есмо, нині живі, а завтра – у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав еси, – не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти еси на небагато днів”. І в землі не ховайте [нічого], – се нам великий єсть гріх.

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні отрока, і щоб не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на восвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина погibas.

Лжі бережися, і п’янства, і блуду, бо в ньому душа погibas і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете – напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях – або добрим, або лихим.

Жону свою любіте, але не дайте їм [жінкам] над собою власті.

✓ *Чи поділяєте Ви ті ідеї, керуватися якими закликав Володимир Мономах своїх наступників?*

✓ *Які із наведених у повчанні правил мають загальнолюдське значення?*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарське заняття №1. Київська Русь та її місце в історії людства.

1. Передумови виникнення держави на Русі. Теорії походження Київської Русі та їх оцінки в сучасній історіографії.
2. Соціально-економічний розвиток Київської Русі. Проблема характеру суспільно-політичного ладу на Русі в історіографії.
3. Політична система та державницька ідеологія на Русі. Особливості політики великих київських князів.
4. Процес політичної децентралізації Київської Русі. Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське князівства: політичний лад і культура.
5. Історичне значення та проблема спадщини Київської Русі.

Семінарське заняття №2. Галицько-Волинська держава.

1. Періодизація політичної історії Галицько-Волинської держави.
2. Період самостійного існування Галицького князівства (1084–1199 рр.).
3. Період самостійного існування Волинського князівства (1146–1199 рр.).
4. Утворення Галицько-Волинської держави. Політика Романа Мстиславовича (1199–1205 рр.).
5. Період “смути” в історії князівства (1205–1238 рр.).
6. Апогей в історії Галицько-Волинського князівства (1238–1264 рр.). Данило Галицький: політика, оцінки.
7. Правління потомків Данила Галицького (1264–1340 рр.). Юрій II Болеслав.
8. Історичне значення Галицько-Волинської держави.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

До семінарського заняття №1.

1. Християнізація Русі та її наслідки.
2. Володимир Мономах.
3. Боротьба Русі з монголо-татарами.

До семінарського заняття №2.

1. Політичні портрети галицьких князів Володимира та Ярослава Осмомисла.
2. Данило Галицький.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К., 1991.
2. Борисенко В. Й. Нариси історії України. – К., 1993.
3. Грушевський М. С. Нариси історії Київської землі. – К., 1991.
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
5. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
6. Історія України: Документи. Матеріали. // Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2001.
7. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.
8. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення). // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №1.
9. Крип'якевич І. Велика історія України. Т.1. – К., 1993.
10. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
11. Повість временних літ. – К., 1990.
12. Прицак О. Походження Русі. Т. 1. – К., 1997.
13. Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. // Укр.-іст. журнал. – 2001. – №2.
14. Скоблик В. П. Історія Русі-України (XI–XII ст.) у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тоянбіанської інтерпретації) // Укр.-іст. журнал. – 1998. – №5.
15. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
16. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. – К., 1996.
17. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001.

3 ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (XIV – перша пол. XVII ст.). ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Ослаблені золотоординським ігом, українські землі були захоплені сильнішими європейськими державами: Угорщина ще в XI ст. захопила Закарпаття; Литва до 60-70-х років XIV ст. приєднала більшу частину українських земель (Волинь, Ліво- і Правобережну Україну, Поділля) й утримувала їх до 1569 р.; Польща в сер. XIV ст. захопила Галичину, а з 1569 року до неї перейшли всі литовські володіння в Україні; Молдавія в XIV ст. приєднала українську Буковину (в XVI ст. Молдавія разом з Буковиною потрапила в залежність від Туреччини); Московська держава постає з кінця XV ст. і відразу починає просуватися в українські землі, захопивши вже в кін. XV ст. Чернігово-Сіверщину (Москва заявляє про свої права на всі руські землі, посилаючись на історичну традицію). Більша частина українських земель перебувала на той час у складі Литви та Польщі, тому період і отримав назву – литовсько-польська доба.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ Велике князівство Литовське	✓ Дике Поле
✓ Річ Посполита	✓ магнати
✓ експансія	✓ шляхта
✓ Кревська унія	✓ Запорозька Січ
✓ Люблінська унія	✓ гетьман
✓ Брестська унія	✓ реєстрові козаки
✓ уніатська церква	✓ паланка
✓ братства	✓ курінь
✓ Литовські статuti	✓ чайка
✓ Магдебурзьке право	✓ козацько-селянські повстання
✓ Тевтонський орден	✓ фільварок
✓ козак	✓ опришки

3.1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Утворення Великого князівства Литовського

Литовське князівство утворилося в XIII ст. У XIV ст., за князя Гедиміна (1316-1341 рр.) та його синів Любарта і Ольгерда (1340-1377 рр.)

Литва зайняла більшу частину білоруських, українських, частину російських земель. Так утворилося Велике князівство Литовське, у складі якого руські землі становили 9/10 території.

Таке стрімке зростання Литви за рахунок східнослов'янських земель здається парадоксальним і, безумовно, вимагає пояснення. То ж розглянемо причини цього явища.

Причини швидкого підпорядкування Литвою руських земель

Руські землі були ослаблені золотоординським ігом, що поклато початок просуванню литовців на Русь і сприяло їх успіху. Населення руських земель віддавало перевагу Литві перед Ордою, у протистоянні між цими державами виступало на боці Литви. У більшості випадків місцеві князі і боярство добровільно визнавали владу Литви. (Добровільно визнав владу Ольгерда і київський князь Федір у 1362 р.). Історики кваліфікують просування Литви в руські землі не як завоювання, а як “мирне приєднання”, як “тиху експансію”.

Успішним діям Литви сприяло ослаблення Орди і її розкол на ворогуючі частини внаслідок феодалних усобиць 1360-1370-х рр.

Однак, Золота Орда на той час залишалася ще досить сильною, і без досягнення політичного компромісу з нею Литва навряд чи змогла б закріпитися на землях Південної Русі. В історичній літературі висловлено гіпотезу про можливість угоди між Ольгердом і татарами у сер. 60-х рр. XIV ст. про збирання данини з окупованих Литвою територій татарами. Саме визнання цієї залежності дало можливість Литві дуже швидко підпорядкувати собі землі Русі.

Політика Литви в українських землях

Литовські князі, щоб забезпечити управління величезними завойованими територіями, майже не втручалися у життя українських земель. “Старого не змінюємо, а нового не впроваджуємо” – таким був принцип їх правління.

Литва не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель. На чолі удільних князівств замість Рюриковичів були поставлені переважно представники литовської династії Гедиміновичів (сини і племінники Ольгерда).

Так, сину Ольгерда Володимирі дісталося Київське князівство та Переяславщина, другому сину Дмитру-Корибуту – Чернігівське й Новгород-Сіверське князівство, старшому сину Дмитру – Брянське й Трубчевське, племіннику Патрикю Наримуновичу – Стародубське. Племінники Ольгерда Юрій, Олександр, Федір і Костянтин Коріатовичі княжили на Поділлі.

У невеликих князівствах влада належала місцевим українським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину. Повноваження удільних князів на місцях були досить широкими, удільні князівства являли собою справжні автономні утворення.

Литва потрапила під великий культурний вплив своїх слов'янських підданих — литовські князі прийняли православну віру, вживали староруську мову, склали закони на основі “Руської правди”. Литовські роди зливалися з руською знаттю. Уряд Великого князівства Литовського не перешкоджав місцевому населенню у збереженні і розвитку національних особливостей. У зв'язку з цим багато істориків називають Велике князівство Литовське литовсько-руським (О.Єфіменко, В.Антонович, М.Брайчевський та ін.).

Київське князівство

З приходом Литви провідну роль в українських землях почало відігравати Київське князівство. З одного боку, влада в Києві перейшла від Рюриковичів до литовської династії Гедиміновичів. Але, з іншого боку, в Київському князівстві збереглися традиції руської державності: київські князі литовського походження, спираючись на руську знать, наполегливо прагнули до утвердження автономії своїх володінь. Вони мали титул “з Божої ласки князів Київських”, карбували власну монету, вдавалися до самостійних зовнішньополітичних акцій. Розширилася територія Київського князівства, зросли його авторитет і вплив в українських землях.

Зміна політичного курсу Литви

Як Ви розумієте, автономія українських князівств посилювала сепаратистські тенденції, відкривала перспективи виходу князівств з-під влади литовського центру. Щоб не допустити цього, Литовський уряд у другій пол. XV ст. взяв курс на ліквідацію удільних князівств. Вони перетворювалися на звичайні провінції (воєводства) на чолі з намісниками, що призначалися великим Литовським князем. У 1471 році було ліквідоване Київське князівство.

3.2. Від Литовсько-Руської до Польсько-Литовської держави

Після смерті у 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава, між Польщею і Литвою розпочалася боротьба за українські землі.

Проте, з кін. XIV ст. ряд зовнішніх і внутрішніх обставин спонукав ці держави до об'єднання, яке відбувалося нерівномірно (остаточне, здавалося б, об'єднання держав змінювалося їх політичною самостійністю) до сер. XVI ст. У цьому об'єднанні виділяють два основних етапи — Кревська унія 1385 р., яка започаткувала об'єднання Литви і Польщі, і Люблінська унія 1569 р., яка завершила їх об'єднання в одну державу — Річ Посполиту.

Кревська унія 1385 р.

Причини унії

→ Прагнення Литви і Польщі об'єднати зусилля перед небезпечкою з боку могутнього Тевтонського ордену, який панував на Балтійському узбережжі, з боку Московського князівства, авторитет якого зростав після перемоги над татарами в Куликовській битві 1380 р., з боку Кримського ханства (яке виділилося у 1443 р. зі складу Золотої Орди, у 1475 р. визнало залежність від Османської імперії).

→ Пошуки великим князем литовським Ягайлом (1377-1392 рр.) союзника для зміцнення свого становища. Ягайло, молодший син Ольгерда, зайнявши великокнязівський престол усупереч принципам родового старшинства, опинився у скрутній ситуації. Проти нього виступили старші Ольгердовичі і кузен Вітовт.

Зміст унії

Це була шлюбна унія — литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем; унаслідок цього сутички між Польщею і Великим князівством Литовським припинилися, а їхні збройні сили об'єднувалися. Унією передбачалося приєднання Великого князівства Литовського до Польщі. Проте, у результаті прагнення литовської верхівки до політичної самостійності Литва фактично залишилася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала кузену Ягайла — князю Вітовту (1392-1430 рр.).

За умовами унії Литва, яка була останньою язичницькою країною в Європі, прийняла католицизм.

Наслідки унії

Позитивні — об'єднання зусиль двох держав допомогло розгромити Тевтонський орден і зупинити просування німців у слов'янські землі (битва при Грюнвальді 1410 р.).

Негативні — посилювався вплив поляків в Україні, почалося насильне насадження католицизму. Польща прагнула повністю підкорити Велике князівство Литовське.

Українські землі за князювання Вітовта (1392-1430 рр.)

Поразка українсько-литовських військ на р. Ворсклі

Прагнучи оволодіти всією Руссю, Вітовт вдався до протиборства з Золотою Ордою. Здійснивши два переможних походи у 1397 р. та 1398 р., він досяг гирла Дніпра та Дону, розбив ворожі війська в Криму. Проте третій похід закінчився невдало. У 1399 р. у битві біля р. Ворскли чисельніші сили золотоординських ханів завдали нищівної поразки військам Вітовта, більшість яких складала ополчення Київщини, Волині, Поділля. На Ворсклі війська великого литовського князя стали на захист золотоординського хана Тохтамиша, скинутого з престолу внаслідок конфлікту з Тимуром (Тамерланом). Вітовт сподівався на допомогу Тохтамиша в оволодінні Московським князівством.

Поразка на Ворсклі похитнула позиції князя і змусила його відновити унію з Польщею. За умовами Віленської унії 1401 р. визнавалася васальна залежність Литви від Польщі, а після смерті Вітовта мала відбутися інкорпорація Великого князівства Литовського, передбачена Кревською унією.

Городельська унія

У роки “Великої війни” (1409-1411 рр.) Польща й Литва виступили союзниками у боротьбі проти Тевтонського ордену. Кульмінаційним моментом цієї війни стала Грюнвальдська битва (15 липня 1410 р.). Союзне військо, у складі якого були і полки з українських земель, розгромило хрестоносців. Після Грюнвальдської битви посилювалося прагнення Литви до державної незалежності від Польщі. У 1413 р. було підписано Городельську унію, за якою Велике князівство Литовське визнавалося незалежною державою, хоча зверхність Польщі над ним зберігалася: обрання великого князя контролювалося і затверджувалося польським королем. Литовська католицька знать урівнювалася у правах із польською шляхтою.

Зміцнивши свої позиції, Вітовт відновив успішну боротьбу з ординцями. За його підтримки до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша, що дало можливість Литві розширити свої володіння на Півдні України. Уздовж узбережжя Чорного моря між Дністром і Дніпром були зведені укріплені містечка, серед яких – Хаджибей (нині Одеса, 1415 р.) та Дащів (нині Очаків, 1430-ті рр.).

На вересень 1430 р. планувалася коронація Вітовта, але, внаслідок протидії з боку Ягайла, так і не відбулася.

Українські землі у другій третині XV – першій пол. XVI ст.

Свидригайло Ольгердович та Велике князівство Руське

Після смерті Вітовта у жовтні 1430 р. його наступником став молодший брат Ягайла – Свидригайло Ольгердович, сіверський князь. Він знову повів боротьбу проти посилення Польщі, за незалежність Великого князівства Литовського. У своїй політиці князь Свидригайло спирався на українську знать, що зумовило невдоволення литовських феодалів-католиків. Феодали-католики проголосили Великим князем литовським стародубського князя Сигізмунда Кейстутовича (брата Вітовта). І наступні 4 роки в межах Великого князівства Литовського існувало дві держави – власне Литва і “Велике князівство Руське”. Перше очолював Сигізмунд, друге – Свидригайло. Вирішальна битва між руськими та польсько-литовськими військами відбулася у 1435 р. під Вількомиром. Цю битву за масштабністю історики порівнюють з Грюнвальдською. Війська Свидригайла були вщент розбиті, самому князеві довелося рятуватися втечею. Свидригайло зрікся титула князя Великого князівства Руського, однак перманентна війна тривала до 1440 р., коли від рук змовників, очолюваних волинськими князями Іваном і Олександром Чарторийськими, Сигізмунд загинув.

Великим князем Литовським було обрано сина короля Ягайла – 13-річного Казимира Ягайловича (1440-1492 рр.), який у 1444 р. став і королем Польщі. Таким чином, об'єднання Литви і Польщі було відновлене у формі персональної унії.

Остаточна ліквідація удільного устрою

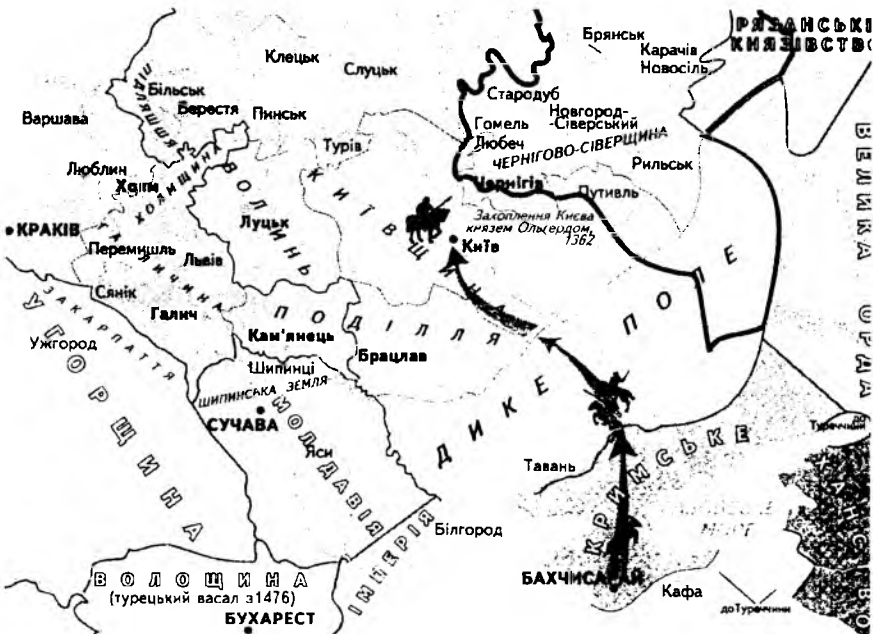
Казимир, бажаючи забезпечити внутрішній спокій, визнав за Свидригайлом номінальний пожиттєвий титул великого князя і можливість володіти відновленим Волинським князівством. Казимир мусив визнати і відновлення удільності Київського князівства, до влади в якому повернулася династія Олельковичів, заснована Володимиром Ольгердовичем: Олександр (Олелько) Володимирович (1440-1455 рр.), згодом Семен Олелькович (1455-1470 рр.).

Та з часом намагання Казимира ліквідувати автономію українських князівств увінчалися успіхом. Скориставшись зі смерті Свидригайла та Семена Олельковича, він ліквідував Волинське (у 1452 р.) та Київське (у 1471 р.) князівства. На українських землях поширюється воеводський устрій.

На підтримку московського князя розраховували організатори так званої “змови князів” 1481 р. – Михайло Олелькович та Федір

Бельський (онуки Володимира Ольгердовича). Змовники мали на меті возвести на великокнязівський стіл Михайла Олельковича, а у разі невдачі – приєднати до Московського князівства руські землі вздовж р. Березини. Змову було викрито.

Після смерті Казимира у 1492 р. військова активність Москви суттєво зросла, московські війська почали наступ на смоленські та чернігово-сіверські землі. Московський князь Іван III мотивував свої дії необхідністю захисту православних від релігійних переслідувань і насадження католицизму. У результаті війни з Литвою (1500-1503 рр.) Москва закріпила за собою всю Чернігово-Сіверщину, не відмовившись, однак, від подальшого просування на захід.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського (сер. XIV – друга пол. XV ст.)

Воєнні дії активізували визвольний рух в українських землях. Він пов'язаний з іменем князя Михайла Глинського (?-1534 рр.). Разом зі своїми братами Василем та Іваном у 1508 р. Михайло Глинський очолив повстання руської та білоруської знаті, невдоволеної пануванням Литви. Причини поразки повстання слід шукати як у відсутності обіцяної допомоги ззовні – з боку кримського хана та

московського князя, так і у відсутності глибоких соціальних коренів. На цей час українські князі й бояри вже адаптувалися у системі Великого князівства Литовського, більшість із них обстоювала лише власні інтереси і не бажала ними ризикувати заради ідеї М.Глинського щодо утворення Київської держави. Самому ж М.Глинському в історичній літературі даються протилежні оцінки – від оборонця національних інтересів руських земель Литовської держави до тала-новитого авантюриста.

Люблінська унія 1569 р.

Причини унії

Велике князівство Литовське поступово занепадало. Унаслідок Лівонської війни з Московщиною (1558-1583 рр.) воно опинилося на межі воєнної катастрофи і змушене було піти на поступки Польщі, яка настирливо добивалася приєднання Литви.

Зміст унії

Польща і Литва об'єдналися в одну державу, яка дістала назву “Республіка” (польською мовою – Річ Посполита) з єдиним королем, сеймом, грошовою системою, законами, католицизмом як державною релігією. Литовське князівство отримало статус автономії. Усі українські землі, що раніше належали Литві, переходили під владу безпосередньо Польщі.

Наслідки Люблінської унії

- Українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремих статус у політичній, соціально-правовій системі нової держави.
 - На українську територію поширювалися через Польщу нові форми соціального та правового життя, у тому числі принципи корпоративної організації суспільства, шляхетської демократії, міського самоврядування тощо.
 - Суспільна верхівка зазнала відчутного впливу католицизму та польської духовної культури, наслідком чого стала стрімка полонізація української шляхти.
 - Втягнення України до міжнародної системи економічного життя призвело до остаточного закріпачення селян, постійного зростання експлуатації підневільного населення, зосередження торгівлі в руках шляхти.
- Прагнучи інтенсифікувати сільське господарство і зорієнтувати його на потреби зовнішнього ринку, поляки утворювали власні

господарства, що називалися *фільварками* (у перекладі з німецького – хутір, ферма). Під фільварки відводилися кращі землі, а їх розвиток забезпечувався за рахунок панщини – примусової підневільної праці селян. Розгортання фільваркової системи зменшило селянські наділи, призвело до збільшення панщини, примусів і втрати селянами права переходу.

- Православним українцям заборонялося займати вищі державні посади; у містах православні українці усувалися від участі в самоврядуванні, українські ремісники і купці опинилися в менш вигідних умовах, ніж польські (більші податки, заборона займатися певними ремеслами, обмеження торгівлі і т.д.).

- В установах панувала тільки польська мова та латинь (як мова освіти, судочинства, діловодства).

Українські землі у складі Речі Посполитої (кін. XVI – сер. XVII ст.)

Брестська церковна унія

У 1596 р. в Бресті була проголошена церковна унія – об'єднання православної церкви з католицькою, внаслідок чого утворилася нова – уніатська церква (греко-католицька). Уніатська церква зберігала слов'янську мову та православні обряди, але визнавала догмати католицької церкви і переходила під владу Папи римського.

Існування православної церкви в Речі Посполитій було заборонено.

Проти церковної унії виступили народні маси, частина знаті на чолі з князем Василем Костянтином Острозьким (1527-1608 рр.), братства (громадські організації міщан, створені для захисту православної пастви). Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Братства

Значний внесок у національно-культурне життя кін. XVI – поч. XVII ст. зробили братства. За структурою вони нагадували міські цехи, мали статuti, в яких передбачалося регулярне проведення зборів, виборність старшини і прийняття присяги. Існували на членські внески братчиків і пожертвування. Братства засновували друкарні, братські школи. Особливо відомі Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Чеснохрестське братство (1617 р.).

Таким чином, з приходом Польщі було поставлено під сумнів формування українців як окремої етнічної спільності. В Україні розгортається визвольний рух проти польської колоніальної політики. Українська знать втрачає роль виразника національних інтересів, роль провідної верстви визвольного руху. Ці функції перебирає на себе козацтво, яке вже у XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу.

Загарбання українських земель Угорщиною, Молдавським князівством, Московською державою

Загарбання Закарпаття Угорщиною

Угорська держава виникла наприкінці IX ст. у Південно-Східній Європі. Угри, або мадяри, прийшли на р. Дунай з приазовсько-донських степів, а ще раніше вони мешкали у передгір'ях Південного Уралу. Новоутворена Угорська держава прагнула розширити свої території. Об'єктом експансії на сході стало Закарпаття.

Закарпаття – складова історична частина етнічної та державної території України. Протягом IV-VII ст. тут розселилися слов'янські племена білих хорватів. Хорвати у IX-X ст. жили по обидва боки Карпат. Займалися переважно землеробством, мали “греди” – укріплені центри. Навколо одного з них (Унгограду) утворилося перше

державне об'єднання на чолі з князем Лаборцем. У X-XI ст. ці землі ввійшли до складу Київської держави.

У першій пол. XI ст. почалося поступове загарбання Закарпаття Угорським королівством. Першими були підкорені Ужгород, Мукачево, Хуст. Остаточно ці території були включені до складу королівства в сер. XIII ст. Відтоді аж до XX ст. ці землі були північною прикордонною областю цього королівства.

У складі Угорщини Закарпаття було поділене на три комітати (жупи): Ужанський, Березький, Угочанський, а 1303 р. було організовано ще один комітат – Мараморський.

Упродовж XIII-XV ст. землі Закарпаття були заселені волохами, німцями, словаками, угорцями. Місцеве українське населення було закріпачене, позбавлене будь-яких прав та свобод.

Основою господарства краю було сільське господарство. Чільне місце посідало садівництво, виноградарство. Важливу роль відігравало використання лісовини як будівельного матеріалу, видобування смоли, поташу. Значне місце належало видобуванню солі, борошно-мельному промислу.

Поразка угорсько-чеської армії у битві з турками під Могачем 1526 р. стала початком політичної трагедії Угорщини. Наслідком цієї поразки був поділ Угорщини на три частини між Туреччиною, Семиграддям та Австрією. Закарпаття було поділено між Семиграддям (Мукачево, Берегове, Севлюш, Хуст, Тячево) та Австрією (Ужанський комітат). Упродовж десятиліть ці землі були ареною постійних війн.

Включення Буковини до складу Молдавського князівства

Буковина – історичні українські землі, розташовані між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту та Серету. Свою назву вона одержала від обширних букових лісів, що вкривали значну частину її території. У X-XI ст. Буковина перебувала у складі Київської, а потім Галицько-Волинської держав. Після монголо-татарського лихоліття зв'язки цих земель з галицько-волинськими значно послабились, що призвело до утворення окремої Шипинської землі, яка визнавала зверхність золотоординських ханів. У 40-50-х рр. XIV ст. ці землі потрапили під владу Угорщини, король якої Людовік призначив сюди намісником воеводу Драгоша. Після утворення Молдавського князівства Буковина перейшла під його владу і перебувала у його складі аж до кін. XVIII ст., коли потрапила під владу Австрійської імперії.

Приєднання Московською державою чернігово-сіверських земель

З 40-х рр. XV ст. швидко зростає могутність Московської держави. Утиски удільних князів з боку польсько-литовської держави призвели до того, що частина прикордонних з Московією земель на чолі зі своїми князями почала переходити під владу московського государя, який вустами свого великого князя Івана III проголосив свої історичні права на землі Київської держави. Спроби переходу під зверхність московського князя спричинили литовсько-московські війни. Їх наслідком стало приєднання на початку XVI ст. до Московського царства чернігово-сіверських земель.

Вправа №6

1. Охарактеризуйте становище українських земель у складі Великого князівства Литовського.

2. Заповніть таблицю “Основні етапи об'єднання Литви та Польщі”.

Етапи	Дата	Подія	Наслідки для України
1-й етап			
2-й етап			

3. Охарактеризуйте політику Польщі щодо українських земель.

4. Що собою являли братства?

3.3. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ

Коли і де виникло козацтво

Перші письмові згадки про українських козаків зустрічаються у 1489 р. та 1492 р. Але різке зростання чисельності козацтва припадає на XVI ст.

Козацтво виникло на південноукраїнських землях – на території від середнього Подніпров'я і майже до Дністра (південні окраїни Київщини, Брацлавщини, Поділля). Ці землі називалися Диким Полям: після нашестя монголо-татар, а потім, унаслідок частих нападів Кримського ханства, землі обезлюділи і залишалися незаселеними. Центром козацтва стало Запорозжя – степи за порогами Дніпра.

Причини виникнення

→ Наявність в українському суспільстві окремих прошарків вільних людей, що займали проміжне становище між незаможною шляхтою та селянством.

→ Посилення соціального та релігійного гноблення, закріпачення селянства. Селяни та міщани тікали від феодальних повинностей та державних податків.

→ Постійна військова небезпека з боку Кримського ханства та кочових татарських орд.

→ В окремих випадках – організаторська роль місцевих, прикордонних землевласників і урядовців.

Козацтво поповнювалося вихідцями із різних верств населення: селян, міщан, шляхти.

Козаки користувалися господарськими угіддями, займалися промислами, брали участь у самоуправлінні. Для оборони від турецько-татарської агресії козаки об'єднувалися у військові загоны. Вони і самі завдавали ударів татарам та туркам: спускаючись по Дніпру на своїх великих човнах – “чайках”, вони нападали на татарські гарнізони, турецькі галери, фортеці.

Етнічний склад козацтва

Основна маса козаків поповнювалася за рахунок українців, були серед них і білоруси, росіяни, молдавани. Траплялися поляки, татари, серби, німці, французи, італійці, іспанці, представники інших етносів, проте такі випадки мали поодинокий характер.

І тому оцінки етнічного складу козацтва як інтернаціонального є неточними. Козацький край, за висловом сучасного історика В. Борисенка, був “національним оазисом серед українських земель, які дедалі більше полонізувалися і втрачали національні риси”.

Запорозька Січ

Утворення Запорозької Січі

У 1552-1556 рр. канівський і черкаський староста Дмитро Іванович Вишневецький (Байда) (?-1564 р.) об'єднує козаків, створюючи за порогами Дніпра на о. Мала Хортиця козацький центр – Запорозьку Січ. Згодом Січ неодноразово змінювала місце свого розташування. Назва “Запорозька Січ” поширилася на все об'єднане навколо Січі козацтво.

Запорозька Січ стала зародком нової української (козацької) державності. Її, як державне утворення, характеризують такі ознаки:

Ознаки державності	Характер прояву ознак
1. Військовий устрій	Січові козаки склали військо-кіш, кіш поділявся на військові одиниці – курені (38 куренів).
2. Територіальний устрій	Територія, яку контролювала Січ, поділялася на паланки (5-10 паланок) на чолі з полковниками. Паланкове козацтво проживало на хуторах та в містечках.
3. Форма правління	Запорізька Січ була козацькою республікою. Верховна влада на Січі належала козацькій раді, брати участь у якій мали право всі козаки. Козацька рада обирала старшину: кошового отамана (гетьмана), писаря, обозного, суддю, осавулів. Кожен курінь аналогічно обирав курінну старшину. Козацька рада збиралася, як правило, щороку 1 січня.
4. Правова система	Діяло звичаєве козацьке право, яке склалося в XV – сер. XVI ст. Козаки були рівними перед законом, рівними у праві користуватися землею й іншими угіддями, брати участь у радах, обирати старшину.

Як бачимо, Запорозька Січ як державне утворення і як соціальна організація мала яскраво виражений демократичний характер. Це пояснюється тим, що:

✓ по-перше, Запорозьку Січ створив сам народ, утілюючи в ній свій волелюбний характер й ідеали суспільного життя;

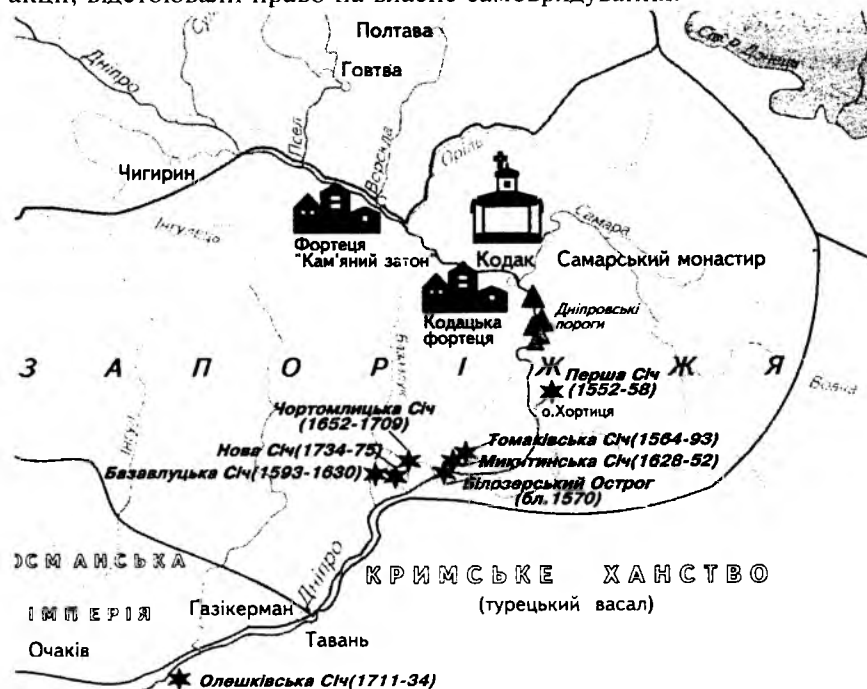
✓ по-друге, щоб вижити в умовах постійної зовнішньої загрози (з боку Криму, Туреччини, Речі Посполитої), козацтву потрібна була внутрішня злагода і стабільність, які забезпечувалися демократичними порядками.

Ставлення уряду Речі Посполитої до козаків

Слідом за козаками в південні степи проникають офіційна влада, литовські, польські, українські магнати та шляхта.

Уряд Речі Посполитої прагнув узяти козаків під свій контроль, щоб використати їх у своїх державних інтересах: для захисту своїх володінь від татар і турків, у протистоянні з Московією. З цією метою у 1572 р. польський король прийняв на військову службу 300 козаків. Вони були вписані в реєстр-список, звідки й отримали назву реєстрових козаків. На кін. XVI ст. реєстр був збільшений до 3 тис. (у подальшому його чисельність змінювалася). Реєстрові козаки користувалися особливими привілеями: отримували землю, плату грошима, звільнялися від податків і повинностей, мали власне самоврядування. Реєстровці повинні були також контролювати нереєстрових козаків, придушувати антипольські, антифеодальні рухи. Але

реєстрові козаки часто брали участь у козацько-селянських анти-польських повстаннях, здійснювали самостійні зовнішньополітичні акції, відстоювали право на власне самоврядування.

Місця розташування Січі (сер. XVI – кін. XVIII ст.)

Запорозька Січ на міжнародній арені

Запорозька Січ посіла важливе місце в міждержавних відносинах країн Європи і Азії. Це стало результатом відносної самостійності Січі у зовнішній політиці, наявності у неї багатотисячного боездатного війська, територіального розташування козацького краю на межі між європейським і азійським світом.

Основними напрямками зовнішньої політики Запорозької Січі були:

→ *боротьба проти татарсько-турецької агресії*. Цю функцію козацтво взяло на себе з самого початку свого існування.

Героїчні, найбільш резонансні походи проти татар і турків пов'язані з іменами гетьманів Богдана Ружинського (1575 р.), Самійла Кішки (поч. XVII ст.), Михайла Наймановича (1608 р.), Петра Конашевича-Сагайдачного (1616 р.).

Завдяки активній наступальній тактиці козаки підривали могутність Кримського ханства і Туреччини, перетворювалися на провідну силу в боротьбі проти цих держав.

Козаки втручалися у конфлікти, що виникали у стосунках між Кримом і Туреччиною, прагнули використати їх для зміцнення власних позицій;

→ *відносини з Московською державою*, які характеризуються як складні і неоднозначні.

Українців і росіян зв'язувала єдина православна віра, спадщина Київської Русі, потреба захисту від Кримського ханства і Туреччини. Союзницькі відносини з Москвою були у гетьмана Дмитра Вишневецького. Були й інші випадки співробітництва між козаками і московським урядом, координації їх спільних дій проти татар і турків. Разом з тим, стосунки Запорозької Січі з Московською державою залишалися напруженими, а часто і відкрито ворожими. Перебуваючи у складі Речі Посполитої, козаки виступали на її боці у воєнних конфліктах з Московщиною;

→ урядами різних західноєвропейських країн, у т.ч. Австрії, Франції, *козаки запрошувалися на військову службу* і тим самим втягувалися в орбіту європейської політики.

Успіхи Запорозької Січі на міжнародній арені сприяли її зміцненню, стимулювали її внутрішньополітичну діяльність, спрямовану на захист українських інтересів.

! Наприкінці XVI – на поч. XVII ст. Січ стала центром визвольного руху українського народу.

3.4. Визвольний рух в Україні у XVI – першій пол. XVII ст.

Посилення Польщею соціального, національного та релігійного гніту, зміцнення українських сил призвело до активізації в Україні антифеодального і визвольного руху. Головними силами цього руху стало селянство та козацтво.

Опришки

З першої пол. XVI ст. у Західній Україні (Галичина, Закарпаття, Буковина) шириться рух опришків – народних месників (уперше згадуються у 1529 р.).

Козацько-селянські повстання кін. XVI ст.

У кінці XVI ст. надзвичайно широкого розмаху набуло два козацько-селянських повстання: повстання 1591-1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського (охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь) та повстання 1594-1596 рр. під проводом сотника надвірних козаків князя К.Острозького – Северина Наливайка (охопило майже всі українські землі). Повстання Наливайка поставило під загрозу існування польської влади в Україні.

Северин Наливайко виношував проект створення незалежного від Речі Посполитої українського князівства. У своєму листі до Сигізмунда III він висунув власний проект улаштування козацтва, який передбачав передачу йому земель між Південним Бугом і Дністром, південніше Брацлава, де під його началом мало перебувати 2 тис. чоловік. При цьому під єдиною козацькою юрисдикцією опинялася територія від Дніпра до Дністра. Цьому плану не судилося реалізуватися: його автор після жорстоких тортур був четвертований. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої.

Придушивши повстання, польський сейм у 1597 р. проголосив козаків ворогами держави і прийняв рішення винищити їх до останку.

Але рішення залишилося на папері – здійснити його Польщі вже було не під силу. До того ж, на поч. XVII ст. Польща ув'язнула в майже безперервних війнах з Московією та Туреччиною і потребувала допомоги козаків.

Гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного (1616-1622 рр.)

Багато зусиль для мирного розвитку стосунків з Польщею доклав Петро Конашевич-Сагайдачний.

Родом П.Конашевич-Сагайдачний був із дрібної української шляхти с.Кульчиць під Самбором на Львівщині. Навчався в Острозі, у 1616 р. прибув на Запорозьку Січ. На чолі з ним козаки здійснили кілька успішних походів проти татар і турків. Особливу славу здобув походом на Кафу (Феодосію) у 1616 р., захопивши її і визволивши з неволі полонених.

Історики оцінюють П.Конашевича-Сагайдачного як найвизначнішого гетьмана до Б.Хмельницького.

Намагаючись зміцнити становище України та козаків, Сагайдачний проводив компромісну політику щодо Речі Посполитої.

Він здійснив реформу козацького війська, вперше перетворивши його на регулярне військо з жорсткою дисципліною. Козацьке військо піднялося до рівня кращих європейських армій.

Найбільшою заслугою Сагайдачного було те, що він навернув козаків до підтримки української культури та православної церкви, об'єднав військову силу козаків із політично слабкою церковною та культурною верхівкою України. Так, у 1620 р. Сагайдачний разом з усім козацьким військом вступив до Київського братства, відраховуючи на його діяльність значні кошти. Цього ж року гетьман запросив до Києва єрусалимського патріарха, який відродив в Україні православну церкву (уряд офіційно визнав її у 1632 р.).

Союз козаків із духовенством був на користь національним інтересам, сприяв оформленню ідейної програми козацтва.

У 1620 р. розпочалася війна між Туреччиною та Річчю Посполитою. Річ Посполита опинилася на межі втрати державної незалежності. У битві під Хотиним у 1621 р. військо Сагайдачного врятувало Польщу від політичної катастрофи. Але сам гетьман був важко поранений і помер у Києві в 1622 р.

Козацько-селянські повстання 20-30-х рр. XVII ст.

Після смерті Сагайдачного козаки відмовилися від політики компромісів із Польщею. Посилення тиску з боку польського уряду (заборона нереєстрового козацтва, будівництво фортеці Кодак на Дніпрі для контролю над козаками та ін.) викликало нову хвилю козацько-селянських повстань. Найбільш відомі з них – повстання 1625 р. під проводом гетьмана Марка Жмайла, повстання 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича (Трясила), повстання 1635 р. під проводом гетьмана Івана Сулими і повстання 1637-1638 рр. під проводом гетьманів Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина і Дмитра Гуні.

Придушивши повстання, Польща вжила жорстоких заходів проти козаків. У 1638 р. польський сейм ухвалив “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”, спрямовану на ліквідацію привілеїв козацтва:

✓ нереєстрові козаки оголошувалися підданими;

Петро Конашевич-Сагайдачний

- ✓ втеча до козаків каралася смертю;
- ✓ скасовувалося самоуправління у реєстрових козаків (їх кількість становила 6 тис.): замість виборного гетьмана король призначав комісара;
- ✓ проти українців здійснювалася політика жорстокого терору.

Та спокій тривав в Україні лише десять років – у 1648 р. спалахнула грандіозна Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.

Значення повстань

Повстання, хоч і зазнали поразки, сприяли зростанню національної самосвідомості українців та накопиченню ними досвіду для майбутніх визвольних змагань.

Значення козацтва

Козацтво стало провідною суспільною силою в боротьбі за національне визволення України.

Діяльність козаків торкалася всіх сфер життя українського народу: вони боронили українські землі, освоювали південні степи, підтримували українську культуру і православну церкву, брали участь в антифеодальних виступах, зробили головний внесок у визволення України з-під влади Речі Посполитої. Козаки створили Запорозьку Січ, яка стала важливим етапом у формуванні української державності і витоком Української держави.

Вправа №7

1. Визначте причини, які зумовили виникнення українського козацтва.
2. Де, як і коли виникла Запорозька Січ?
3. Чому Запорозьку Січ називають козацькою республікою?
4. З якою метою і коли польський уряд уперше провів реєстрацію козаків?
5. Політика гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного була поміркованою щодо польського уряду. Чи принесла вона користь українському народу? Відповідь обґрунтуйте.
6. Заповніть таблицю “Дві хвили козацько-селянських повстань кін. XVI – поч. XVII ст.

Питання для відповідей	Перша хвиля повстань (кін. XVI ст.)	Друга хвиля повстань (20-30-ті рр. XVII ст.)
1. Причини повстань		
2. Дати повстань		
3. Ватажки повстань		

7. Зробіть висновок щодо історичного значення козацько-селянських повстань кін. XVI – поч. XVII ст.

Українська культура XIV – першої пол. XVII ст.

Розвиток української культури після втрати незалежності Галицько-Волинським князівством відбувався у складних умовах:

- українські землі були роз’єднані і опинилися під владою іноземних держав. Над Україною нависла загроза, з одного боку, ополячення, з іншого – омосковлення;
- спустошливі ординські напади нищили край, вороги забирали тисячі людей у неволю;
- втратила своє привілейоване становище українська православна церква – важливий чинник культурного процесу. Проти неї і проти української культури вів уперту боротьбу католицизм, підтримуваний польською адміністрацією;
- поглиблювалася денационалізація української знаті, дедалі більша кількість якої переходила в католицизм і ополячувалася.

Незважаючи на це, українська культура продовжувала свій поступовий розвиток, і наприкінці XVI – поч. XVII ст. у ній відбуваються якісні зміни. Україна переживає справжнє національно-культурне піднесення. Обумовлене воно було різними чинниками, серед них:

- ✓ зростання ролі і значення козацтва, яке організувало оборону українських земель від татар, виступало проти колоніального гноблення селян польською шляхтою й окатоличення православних українців;
- ✓ діяльність братств, спрямована на захист і розвиток української культури, утвердження просвітництва як ідеології українського населення;
- ✓ ідеї Гуманізму та Реформації, що, проникаючи в Україну, впливали на середньовічну теоцентричну світоглядну систему, сприяли поширенню освіти, науки, пробуджували інтерес до української культури, мови. Виникнення і поширення гуманістичних, просвітницьких ідей зумовлювалося і визвольними рухами в Україні в XVI-XVII ст.

У цей період завдяки своєму геополітичному становищу Україна стає своєрідним містком між культурами Заходу і Сходу, між культурами православного, католицького і мусульманського світів.

Розвиток освіти. Наука

У зв’язку з активним наступом католицької реакції становище освіти на Україні ускладнилось. Прагнучи поширити свій вплив, католицька церква започатковує в Україні єзуїтські школи. Завдяки наполегливим зусиллям українців

Князь К. Острозький

зберегти національний характер школи, православні руські школи існували в Заблудові, Володимирі-Волинському, Львові, Уневі, Холмі, Києві, Смотричі, Білостоці. Серед них визначне місце посідала Острозька школа – перша вища школа в Україні, заснована князем Костянтином Острозьким близько 1576-1580 рр. Працювала вона за програмою західноєвропейських університетів, провідне місце у програмі навчання належало вивченню трьох мов: давньоукраїнської, грецької та латини. Першим ректором Острозької школи був відомий громадський діяч, письменник Герасим Смотрицький. Школа виховала плеяду видатних політичних і культурних діячів України, серед яких відомий

письменник, філолог, ректор Київської братської школи Мелетій Смотрицький, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. У школі викладали відомі культурні діячі – Іов Княгиницький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка). Після смерті Костянтина Острозького (1608) школа занепадає, за його наступників її було перетворено на сзуїтську школу.

Поширенню освіти, поглибленню її зв'язків з національним життям сприяли братські школи, навчання в яких проходило рідною мовою. Перша братська школа, відкрита у Львові у 1585 р., мала всестановий характер, високий рівень викладання. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві, першим ректором якої був Іов Борецький. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу, яку через рік було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією (з 1701 р. – Києво-Могилянська академія). Ця школа, зберігаючи національні традиції, прийняла програму і методи західноєвропейських університетів. Викладання велося латинською мовою. Вивчалися сім вільних наук: граматики, риторика, поетика, філософія, математика, астрономія, музика; курс навчання тривав 12 років. У стінах академії народилося чимало псалмів, дум, кантів українською мовою, які згодом співалися народом.

З XIV ст. багато заможних українців для здобуття вищої освіти виїздили до Італії, Франції, Німеччини, Голландії, Чехії, Австрії, Польщі. Більшість із них поверталася в Україну, деякі залишалися працювати в Західній Європі. Визначним культурним діячем, навколо якого гуртувалися польські літератори-гуманісти, був Павло Русин із Кросна – професор римської літератури. Всесвітньо відомим вченим у галузі астрономії, математики, медицини був випускник Болонського і Краківського університетів дрогобичанин Юрій Котермак (відомий

як Юрій Дрогобич). У Болонському університеті він одержав ступінь доктора медицини і у 1481 р. був обраний деканом медичного факультету. Юрій Дрогобич у 1483 р. видав у Римі книжку “Прогностична оцінка поточного” і став, таким чином, першим українським автором друкованої книги.

Поширенню в Україні вищої освіти сприяла польська Замостська академія, відкрита 1595 р. у західноукраїнському місті Замості. Її випускниками стали відомі діячі культури і науки Касян Сакович, Ісає Козловський, Сильвестр Косов, які згодом стали викладачами Києво-Могилянської колегії.

Важливі зміни відбувалися в українській історіографії. На зміну стислим літописним оповіданням приходять щорічні записи про найважливіші події, з'являються посилання на історичні джерела, що надає літописам ґрунтовного характеру. Відомою пам'яткою історичної літератури цього періоду є “Густинський літопис”, який висвітлює події від Київської Русі до кінця XVII ст. Автор розрізняє історію Русі-України й історію Московського князівства, ставить питання про генезис української культури, вперше досліджує історію українського козацтва.

Розвиток літератури. Книгодрукування

Унаслідок зруйнування культурних осередків в Україні у XIV – XV ст. спостерігається перерва в літературному процесі. Оригінальна літературна творчість розвивається слабо, літературні пам'ятки ідейно та стилістично не виходять за рамки традицій княжої доби.

Боротьба запорозького козацтва проти турецько-татарських нападів породила героїчний епос – думи та історичні пісні, створювані співцями-кобзарями. Виконувались ці твори речитативом під супровід бандури, кобзи чи ліри. Серед тем героїчного епосу чільне місце займали: турецько-татарська неволя, втеча з полону, смерть козака в степу, тема трагедії жінок-невільниць. Оригінальними пам'ятками народної поезії цього періоду є “Пісня про Байду”, “Дума про козака Голоту”, дума “Маруся Богуславка”. Народна творчість прославляла почуття патріотизму, вірність православної вірі.

Крім дум та історичних пісень в українському фольклорі XIV-XVI ст. існувала релігійна поезія – легенди, вірші, пісні про початок і кінець світу, про перших людей, про муки і смерть Ісуса Христа, про премудрого Соломона та про життя апостолів.

У XVI-XVII ст. в Україні виникає шкільна драма. Це були так звані містерії та міраклі – релігійні драми, що впливали з потреб церкви сценічно відображати біблійні оповідання. Національною особливістю української шкільної драми було те, що поміж віршованих діалогів релігійного змісту учні братських шкіл вводили комедійні дійства у формі інтермедій або інтерлюдій. Це були веселі, насичені національним гумором побутові сценки, що вставлялися між актами релігійної драми для розваги глядачів.

Найвизначнішою пам'яткою перекладної літератури цього періоду є “Пересопницьке євангеліє”, перекладене так званою простою мовою, близькою до народної, Михайлом Василевичем та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у 1556-1561 рр. Неабияка доля судилася цьому євангелію: на ньому складають присягу на вірність українському народові Президенти незалежної, соборної держави України.

Наприкінці XVI ст. у відповідь на експансію католицизму на схід почала розвиватися полемічна література. Першим із гострими полемічними творами виступив ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат “Ключ до царства небесного” (1587 р.) із закликом до українського та білоруського народів стати на захист вітчизни, її національних традицій. Значне місце в українській полемічній літературі кінця XVI ст. належить Стефану Зизанію, Мелетію Смотрицькому. Вершиною ж полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну (“Послання до всех обще в Лядской земле живущих”, “Облічення діавола-самодержца” та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції, висунув утопічну програму “царства Божого на землі”.

На розвиток освіти та українського письменства вплинуло виникнення друкарської справи в Україні. Точна дата початку книгодрукування в Україні невідома. Першим друківаним твором вважається “Апостол”, виданий у 1574 р. у Львові Іваном Федоровим. Найновіші дослідження свідчать, що перша українська друкарня мусила існувати у Львові ще за століття перед тим, бо у 1460 р. багатий львівський міщанин Степан Дропан подарував церкві св. Онуфрія і монастиреві при ній свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм 1469 р.

Мистецтво

Після монголо-татарської руйни монументальне будівництво в Наддніпрянській Україні на деякий час призупиняється, тоді як у західноукраїнських землях воно досягає значного розвитку. У житловому будівництві цього періоду, як і в попередні часи, переважали дерев'яні будинки. Монументальна архітектура представлена замками та церквами. Відомими є замки в Луцьку, Острозі, Крем'янці, Кам'янці-Подільському, Богуславі та Трипіллі, укріплення і житлові споруди гетьманської столиці в Чигирині.

З кам'яних церков цього періоду збереглися церкви св. Онуфрія у Львові, церква св. Іоанна Предтечі в Кам'янці-Подільському.

Українське образотворче мистецтво особливо розвивалося на західноукраїнських землях. У живописі продовжує панувати іконографія, набуваючи все виразніших реалістичних рис. Найбільше пам'яток збереглося в околицях Львова, Самбора, Перемишля. На Волині цих пам'яток дійшло до нас близько

десять, на Київщині – декілька. До найкращих зразків іконопису і церковного різьблення цього періоду належить іконостас у відбудованому Успенському соборі Києво-Печерського монастиря.

Потреби друкарства зумовили розвиток графіки. З того часу збереглося чимало графічних робіт невідомих авторів. Так, численними гравюрами прикрашені вірші Касіяна Саковича на похорон гетьмана Петра Сагайдачного у 1622 р., тут вперше надруковано запорозький герб у вигляді козака з мушкетом на плечі.

Герб Війська Запорозького

Висновки

- ✓ У XIV ст. через, перш за все, об'єктивні причини, українські землі втратили самостійність, власну державність і були розчленовані сусідніми державами.
- ✓ До Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, яке давало змогу значною мірою зберегти українські державні і культурні традиції. Люблінська унія з цим покінчила: з приходом Польщі в Україні різко загострилися соціально-економічні, релігійні, національні суперечності, православне населення почало зазнавати дискримінації.
- ✓ Порушення прав і свобод українців з боку Польщі викликало опір місцевого населення. Першими на захист України виступили представники української знаті, серед якої найбільші заслуги має князь К. Острозький. Та коли панівні верстви українського суспільства почали підпадати під польський вплив, ініціатива в національному житті перейшла до міщан, які об'єднувалися в братства, та до українського козацтва. Згодом саме козаки стали провідною силою національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність.
- ✓ Головна роль в історії козацтва належить гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному, який перетворив козацькі маси на організовану і дисципліновану силу, поставив козаків на захист національних інтересів України.
- ✓ Зростання військово-політичного впливу козацтва було ознаменоване двома хвилями масових козацько-селянських повстань: у кін. XVI ст. – повстання на чолі з К. Косинським (1591-1593 рр.) та С. Наливайком (1594-1596 рр.); у 20-30-х рр. XVII ст. – повстання на чолі з М. Жмайлом (1625 р.), Т. Федоровичем (Трясилом) (1630 р.), І. Сулимою (1635 р.), П. Бутом (Павлюком), Я. Острянином і Д. Гунею (1637-1638 рр.).

Історичні джерела

3 Литовської метрики

Литовська метрика – це більш ніж 550 томів державної канцелярії Великого князівства Литовського, містить документи XIV-XVIII ст.

Запровадження фільварків (1557)

Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, – такі [ґрунти] наказати людям [селянам] осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огорожник із своїм бидлом [худобою] обробити має, а за це [йому] морг (0,52 га – авт.) землі на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди не сталося, а збіжжя ужаття всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах прі дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав...

✓ *Які форми визиску селян запроваджувалися у фільварках?*

3 Литовського статуту

Литовські статuti – зведення законів Литовської держави, що діяли й в українських землях. Було видано три Литовських статuti – “Старий” (1529 р.), “Волинський” (1566 р.) та “Новий” (1588 р.), що діяв до 1840 р.

Феодалне землеволодіння

Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам’яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить є описано.

✓ *Що свідчить про закріплення Литовським статутом привілеїв магнатів та шляхти?*

3 літопису Григорія Грабянки

Григорій Грабянка обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді, з 1725 р. – полковника, автор цінного історичного твору літописного характеру.

Про запорозьких козаків

... року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушення на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загопи на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пљондрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Белгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав’язалася, воїни-християни здолали і турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, ненайманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нерідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із шербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п’ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються.

Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що і трава стане...

Вони Русь за своє багатство велике мають. Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорить: “Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю”. І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вуглих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливати.

...За славу службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, вверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574, за панування Генріха, короля польського, званого французом на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотиреста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і, врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і зі здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись із трьома султанами та сімома синами хана перекопського, численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданом, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів із самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, відвоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та, побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: "Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?" І збулися його слова. Згаданий король Баторій, oprіч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх.

✓ *Опишіть побут і звичаї козаків.*

✓ *Як ставився польський уряд до українського козацтва у період його формування?*

Чому козаки повстали проти поляків

Сталося це, коли деякі архієреї в литовських землях, страху перед Богом не маючи і нічого не потребуючи, відrekliся віри православно-католицької і зібрали собор в Бресті литовському; і з'їхалися на той собор митрополит Михайло Рогоза, Іпатій Прототроній (єпископ Володимирський та Брестський),

Кирило Терлецький (єкзарх, єпископ Луцький та Острозький), Ермоген (єпископ Полоцький та Вітебський), Іоанн Гоголь (єпископ Пінський та Туровський), Діонісій (єпископ Хелмський та Белузький). Відкинувши на тому соборі благословіння свого першого архієпископа патріарха Константинопольського, вони послали гінця в Рим до папи Климента восьмого і віддали себе під руку західному костюлу. А благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жажнулися, відrekliся від тих запроданців, а не пастирів і, розгорівшись благочестивою ревністю, Косинський із запорожцями на ляхів рушив, багато фортець узяв, силу ляхів перебив, але року 1594 під П'яткою і сам ляхами здоланий був.

Того ж року гетьман війська запорозького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшов на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковниками Любодою та Мазепою живими взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім волу його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів. Після Наливайка гетьманом війська запорозького спершу був Кушка, а опісля Бородавка.

✓ *Як Григорій Грабянка пояснює причини козацьких повстань проти поляків?*

Із промови на Варшавському сеймі Л. Деревинського, шляхтича з Волині (1620 р.)

...Саме у великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. В Могильові й Орші церкви запечатані, попи розігнані. В Пінську зроблено те саме. З монастиря Децинського зробили корчму. Через те діти вмирають нехрещені..., без шлюбу люди в розпутстві живуть. ...

...Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителем міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими..., бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови. ...Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новоградку і по інших містах, роздають на вільному шляху і заарештовують. ...З невинних людей незаконно

стягують грошові суми. Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському.

✓ *Яких утисків зазнавало українське населення з боку шляхти?*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарське заняття №1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

1. Розчленування українських земель в XIV ст.
2. Особливості перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.
3. Етапи об'єднання Литви та Польщі. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки для України.
4. Церква в Україні. Брестська унія 1596 р.

Семінарське заняття №2. Виникнення козацтва. Визвольний рух XVI – першої пол. XVII ст.

1. Соціально-економічні та політичні передумови виникнення українського козацтва. Походження назви “козак”.
2. Заснування Запорозької Січі, її історичне значення.
3. Суспільно-політична організація та етнічний склад українського козацтва.
4. Реєстрове козацтво та його роль у державотворчих процесах в Україні. Стосунки між козацтвом та Польщею.
5. Боротьба козаків із турками і татарами. Зв'язки козацтва з Московською державою.
6. Козацько-селянські повстання кін. XVI ст. та 20-30-х рр. XVII ст. (Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Марко Жмайло, Тарас Федорович (Трясило), Іван Сулима, Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин, Дмитро Гуня). Їх наслідки.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

До семінарського заняття №1.

1. Перший козацький гетьман Дмитро Вишневецький.
2. Козацька символіка.
3. Військове мистецтво козаків.

До семінарського заняття №2.

4. Політика гетьмана Петра Сагайдачного.
5. Северин Наливайко.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Даниленко В. М.* Історія України. – К., 2004.
2. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
3. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994.
4. *Гурбик А. О.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) // Укр.-іст. журнал.-1999-№6
5. *Історія України в особах.* Литовсько-польська доба. – К., 1997.
6. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
7. *Пуцько В. Г.* Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Укр.-іст. журнал.-1998-№5
8. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кін. XVI – поч. XVII ст.). – К., 1998
9. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. – К., 1991.
10. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990-1991.
11. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

4 УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА (сер. XVII – кін. XVIII ст.)

У вкрай несприятливих умовах іноземного панування, політичної роздробленості українських земель, жорстокого соціального та національно-релігійного гноблення український народ знайшов сили для створення держави, яка мала етнічні українські риси і демократичну форму організації влади. Ця доленосна для України мета була досягнута під безпосереднім керівництвом Богдана Хмельницького у ході Національно-визвольної війни, що розпочалася 1648 року.

Частина національної держави проіснувала на теренах Лівобережжя на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст.

У цьому розділі відтворюється картина грандіозної Національно-визвольної війни 1648-1676 рр., розглядається історія України за часів існування козацько-гетьманської держави.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ Зборівський мир	✓ слобода
✓ Білоцерківський мир	✓ Руїна
✓ Переяславська угода	✓ Малоросія
✓ "Березневі статті"	✓ Гадяцький договір
✓ Хмельниччина	✓ Андрусівське перемир'я
✓ Гетьманщина	✓ Вічний мир
✓ спадкоємний гетьманат	✓ Північна війна
✓ козацька старшина	✓ гайдамаки

4.1. Українська Національно-визвольна війна 1648-1676 рр.

Спокій, що запанував в Україні після придушення Польщею козацько-селянських повстань, був удаваним. В українському суспільстві зберігався цілий вузол протиріч, серед козаків, селян, міщан жевріло невдоволення, і для організації нового повстання бракувало лише відважного і енергійного поводиря. Такий поводиря знайшовся в особі Богдана Хмельницького, який на початку 1648 р. підняв українське населення на визвольну боротьбу проти Польщі.

Б.Хмельницький – син заможного реєстрового козацького сотника Михайла Хмельницького, який за свою службу отримав хутір Суботів поблизу Чигирини. Богдан закінчив єзуїтську колегію у Львові і мав гарну на той час освіту. Служив у війську реєстрових козаків. У 1620 р. потрапив на два роки в турецьку неволю.

У 1638 р. Б.Хмельницький отримав посаду військового писаря, а згодом став сотником Чигиринського козацького полку. Богдан мав декілька синів і дочок, був гарним господарем, досить лояльно ставився до польського уряду. Та, як і інші православні українці, Б.Хмельницький зазнавав утисків і переслідувань з боку влади.

Богдан Хмельницький

У 1647 р. сталася подія, яка докорінно змінила життя вже немолодого Б.Хмельницького. Коли його не було в Суботіві, на хутір напав польський шляхтич Д.Чаплинський, пограбував хутір і викрав жінку, з якою щойно овдовілий Богдан мав намір одружитися. Спроба знайти управу на Д.Чаплинського в короля у Варшаві, численні скарги до суду виявилися марними. Самого ж Б.Хмельницького ув'язнили, після чого він утік до Запорозжя.

У лютому 1648 р. Богдан Хмельницький, обраний запорожцями гетьманом, організував нове козацьке повстання. Ця подія ознаменувала початок грандіозної Національно-визвольної війни, яка тривала до 1676 р. У ході цієї війни відбулися докорінні зміни у житті українського суспільства – у державному устрої, у соціально-економічних відносинах, у духовній сфері.

Причини Національно-визвольної війни

✓ Здійснення польською шляхтою щодо України політики соціального, національного та релігійного гноблення, курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану. Серед українського населення наростало почуття ненависті до польського панування, соціальний вибух був неминучим.

✓ Стрімкий розвиток національної самосвідомості українців (усвідомлення ними своєї етнічної ідентичності, спільних інтересів, розвитку ідей Батьківщини, її єдності та незалежності).

✓ Формування на основі козацтва нової української політичної еліти, яка визначила національні інтереси і сформувала цілі

українського руху, розробила його політичну програму, відіграла провідну роль у процесі державотворення. Саме завдяки новій українській еліті соціальний вибух 1648 р. набув характеру національно-визвольної боротьби.

Рушійні сили визвольної боротьби

- Козацтво – стало керівною і провідною силою визвольної боротьби, ядром української армії.

- Селянство – взяло надзвичайно активну участь у військових подіях. Воно виступало проти національного, релігійного та, насамперед, проти соціального гноблення – проти земельної власності як польських, так і українських феодалів, проти існуючих форм експлуатації, кріпацтва. Вони вимагали особисту свободу і право володіння землею.

- Міщани – відіграли важливу, а в окремих регіонах (Західне Поділля, Волинь, Галичина) – провідну роль у національно-визвольній і соціальній боротьбі.

- Частина української шляхти – мала досить помітну роль у розвитку визвольної боротьби, у першу чергу – у формуванні української еліти, політичної програми, розбудові державності. Але більшість панівного стану суспільства зрадила національні інтереси і придушувала визвольну боротьбу.

- Представники православного духовенства (особливо його низи) – взяли безпосередню участь у подіях революції, у державотворчій діяльності.

Отже, у визвольній боротьбі взяли участь представники всіх верств українського суспільства, та головною її рушійною силою були козаки, селяни і міщани.

За національним складом абсолютну більшість учасників цієї боротьби становили православні українці. Разом з тим, серед повсталих перебували представники інших національностей, які проживали в Україні, у тому числі поляки і євреї.

Цілі боротьби:

- Ліквідація польського і будь-якого іншого панування.
- Звільнення від національно-релігійного гноблення.
- Ліквідація магнатського землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва, завоювання особистої свободи і права власності селян, міщан, козаків на землю.
- Утворення незалежної соборної української держави. При цьому слід зауважити, що ідея створення національної держави

визрівала поступово. Піднімаючи козаків на повстання, Б.Хмельницький і його сподвижники прагнули, насамперед, до збереження козацьких вольностей. Але в ході боротьби Б.Хмельницький висуває ідею створення української автономії у складі Речі Посполитої, а згодом – і Української суверенної держави. Вперше принципи розбудови незалежної держави Б.Хмельницький сформулював у лютому 1649 р. під час переговорів із королівськими послами в Переяславі (ці принципи будуть розглянуті далі).

Форми боротьби

Практикувались найрізноманітніші форми боротьби – непокора, відмова від виконання обов'язків, військові дії. Та, все ж таки, переважали насильницькі, збройні форми боротьби. Досить часто траплялися такі ексцеси, як погроми мирного населення, пограбування, спустошення міст і сіл. До цих руйнівних акцій вдавалися усі сторони – і поляки, і московити, і татари, і турки, й українці.

Зрозуміло, що вибух люті з боку українців став наслідком жорстокості польського режиму в Україні, існуючого соціального гноблення. І чим нестерпнішим ставало становище українців, тим більш непримиренною ставала їхня боротьба.

Ніким не замовчується той факт, що українці вдавалися до надзвичайно жорстоких дій, аж до масового винищення, проти євреїв, католиків (українців, литовців, білорусів та інших), уніатів. Антиєврейська спрямованість боротьби зумовлювалася ще й соціальним становищем євреїв в Україні: вони були переважно орендарями земельних маєтків, власниками млинів, броварень, гуралень, корчмарями, лихварями і при цьому вдавалися до досить суворих форм визиску місцевого населення.

Характер Національно-визвольної війни

Виходячи із причин, складу учасників і цілей Національно-визвольної війни, її характер визначають як:

- національно-визвольний;
- релігійний;
- соціальний.

Періодизація Національно-визвольної війни

Національно-визвольна війна тривала довго, розвивалася поступово і суперечливо. У зв'язку з цим, питання про її хронологічні межі і періодизацію до сьогодні залишається дискусійним.

Спираючись на широкую джерельну базу, на дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків доцільно виділити п'ять періодів перебігу Національно-визвольної війни.

Перший (лютий 1648 р. – червень 1652 р.) – період найбільшого розмаху та інтенсивності національно-визвольної і соціальної боротьби. Основні здобутки: виборення державної незалежності у червні 1652 р. й успішне завершення Селянської війни.

Другий (червень 1652 р. – серпень 1657 р.) – період погіршення економічного і геополітичного становища козацької України.

Третій (вересень 1657 р. – червень 1663 р.) – період різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну і призвела до розколу козацької України на два гетьманства – Правобережне і Лівобережне.

Четвертий (липень 1663 р. – червень 1668 р.) – період відчайдушної боротьби національно-патріотичних сил за возз'єднання України в умовах прагнення польського й московського урядів поділити Українську державу.

П'ятий (липень 1668 р. – вересень 1676 р.) – період кризи і поразки визвольної війни. Ліквідація державності на Правобережжі.

Виходячи саме із цієї періодизації, простежимо далі розвиток Національно-визвольної війни, розглянемо її досягнення і прорахунки.

Розвиток Національно-визвольної війни

Перший період (1648-1652 рр.)

Підготовка повстання

На початку визвольної боротьби діяльність Б.Хмельницького і його сподвижників була спрямована на вирішення трьох основних завдань:

→ формування власних збройних сил і залучення на свій бік реєстрових козаків;

→ залучення до боротьби широких верств українського суспільства. Б.Хмельницький звертається з універсалами до населення, закликаючи до спільної боротьби проти Польщі. Повстанський рух дуже швидко набуває всенародного характеру й охоплює всю Україну;

→ укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством (березень 1648 р.).

На цей непопулярний союз гетьман пішов, щоб позбавити себе війни на два фронти, а також щоб зміцнити своє військо за рахунок татар (відразу зауважимо, що як союзники татари були ненадійними і неодноразово зраджували українську сторону. Вони переслідували власну мету – максимально послабити Річ Посполиту, але й не дати можливості постати сильній козацькій державі).

Визвольний похід 1648 року

Позитивне розв'язання трьох вищеназваних завдань стало запорукою успішного визвольного походу війська Б.Хмельницького у 1648 році:

✓ У квітні-травні 1648 р. – козацько-татарське військо розгромило польську армію на р. Жовті Води. Три тисячі поляків потрапили у полон. Частина реєстрових козаків на чолі з Філоном Джеджалієм перейшла на бік повстанців.

✓ У травні 1648 р. – козаки й татари завдали нищівної поразки польській армії під Корсунем: у полон потрапило 8,5 тис. чоловік, у тому числі командувач польським військом гетьман М.Потоцький. Перемога сприяла активізації народно-повстанського руху.

✓ Улітку 1648 р. визвольна боротьба охопила майже всі українські землі Речі Посполитої.

Стрімко наростала соціальна боротьба: селяни, мішани й козаки розправлялися з панами й орендарями, захоплювали їхнє майно, звільнялися від різноманітних форм експлуатації. Було ліквідовано кріпацтво, землеволодіння польських та полонізованих українських магнатів, католицької церкви. Свої володіння зберегли лише православні монастирі, а також та українська і польська шляхта, яка стала на бік повсталих. Утверджувалася дрібна власність на землю селян, міщан, козаків.

Армія Б.Хмельницького зросла до 100 тис. чоловік. На чолі полків стали Іван Богун, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій та інші полководці.

На кінець червня повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну, а на середину вересня було звільнено Правобережжя, Поділля, частину Волині. На цих територіях українці створювали власні органи влади, формували нову модель соціально-економічних відносин.

У вересні 1648 р. відбулася битва з 60-тисячною польською армією поблизу міста Пилявці. Перемога українців створила сприятливі умови для визволення Західної України.

У жовтні 1648 р. Б.Хмельницький взяв в облогу Львів, а згодом – фортецю Замостя. У листопаді 1648 р. козацькі полки разом із загонами місцевих повстанців звільнили увесь західноукраїнський регіон.

Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Виникла можливість об'єднання українських земель у межах національної держави збройною силою!

Перемир'я сторін. Політичні плани Б.Хмельницького

Однак Б.Хмельницький не пішов на ескалацію бойових дій, прагнувши політичного врегулювання конфлікту. 21 листопада 1648 р. він уклав перемир'я з новообраним польським королем Яном Казиміром, погодившись відвести українське військо від західних кордонів і в ході подальших переговорів вирішити українську проблему.

Що ж змусило гетьмана піти на такий крок?

Слід мати на увазі, що на цьому етапі визвольної боротьби Б.Хмельницький ще не думав про відокремлення України від Польщі. Його метою була автономія для козацького регіону у межах Речі Посполитої. Великі надії у досягненні цієї мети Б.Хмельницький покладав на нового короля Яна Казиміра, який обіцяв бути “руським королем” і задовольнити козацькі вимоги. До перемир'я гетьмана могло також спонукати зменшення внаслідок великих людських і матеріальних втрат боєздатності українського війська, виснаження населення України. Але виведення при цьому українських полків із західноукраїнських територій було значною поступкою Б.Хмельницького полякам і викликало незадоволення частини козацької старшини. Згодом плани Б.Хмельницького радикально змінилися, але можливості для їх реалізації політичним шляхом уже були незначними.

Еволюція поглядів Б.Хмельницького: від автономії до створення суверенної держави

У грудні 1648 р. Б.Хмельницький на чолі переможного війська урочисто в'їхав до Києва. Усе місто разом з київським митрополитом Сильвестром Косовим вітало гетьмана як “українського Мойсея”, визволителя від “лядської неволі”, Богом даним поводителем. Єрусалимський патріарх Паїсій, що прибув до Києва, називав Б.Хмельницького князем Русі. Гетьмана вітали також послы Туреччини, Молдавії, Валахії, Семигороддя.

І вже в лютому 1649 р. під час переговорів із королівським посольством у Переяславі гетьман вперше висунув ідею створення Української суверенної держави:

→ він обґрунтував право українців на власну державу в етнічних межах їх проживання;

→ проголосив незалежність утвореної в ході визвольної боротьби Української держави;

→ сформулював положення про соборність Української держави і представив її як спадкоємицю Київської Русі.

Польський уряд не сприйняв ідею української державності і сподівався ціною окремих поступок поставити Україну в свою залежність. Єдине, про що домовилися обидві сторони на переговорах, так це про перемир'я і встановлення демаркаційної лінії між українськими і польськими військами по р. Горинь.

Розбудова Української держави

На українських землях, що опинилися у сфері впливу Б.Хмельницького (Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств) продовжувався процес формування Української держави. На жаль, поза межами цього процесу залишився західний регіон.

Визначимо тепер найхарактерніші ознаки держави, яка постала в ході національної революції.

Форма правління

У ході повстання 1648 р. почалася розбудова національної держави. Верховним органом влади в Україні стала загальнокозацька рада (Військова або Генеральна рада), в якій могло брати участь усе козацьке військо. На чолі держави стояв гетьман, який обирався Військовою радою. Дорадчі права при гетьмані мала рада генеральної старшини (Старшинська рада), до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний.

Б.Хмельницький здійснював курс на зосередження в своїх руках усієї повноти влади і на встановлення спадкового гетьманату.

Сучасні історики (зокрема, В.Смолій, В.Степанков) позитивно оцінюють політику Б.Хмельницького, спрямовану на встановлення спадкового гетьманства, оскільки вона сприяла консолідації суспільства навколо державної ідеї, запобігала гострій міжособистій боротьбі за владу.

Адміністративно-територіальний устрій

Територія, на яку поширювалася влада гетьмана, ділилася на полки, а полки — на сотні (полків у різні часи було 36, 26, 16, 10). На чолі полку стояв полковник (обирався на полковій раді або призначався гетьманом), на чолі сотні — сотник. Полковники і сотники здійснювали військову і адміністративну владу.

Містами й селами управляли отамани. У містах з магдебурзьким правом діяли також виборні магістрати, у селах — сільські старости. Центром гетьманського правління став Чигирин.

Судова система

На українських територіях діяло козацьке звичаєве право, зберігали силу норми Литовських статутів, магдебурзьке право. З'явилося

нове джерело права – гетьманські універсали, обов'язкові для всього населення України. Найвищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд, на місцях діяли козацькі суди, які мали значення загальностанових судів. Незмінним залишалося міське судочинство.

Збройні сили

Бойове ядро української армії становили запорожці і реєстрові козаки. Полк складався із 1-2 тис. записаних у реєстр козаків, але до них могли приєднуватися багато тисяч добровольців. Чисельність армії доходила до 100-150 тис. чоловік.

Таким чином, Національно-визвольна війна привела до розбудови Української держави, в якій знайшли своє продовження традиції Запорозької Січі і реєстрового козацтва. (Порівняйте ознаки Запорозької Січі й ознаки держави Б.Хмельницького).

Відновлення війни

А зараз повернемося до розгляду стосунків між урядом і повстанцями, від яких залежала доля Української держави. Склалася певна модель цих стосунків, яка періодично повторювалася: Україна і Польща воювали між собою, але, будучи не в змозі завдати одна одній поразки, погоджувалися на підписання незадовільних для себе угод, після чого готувалися до наступної війни.

Ось і після укладеного у лютому 1649 р. перемир'я сторони вели військову і дипломатичну підготовку до продовження війни. У травні 1649 р. Польща відновила воєнні дії. Б.Хмельницький у союзі з Кримом здобув переконливі перемоги над польськими військами під Збаражем (липень 1649 р.) та Зборовим (серпень 1649 р.). Військовий табір короля Яна Казимира опинився в щільному оточенні під Зборовим. Становище польської армії було катастрофічним. Лише зрада татар, які побоювалися зміцнення українців, врятувала поляків від остаточного розгрому, Кримський хан Іслам-Гірей пішов на переговори з Яном Казиміром, змусивши Б.Хмельницького припинити воєнні дії і теж пристати на переговори.

Зборівська угода

У результаті, 18 серпня 1649 р. між сторонами було укладено Зборівський договір:

✓ Україна у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств під офіційною назвою Військо Запорозьке визнавалася автономією в межах Речі Посполитої;

✓ кількість реєстрового війська становила 40 тис. осіб, не записані до реєстру козаки мали повернутися у підданство до панів;

✓ шляхта отримала право повернутися до маєтків, відновлювалося феодальне землеволодіння, попередні повинності селян і міщан.

Таким чином, українська сторона пішла на значні поступки: замість незалежної держави вона змушена була погодитися на автономію, втрачалася територія шести полків, відновлювалася стара модель соціально-економічних відносин. Трагічним наслідком договору стало жахливе спустошення татарами українських земель, на що таємний дозвіл дав Ян Казимір.

Мир був нетривким. Сторони знову почали готуватися до війни. Уряд Б.Хмельницького налагоджував суспільне та економічне життя, зміцнював збройні сили, проводив активну зовнішню політику з метою створення антипольської коаліції. Зміцнювалися дипломатичні стосунки з Валахією, Семигороддям, Туреччиною, Московщиною. Встановлювалися союзницькі відносини з Молдавією, а молдавський правитель Василь Лупул пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Б.Хмельницького – Тимофія. Під тиском Туреччини союз із Б.Хмельницьким знову уклав і кримський хан Іслам-Гірей.

Поразка під Берестечком та її наслідки

Польський уряд, прагнучи не допустити зміцнення України, у лютому 1651 р. відновив війну. Вичікувальна, непослідовна тактика кримського хана негативно позначилася на військових операціях українського війська, позбавила Б.Хмельницького ініціативи. Законним результатом тактики Криму стала найтяжча за всю війну поразка українців під Берестечком у червні 1651 р. Татари залишили поле бою і силою затримали у себе Б.Хмельницького. Українське військо потрапило в оточення і понесло величезні людські втрати. Полякам дістався весь обоз і гетьманська канцелярія.

У липні литовські війська взяли Київ. Трагедія під Берестечком і втрата Києва завдали серйозного удару Україні. Однак Б.Хмельницькому вдалося відновити боєздатність армії, зупинити польсько-литовське вісько під Білою Церквою і змусити противника до переговорів. Та все ж укладена 28 вересня 1651 р. Білоцерківська угода призвела до тяжких для України наслідків:

- територія автономії обмежувалася лише Київським воеводством;
- козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тис. осіб;
- гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права закордонних відносин.

Договір не влаштував жодну зі сторін. Польський сейм навіть відмовився його схвалити. Поляки вірили у свою швидку остаточну перемогу над Україною. Вони поверталися в українські землі,

відновлювали свою владу, здійснювали жорстокі репресії проти українського населення.

Саме в цей час починається масове переселення українців у північно-східні і східні українські землі, які ще з кінця XV ст. перебували в межах Московської держави. Переселенці засновують міста Харків (1654 р.), Суми, Охтирку та інші. Згодом цей край отримав назву Слобідська Україна (від слова “слобода” – так називалися поселення, які отримували від уряду певні пільги).

Кульмінація Національно-визвольної війни

Український народ не прийняв тяжкі умови Білоцерківської угоди. Навесні 1652 р. Б.Хмельницький відновив воєнні дії проти Польщі, заручившись черговий раз підтримкою Криму. У травні 1652 р. козаки оточили і розгромили 20-тисячне польське військо біля гори Батіг на Поділлі. Перемога викликала масове антипольське повстання населення України, внаслідок чого на всій її території у червні 1652 р. відновлюється влада гетьмансько-старшинської адміністрації.

Соціально-економічний лад козацької республіки

Відбувається утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, визнаної де-факто гетьманською владою. Ось основні риси цієї моделі.

Ліквідація, за невеликим винятком, великого і середнього феодального землеволодіння, кріпацтва, фільварково-панщинної системи. Провідною формою господарювання стало козацько-селянське дрібне землеволодіння;

Істотні зрушення у соціальній структурі українського суспільства. Провідним, привілейованим станом стало козацтво. Козаки становили близько половини дорослого чоловічого населення України (в окремих випадках козаками вважало себе до 80% населення). За козаками закріплювалося право власності на землю, звільнення від податків, участь у політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Із козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила витіснену польську знать. Відбувалася феодалізація козацької старшини – вона зосереджувала в своїх руках владу, землю, обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти в українському суспільстві.

Шляхта як стан не була знищена. Вона складалася із середніх і дрібних землевласників, які приєдналися до Богдана Хмельницького і пішли на певні поступки іншим станам. Гетьман здійснював курс на збереження привілейованого місця шляхти в суспільстві.

Селянство, завоювавши особисту свободу і право земельної власності, потрапило в залежність від держави. Селяни продовжували платити податки, але їх грошові і натуральні платежі помітно зменшилися, що сприяло зростанню економічної спроможності.

Стосовно міщанства гетьмансько-старшинська адміністрація здійснювала заохочувальну політику, значно послабився податковий тиск. Результатом революційних завоювань було звільнення українських міст з-під влади магнатів і шляхти (до революції міста з приватною власністю в Україні становили 80% усіх міст). Провідна роль у житті міст перейшла до рук українців.

Православне духовенство разом з українським населенням боролось проти польського панування, виступало послідовним захисником національних інтересів. Церква мала підтримку гетьманської адміністрації. Ці обставини сприяли зміцненню позицій православного духовенства в період революції.

! Таким чином, основним завоюванням першого періоду війни стало утвердження в Україні нової моделі соціально-економічних відносин.

Вправа №8

1. Під владою яких держав були українські землі напередодні Національно-визвольної війни 1648-1676 рр. (Швеції, Московської держави, Польщі, Туреччини, Угорщини)?
2. Визначте причини Національно-визвольної війни 1648-1676 рр.
3. Поясніть, чому Кримське ханство стало союзником Б.Хмельницького у війні з Польщею?
4. Назвіть етапи (періоди) Національно-визвольної війни і дайте їм узагальнюючу характеристику.
5. Заповніть подану таблицю і зробіть порівняльний аналіз Білоцерківської та Зборівської угод.

Питання для порівняння	Зборівська угода	Білоцерківська угода
Дата підписання		
Обставини підписання		
Територія, залишена під владою гетьмана		
Кількість реєстрових козаків		

6. Охарактеризуйте політичний та адміністративно-територіальний устрій держави Б.Хмельницького.

7. Назвіть основні верстви українського суспільства часів козацько-гетьманської держави.

Другий період (1652-1657 рр.)

У цей час почало ускладнюватися міжнародне і внутрішнє становище України.

Втрата здобутків війни

До ускладнення міжнародного становища України призвела молдавська політика Б. Хмельницького, зокрема, шлюбний союз його сина Тимофія з донькою молдавського правителя Лупула Розандою.

Проти включення Молдавії до сфери політичних інтересів України виступили Османська імперія, Валахія, Трансільванія (Семигородя). Сформувалася антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, а згодом і Молдавії (після державного перевороту і повалення влади Лупула). У боротьбі за молдавський престол загинув і Тимофій Хмельницький.

Козацька армія не могла успішно протистояти силам антиукраїнської коаліції.

Ускладнення внутрішнього становища України стало результатом тривалих війн, які призвели до значних людських втрат, погіршення економічного становища, спустошення земель, зневіри й розчарування серед населення.

Восени 1653 р. відбулася битва між українсько-татарськими та польськими військами біля м.Жванець на Поділлі. Польська армія опинилася в оточенні. Однак кримський хан знову зрадив українську сторону і пішов на переговори з королем, які завершилися 15 грудня 1653 р. Кам'янецькою угодою. Як підкреслюють В.Смолій і В.Степанков, “відносно козацької України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору (як це часто стверджується в історіографії), а лише передбачених ним прав і вольностей козацтву”.

Пошуки союзника

У цій ситуації гетьман і старшина все більше переконуються в тому, що без надійної допомоги ззовні неможливо забезпечити перемогу над поляками і зберегти козацьку державу. Таку допомогу можна було отримати від Туреччини або Москви. Старшина більше схилялася до союзу з Москвою, ідея такого союзу підтримувалася і широкими масами населення. Зумовлювалося це приналежністю московитів і українців до православної віри, близькістю їх мов, культур.

Українська сторона, починаючи з 1648 р., неодноразово зверталася до Москви з проханням про допомогу. Москва реагувала надзвичайно обережно, очікуючи, поки козаки й поляки не виснажать одне одного.

У 1653 р. Б.Хмельницький звернувся до царя з конкретними пропозиціями тісного союзу, погрожуючи, що укладе союз з Туреччиною. Цар Олексій Михайлович терміново скликав Земський собор, який 11 жовтня 1653 р. прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя. В Україну для переговорів з гетьманом було вислане спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним.

Укладання україно-московського договору

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася загальна Військова рада, яка прийняла рішення про перехід України під зверхність царя. Царські посланці привели українське населення до присяги на вірність царю, але не скрізь присягали охоче: виникла опозиція в Києві, відмовилися присягати деякі полки, відомі полковники І.Богун та І.Сірко.

У Переяславі були складені так звані Переяславські статті, які визначали умови приєднання України до Московщини. Цар ратифікував ці статті у березні 1654 р., звідки їх назва – “Березневі статті”.

Основні положення “Березневих статей”

- ✓ Україна (територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств) переходить під протекторат Московщини;
- ✓ влада в автономії належить гетьману, якого обирає військо і затверджує цар; передбачалася пожиттєвість влади Богдана Хмельницького;
- ✓ чисельність козацького війська – 60 тис. чоловік;
- ✓ у містах зберігалася право на самоврядування;
- ✓ визнавалася самостійність української православної церкви;
- ✓ Україна отримала право на зовнішню політику, крім відносин із Польщею і Туреччиною;
- ✓ передбачалися спільні воєнні дії України і Московщини.

Оцінка договору 1654 року

Серед істориків немає згоди в оцінці характеру Переяславської угоди. Справа ускладнюється тим, що оригінальні документи втрачено, збереглися лише неточні їх копії.

На думку М.Грушевського, Переяславська угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) зобов'язувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись у її внутрішні справи.

Український історик В.Липинський вважав, що угода була тимчасовим військовим союзом України з Москвою проти Польщі.

За офіційною радянською теорією, Переяславська угода стала результатом прагнення українців і росіян до возз'єднання і що возз'єднання двох народів було основною метою визвольної боротьби українського народу і самого Б.Хмельницького.

Насправді ж Б.Хмельницький сподівався, спираючись на підтримку Москви, завершити, нарешті, війну проти Польщі, розширити і зміцнити козацьку державу.

Як підкреслює П.Толочко, “незважаючи на фразеологію підданства, Богдан Хмельницький фактично був сувереном не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці. Його уряд мав дипломатичні зносини з Московщиною, Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Швецією, Австрією, Молдавією, Трансільванією, Валахією та іншими країнами. І немає вини Богдана в тому, що його наступники на гетьманському престолі не змогли не лише примножити його здобутки, але й зберегти їх”.

Порушення царизмом Переяславської угоди

У 1656 р. цар уклав Віленський мир із поляками без жодної на те згоди українців. На зближення з Польщею Москва пішла з метою спільної боротьби проти Швеції, яка значно посилала свої позиції у Прибалтиці.

Гетьман відкрито звинуватив царя у порушенні Переяславської угоди, продовжував війну з Польщею і приступив до утворення нової антипольської коаліції. Він уклав союз із Семигородським князівством, вів переговори зі Швецією, яка обіцяла допомогти у створенні самостійної української держави. Відбулося загострення московсько-українських відносин.

Але в критичний момент стосунків з Москвою, вражений звісткою про поразку українсько-семигородського війська від Польщі, 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер. Гетьмана поховали в Суботіві, у збудованій ним Іллінській церкві, де вже покоїлося тіло старшого сина Тимоша.

Оцінка діяльності Б.Хмельницького

Серед істориків ніколи не було єдності в оцінці діяльності й особи Б.Хмельницького.

Сучасники Б.Хмельницького оцінювали його як справжнього національного героя, про нього складали пісні та думи.

У XVIII-XIX ст. із посиленням залежності України від Росії Б.Хмельницькому почали давати більш стримані і неоднозначні оцінки. Так, Т.Г.Шевченко дорікає йому за те, що віддав Україну під зверхність Росії:

4. Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава 113

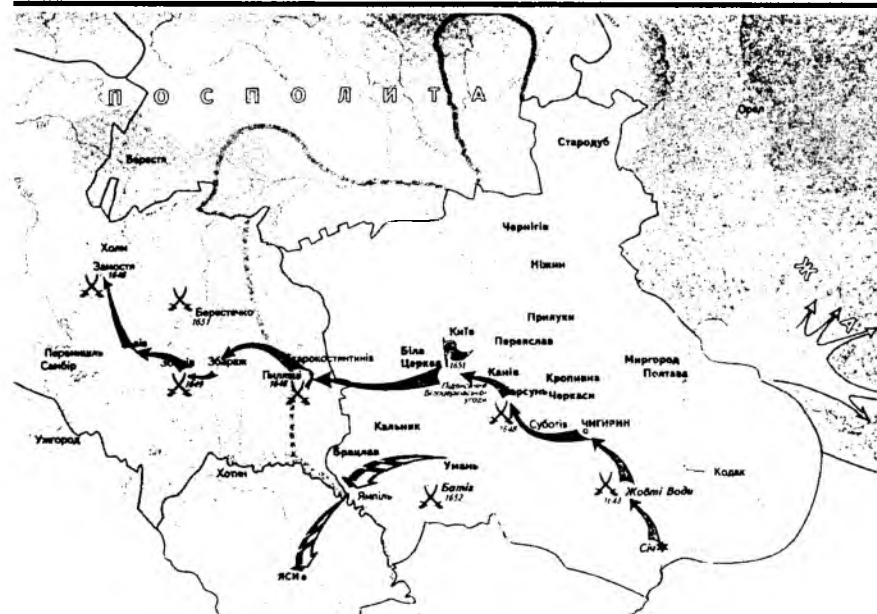
“Аміль тобі, великий муже. Великий, славний! Та не дуже...” – пише про гетьмана Кобзар.

П.Куліш критикує Б.Хмельницького за те, що той започаткував добу розрухи, смерті, культурного занепаду.

М.Грушевський, оцінюючи Б.Хмельницького як “великого діяча”, “героя української історії” вважає, що, все ж таки, гетьману не вистачало здібностей “для розв'язання історичного вузла українського життя”.

Радянські історики, як правило, схвалювали Б.Хмельницького за те, що він возз'єднав Україну і Росію.

Більшість сучасних українських істориків дійшли висновку, що головна заслуга Б.Хмельницького полягає у відродженні української державності, і що без його діяльності не постала б у новітні часи українська незалежна держава.

Визвольна війна та кордони Української держави за Б.Хмельницького (1648-1657 рр.)

Зокрема, відомі українські історики В.Смолій та В.Степанков вважають, що Богдан Хмельницький:

- зміг об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення;

- спрямував енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності;
- першим виробив наріжні принципи національної державної ідеї, яка стала визначальною у визвольних змаганнях нації наступних сторіч;
- приборкав анархічну стихію охлократії й отаманства старшини, взяв курс на встановлення спадкового гетьманату;
- проявив себе блискучим полководцем, створив боєздатну й добре організовану національну армію, прийняв статут “Статті про устрій Війська Запорозького”, збагатив українське військове мистецтво;
- відіграв вирішальну роль у процесі становлення розвідки й контррозвідки української держави;
- створив дипломатичну службу, що забезпечила прорив на шляху до визнання козацької України урядами інших країн як суб’єкта міжнародних відносин, виявив себе тонким і дуже вправним дипломатом.

Вправа №9

1. Що змусило Б.Хмельницького піти на переговори з Москвою?
2. Дайте оцінку Переяславського договору 1654 р.
3. У чому виявилось порушення царизмом умов Переяславського договору?
4. Дайте оцінку діяльності Б.Хмельницького.

Третій період (1657-1663 рр.)

Ліквідація спадкоємного гетьманату

Як Ви знаєте, Корсунська рада ще за життя Б.Хмельницького обрала його наступником сина Юрія, визнавши таким чином спадковість гетьманату.

Після поховання Б.Хмельницького старшинські угруповання відійшли від принципу спадковості гетьманства і розгорнули боротьбу за владу. Найбільш успішно у цьому напрямі діяв генеральний писар І.Виговський. Спочатку (у вересні 1657 р.) старшинська рада обрала І.Виговського гетьманом до повноліття Ю.Хмельницького, а згодом (у жовтні 1657 р.) – повноправним гетьманом.

Таким чином, в Україні династичний принцип гетьманської влади поступився місцем республіканському.

Ліквідація спадкоємного гетьманату негативно позначилася на долі національно-визвольної війни: старшинським угрупованням було відкрито шлях до боротьби за гетьманську булаву, що, врешті-

4. Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава 115

решт, призвело до громадянської війни і занепаду держави. У цьому виявилася політична незрілість української еліти. Серед неї, на жаль, не знайшлося лідера, гідного Б. Хмельницького.

Політика І.Виговського (1657-1659 рр.)

І.Виговський, досвідчений і не позбавлений таланту державний діяч, припустився ряду серйозних політичних прорахунків, що спричинило різке загострення соціально-політичної боротьби в Україні.

По-перше, обрання його гетьманом відбулося спочатку не на Генеральній козацькій раді, а на старшинській, що викликало невдоволення простого козацтва.

По-друге, шляхтич за походженням, гетьман взяв курс на підтримку інтересів старшини і шляхти, нехтуючи інтереси козаків, селян і міщан. Відбувся вибух широкого опозиційного руху, який очолили полтавський полковник М. Пушкар і кошовий отаман запорожців Я.Барабаш.

По-третьє, помилковими і згубними для держави були спроби І.Виговського схилити Москву до боротьби з непокірними. До такого ж кроку вдалося і керівництво опозиції. Створювалися умови для втручання Москви у внутрішні справи України.

Зрештою, московський уряд, стурбований самостійною зовнішньою політикою І.Виговського і можливим його відходом від союзу з Московщиною, почав підтримувати М.Пушкаря.

По-четверте, для боротьби з опозицією І.Виговський скористався допомогою Кримського ханства. У травні-червні 1658 р. гетьманське і татарське військо здійснило похід на Полтавщину, де знаходився центр опозиційного руху. У бою під Полтавою опозиція зазнала поразки, М.Пушкар був убитий. Похід І.Виговського на Лівобережну Україну мав характер каральної експедиції, внаслідок якої загинуло майже 50 тис. чоловік.

Уперше в історії України татари залучались не для захисту від зовнішньої небезпеки, а для боротьби зі старшинською опозицією і повсталим народом!

Союз із кримським ханом викликав обурення серед населення, відвернув від гетьмана багатьох із його оточення.

Іван Виговський

Зближення з Польщею. Гадяцька угода

У протистоянні з Московщиною І.Виговський взяв курс на зближення з Річчю Посполитою і повернувся до ідеї входження козацької України до складу королівства.

У вересні 1658 р. між сторонами було укладено Гадяцький договір, за яким:

✓ Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство на чолі з гетьманом і входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Визнавалася свобода релігійного віросповідання, зберігалися права і привілеї козаків, дозволялося відкриття 2-х академій і без обмежень числа – шкіл і друкарень;

✓ з іншого боку, передбачалося відновлення соціально-економічних відносин, що існували до цього, зменшувалася кількість козаків, Руське князівство позбавлялося права на самостійні міжнародні відносини.

Україна за гетьмана І.Виговського (1657-1659)

Московський уряд оголосив І.Виговського зрадником і навесні 1659 р. розгорнув наступ на Україну 150-тисячної армії. У червні 1659 р. під Конотопом армія гетьмана разом із татарами та поляками завдала нищівної поразки московській армії. Але скористатися

результатами перемоги І.Виговський не зміг. Його орієнтація на Річ Посполиту, поступливість у відносинах з нею, терор проти опозиції викликали різке незадоволення в суспільстві. Посилився антигетьманський рух, провідну роль в організації якого відіграли полковники І.Богун, П.Дорошенко, І.Ковалевський, І.Іскра, кошовий отаман І.Сірко. Рятуючи життя, І.Виговський зрікся булави і перебрався до Польщі.

Політика Ю.Хмельницького (1659-1663 рр.)

У вересні 1659 р. Військова козацька рада обрала гетьманом Ю.Хмельницького, сподіваючись, що він продовжить справу свого батька.

У жовтні 1659 р. у Переяславі між гетьманом і московським урядом були підписані договірні статті, які суттєво обмежували автономні права України: обмежувалися прерогативи гетьмана, український уряд позбавлявся права на зовнішню політику, київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху.

Розкол України на Правобережну та Лівобережну

Переяславські статті, укладені під тиском Москви і промосковської лівобережної старшини, викликали розчарування й обурення козацтва. Незадоволення політикою московського уряду висловлював і молодий гетьман. Восени 1660 р. після невдалих військових операцій проти Польщі Ю.Хмельницький пішов на укладення угоди з польським урядом. У жовтні 1660 р. сторони підписали Слободиченський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах (відновлювалися умови Гадяцького договору без статті про утворення Руського князівства).

Більшість козацтва і старшини Лівобережної України, де переважали промосковські орієнтації, виступили проти угоди і відмовилися визнавати владу Ю.Хмельницького. Спроби гетьмана поширити свій вплив на Лівобережжя виявилися невдалими. Усвідомлюючи свою політичну неспроможність, Ю.Хмельницький склав булаву. Правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663-1665 рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, на Лівобережжі перемогу отримав кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький (1663-1668 рр.), який зробив ставку на московський уряд.

Таким чином, Українська держава розкололася на два державних утворення з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Московщиною і Річчю Посполитою.

Четвертий період (1663-1668 рр.)

Поділ України між Московщиною та Польщею

Війни між Лівобережжям і Правобережжям за активної участі в них Польщі, Московщини, Туреччини і Криму набули затяжного, надзвичайно складного і трагічного характеру, супроводжувалися все більшим втручанням польського і московського урядів у внутрішнє життя України.

Врешті-решт, Московщина і Польща вирішили досягти компромісу за рахунок поділу українських земель. 30 січня 1667 р. вони уклали Андрусівське перемир'я на 13,5 років, за яким визнавалося входження Лівобережної України до складу Московщини, а Правобережної України – до складу Польщі, Київ на два роки залишався за Московщиною, Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав.

Прихід до влади П.Дорошенка.

Возз'єднання українських земель

Про підготовку московсько-польського договору Україна не знала, в Андрусів не були запрошені ні І.Бруховецький – гетьман Лівобережної України, ні Петро Дорошенко, обраний замість П.Тетері гетьманом Правобережної України (1665-1676 рр.).

Петро Дорошенко

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив П.Дорошенко. Розуміючи, що Річ Посполита не надасть допомоги у реалізації його плану, він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. Багато уваги гетьман приділив переговорам з Московщиною про протекцію царя за умови об'єднання етнічних земель України, але переговори зазнали невдачі.

На початку лютого 1668 р. у Лівобережній Україні вибухнуло анти-московське повстання. П.Дорошенко, заручившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І.Бруховецького і об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом об'єднаної України.

П.Дорошенко, заручившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І.Бруховецького і об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом об'єднаної України.

4. Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава 119

З'явилася перспектива відродження возз'єднаної Української держави. Проте вкрай несприятливою була геополітична ситуація. Свою негативну роль відіграла і відсутність єдності в діях українських сил.

П'ятий період (1668-1676 рр.)

Московщина і Річ Посполита, не бажаючи втрачати свого впливу в Україні, виступили проти її возз'єднання в одній державі. Гетьман Правобережного козацтва П.Дорошенко опинився у війні на два фронти. Ворожу позицію щодо нього зайняло і Запорозжя, яке висунуло претендентом на гетьманство Петра Суховія, підтримуваного Кримом.

Для організації опору Польщі П.Дорошенко рушив на Правобережну Україну, а на Лівобережжі для боротьби з московськими військами залишив наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Відбулося роз'єднання козацьких сил, яке негативно позначилося на розвитку подій.

Дем'ян Многогрішний, опинившись унаслідок наступу московських військ у скрутній ситуації, перейшов на бік Московщини і за її підтримки був обраний гетьманом Лівобережної України (1668-1672 рр.).

Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

Лівобережжя

Д.Многогрішний, погодившись на входження України до складу Московщини, взяв курс на відновлення прав і кордонів Української держави періоду Б.Хмельницького. Гетьман відновив зв'язки з П.Дорошенком, надавши йому військову допомогу. Діяльність Д.Многогрішного не узгоджувалася з офіційною політикою московського уряду. Проти гетьмана була сфабрикована справа про "зраду", і після суду в Москві його заслали до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережної України було обрано лояльно настроєного до Московщини Івана Самойловича (1672-1687 рр.).

Правобережжя

П.Дорошенку довелося вести боротьбу за владу з різними претендентами: спочатку із П.Суховієм, ставлеником кримського хана, а потім із М.Ханенком, який чітко орієнтувався на Польщу і за її підтримки був обраний гетьманом Правобережної України (1670-1674 рр.).

Боротьба П.Дорошенка за збереження єдності України

Під тиском надзвичайно тяжких зовнішніх і внутрішніх обставин П.Дорошенко почав шукати опори у турецького султана.

У 1672 р. гетьман приєднався до Туреччини і розпочатої нею війни проти Польщі. Успішні дії турецьких і українських військ змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати Бучацький мирний договір, відмовившись від Правобережної України:

✓ Поділля відходило до Туреччини;

✓ Українська держава утворювалася в межах Брацлавського і Київського воєводств.

Порушення територіальної цілісності України не задовольняло П.Дорошенка. Крім того, Порта почала вимагати виплати данини, роззброєння козаків, зруйнування фортець, українське населення безжалісно грабувалося турецькими і татарськими військами.

Сподівання гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися.

У 1673 р. П.Дорошенко пішов на переговори з Москвою. Він погодився повернутися під її протекцію за умов збереження цілісності козацької України, її прав і вольностей, надання надійної допомоги для боротьби з Туреччиною. Оскільки позиції сторін не узгоджувалися, переговори припинилися.

На початку 1674 р. московські війська разом з військом І.Самойловича оволоділи основними містами Правобережжя. І.Самойлович обирається гетьманом усєї України.

Москва усвідомлювала, що її спроба повернути Правобережжя під свою протекцію призведе до неминучої війни з Туреччиною. Та коли влітку 1674 р. турки і татари вступили на правобережні землі, московсько-українське військо залишило їх без захисту і втекло на Лівобережжя. Похід турецько-татарської армії на Правобережжя мав жахливі наслідки. Потік переселенців у Лівобережну Україну та Слобожанщину набув масового характеру. Правобережне населення звинувачувало П.Дорошенка у всіх лихах і нещастях, які принесли з собою татари і турки.

Після відходу турецько-татарських сил активізував воєнні дії на Правобережжі польський король Ян Собеський.

У грудні 1674 р. П.Дорошенко пішов на переговори з поляками, погодившись на входження до складу Речі Посполитої, але за умови збереження цілісності України та на основі статей Гадяцького договору (згадайте його умови). Переговори зазнали невдачі.

Марно шукаючи протекції різних союзників, П.Дорошенко опинився у глухому куті. Його чекала неминуча поразка.

Капітуляція П.Дорошенка. Поразка визвольної боротьби

Починаючи з 1674 р. становище П.Дорошенка погіршується: правобережне населення, розчарувавшись у можливості виборення незалежності, відвернулося від гетьмана, його почали залишати соратники,

родичі. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирина і його округ.

У жовтні 1676 р., коли до Чигирина підступили полки І. Самойловича і московські гарнізони, П.Дорошенко капітулював, присягнувши на вірність московському цареві. Гетьману не вдалося реалізувати державну ідею, за яку так наполегливо і послідовно боровся Б.Хмельницький.

Україна за гетьманування П.Дорошенка (1665-1676 рр.)

Падіння гетьманства П.Дорошенка означувало кінець Національно-визвольної війни та її поразку.

Була ліквідована українська державність на Правобережжі, й усі спроби її відновити зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини. Незалежна соборна держава в межах етнічних українських земель існувала лише короткий період.

Від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, переселення втрати становили 65-70% усього населення України, зазнали руйнувань міста і села, було завдано надзвичайно великої шкоди господарству.

Національно-визвольна війна 1648-1676 рр., незважаючи на поразку, мала велике історичне значення. Вона:

- зумовила виникнення ідеї утворення незалежної соборної української держави;

● привела до відтворення Української держави, частина якої на території Лівобережної України (гетьманщина) проіснувала на правах автономії у складі Московщини до 80-х рр. XVIII ст.;

- вплинула на розвиток національної самосвідомості українців;
- сформувала нову політичну еліту, яка стала на захист українських національних інтересів;
- збагатила традиції боротьби українців за національне і соціальне визволення;
- сприяла розвитку української культури, перш за все усної народної творчості, літератури, літописання.

У ході тривалих війн за панування в українських землях між Московщиною, Річчю Посполитою, Туреччиною і Кримом, Україна виявилася роздробленою: Слобожанщина, Лівобережжя, Київ і Запорозжя перебували під владою Московщини; Правобережжя — під владою Речі Посполитої і частково Туреччини (Поділля). У складі Польщі залишилася Волинь і Галичина.

Розчленування українських земель було закріплено системою договорів між цими державами. Єдиний народ був розколотий і опинився у сферах впливу різних держав.

Вправа №10

1. Період 60-80-х рр. XVII ст. увійшов в історію України як доба Руїни. Чому?
2. Які гетьмани періоду Руїни виступали з ідеєю турецької альтернативи союзу з Московією. Чи була реальною, на Вашу думку, основа такого союзу?
3. Визначте причини поразки Української Національно-визвольної війни.

4.2. Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.)

Україна за гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.)

Політика І.Мазепи

Вирішальним моментом у стосунках між Україною і Московщиною стало гетьманування Івана Мазепи.

Він народився у 1639 році в с. Мазепинці на Київщині і належав до давнього роду української православної шляхти. Отримав високу освіту, навчаючись у Київській академії, в єзуїтській колегії у Варшаві, а потім ще й за кордоном. Був пажем при дворі польського короля

Яна Казимира, писарем в уряді П.Дорошенка, генеральним осавулом в уряді І.Самойловича. У 1687 р., коли зняли І.Самойловича, його наступником обрали І.Мазепу.

Слід наголосити, що І.Мазепа став гетьманом у надзвичайно складний для України час. Українські землі були розчленованими. “Коломацькі статті” 1687 р. (договірні статті між гетьманом і московським урядом) ще більше обмежували автономні права України.

Але своєю політикою І.Мазепа зміцнив владу гетьмана, сприяв економічному і культурному розвитку України. Свій авторитет гетьман підніс активною меценатською діяльністю — на його кошти збудовано 12 і реставровано 20 храмів, Києво-Могилянська колегія здобула статус академії.

Іван Мазепа

Проте соціальна політика гетьмана виявилася не досить гнучкою. Основну ставку він зробив на козацьку старшину і шляхту, прагнучи перетворити їх на міцний привілейований клас. Відбулося посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних протиріч в українському суспільстві.

Головною метою І.Мазепи було об'єднання України в одну незалежну державу. Великі сподівання гетьман покладав на молодого московського царя Петра I (1689-1725 рр.). Між ними склалися надзвичайно довірливі стосунки.

Україна і Північна війна

У 1700 р. розпочалася Північна війна між Швецією і Росією; остання прагнула отримати вихід до Балтійського моря. Україна надавала активну допомогу Росії у цій війні. Але у 1708 р. І.Мазепа уклав таємний союз зі шведським королем Карлом XII, спрямований проти Петра I. Передбачалося, що Україна надасть Швеції допомогу у війні проти Росії, а Швеція забезпечить повне звільнення України від влади Москви.

За цей вчинок російські, а потім і радянські історики називали І.Мазепу “зрадником”, а слово “мазепинець” стало синонімом слова “сепаратист”.

Які ж причини змусили гетьмана шукати нових зовнішньополітичних орієнтирів?

→ Петро I виявився прибічником політики жорсткого централізму, прагнучи цілком підпорядкувати Україну Російській державі, що

не збігалось з прагненням І. Мазепи розширити самостійність Гетьманщини.

→ Під час Північної війни Петро І нещадно експлуатував людські і матеріальні ресурси України. Край був економічно виснажений, населення вивозили на будівництво доріг, каналів, міст. Козацьке військо використовували у війні як “гарматне м’ясо”. Політика Петра І викликала обурення в Україні, козацька верхівка наполягала на пошуках нового союзника.

→ У І. Мазепи були підстави вважати, що цар може пожертвувати Україною, аби забезпечити перемогу у війні і вийти на береги Балтійського моря.

Перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII

У жовтні 1708 р. військо Карла XII вступило в Україну. На його бік перейшов І. Мазепа з 15 тис. козаків, а також 8 тис. запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Основна ж маса козаків, старшини, селянства і міщан відмовилася підтримати гетьмана.

Чому ж так сталося?

- По-перше, далася взнаки соціальна політика гетьмана. Надто далеко відірвався він від життєвих потреб народу і не користувався популярністю в народних масах.

- По-друге, для народу цей крок І. Мазепи був несподіваним, а справжні його причини невідомі, адже союз зі Швецією був таємним.

- По-третє, Петро І вжив швидких і рішучих дій проти І. Мазепи, представивши його зрадником України (за наказом царя гетьмана проклинали у всіх церквах) та залякавши населення України репресіями, спрямованими на прибічників гетьмана. Царські війська знищили столицю І. Мазепи – місто Батурино, вирізавши 6 тис. жителів, зруйнували Запорозьку Січ.

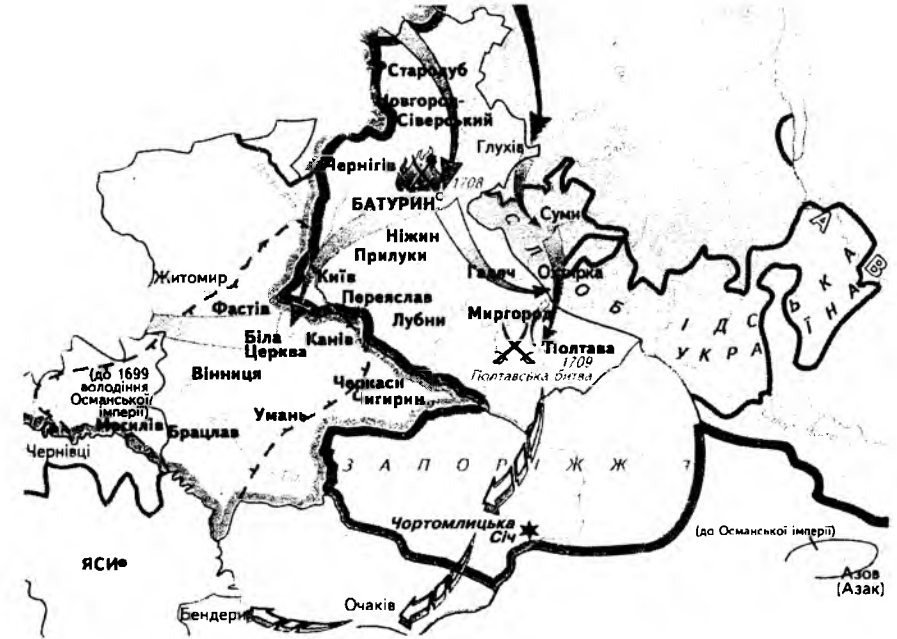
У 1708 р. цар наказав обрати нового гетьмана, і ним став Іван Скоропадський (1708-1722 рр.). Козацьких старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, цар оголосив зрадниками.

Здійснюючи політику терору, Петро І прагнув знищити серед українського населення будь-яку опозицію.

Полтавська битва

27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва – вирішальна битва Північної війни, яка завершилась поразкою Карла XII та І. Мазепи.

І. Мазепа разом зі своїми прибічниками знайшов політичний притулок у Молдавії. Вони стали першою українською політичною еміграцією. 21 вересня 1709 р. гетьман помер.

Україна за гетьманування І. Мазепи (1687-1709 рр.)

Конституція Пилипа Орлика

Після смерті І. Мазепи українська еміграція обрала гетьманом Пилипа Орлика, який так і залишився гетьманом у вигнанні. Він склав проект першої Конституції України, яка мала назву “Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська”. Зміст її такий:

- а) проголошується незалежність України від Росії та Речі Посполитої;
- б) обґрунтовується протекція шведського короля та союз з Кримським ханством;
- в) територія України визначається Зборівським трактатом 1649 р.;
- г) запорожцям повинні були повернути їхні давні містечка Трахтемирів, Кодак, Келеберду, землі над Ворсклою; фортеці, побудовані І. Мазепою, ліквідовувались;
- д) при гетьманові утворюється Генеральна рада із законодавчою владою, яка складається з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців. Рада збирається тричі на рік – на Різдво, Покрову та Великдень;
- е) справи про кривду гетьманську та провини старшини розглядає генеральний суд, до діяльності якого гетьман не має права втручатися;

- є) державна скарбниця і майно підпорядковуються генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначаються окремі землі;
- ж) встановлюється виборність полковників, сотників з наступним їх затвердженням гетьманом;
- з) спеціальна комісія має здійснити ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей населення;
- й) скасовуються оренди та податки на утримання гетьманської гвардії;
- і) гетьман має захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Конституція мала яскраво виражені демократичні тенденції. Про це свідчить встановлення представницького органу – Генеральної ради, виборності посад, спроба розподілу повноважень виконавчої і судової влад. Разом з тим не можна не зауважити, що Конституція мала на меті задовольнити перш за все інтереси тих соціальних груп, на які намагався спиратися П.Орлик для повернення в Україну. Проголошення захисту інтересів простого народу мало тут швидше декларативний характер. Зверніть увагу на оцінку Конституції І.Крип'якевичем: “Усі ці постанови мали егоїстично класовий чи груповий характер... Творці Конституції – старшина і запорожці – не виявили широкого політичного світогляду”. Конституція значно обмежувала гетьманську владу в інтересах старшини. За висловом історика О.Оглоблина, вона була “другою поразкою гетьмана І.Мазепи після полтавської катастрофи, яка завдала великого удару по гетьманській владі”.

Хоч Конституція і не була запроваджена в життя, вона стала видатною пам'яткою української державно-політичної думки в еміграції.

Уряд П.Орлика намагався створити антиросійську коаліцію держав. Але ці спроби виявилися марними – європейські держави не бажали воювати за Україну.

Ліквідація російським царизмом української автономії

Українська політика Петра I. Перша ліквідація гетьманства

Після перемоги в Полтавській битві Петро I розпочинає низку заходів по ліквідації автономного устрою України. Ось лише деякі з них:

- ✓ у 1709 р. цар призначив до І.Скоропадського свого резидента, який мав контролювати діяльність гетьмана;
- ✓ у 1720 р. було вперше офіційно заборонено українську мову;
- ✓ у 1722 р. створюється Малоросійська колегія, яка розділила владу з гетьманом;

✓ з 1724 р. – після смерті наказного гетьмана Павла Полуботка (1722-1724 рр.) – Лівобережною Україною правила лише Малоросійська колегія;

✓ вільна торгівля фактично скасовується. Українцям забороняється займатися торгівлею з іншими країнами, крім Росії.

Останні гетьмани – Д.Апостол та К.Розумовський

Після смерті Петра I (1725 р.) російські імператори намагалися обмежити українське самоврядування. Але зі зміною імператорів і міжнародної ситуації політика “залізної руки” щодо України інколи дещо пом'якшувалася.

Павло Полуботок

Так, у 1727 р. царський уряд, ураховуючи можливість війни з Туреччиною, вирішив відновити посаду гетьмана. Ним став Данило Апостол (1727-1734 рр.).

За короткий час гетьман навів порядок у фінансах, насамперед у податковій системі, сформував державний бюджет у розмірі 144 тис. крб. річних і в розвитку економіки зробив ставку на соціально активну буржуазну верству суспільства, тим більше, що й власне багатогалузеве господарство розвивав у такому ж напрямі.

З гетьманського відома у Глухові в 1728 р. відбулася розширена нарада українських купців, на якій обговорювалися питання торговельної політики уряду Гетьманщини й розв'язання нагальних купецьких проблем. Низкою універсалів гетьман оберігав українських купців від конкуренції іноземних, у тому числі й російських. Було організовано кредитування купців, відстрочено сплату за векселями, підготовлено проект вільної торгівлі в Гетьманщині.

У 1729-1730 рр. влада провела генеральне слідство про маєтності, яке виявило неконтрольоване роздавання сіл у приватне володіння й катастрофічне зменшення кількості вільних селян. Усі маєтності були поділені на шість категорій – рангові, надані за заслуги, ратушні, вільні, спірні та монастирські. Незаконно одержані старшиною, шляхтою, монастирями, містами і російськими чиновниками села й хутори поверталися до свого попереднього статусу. У зв'язку з цим значна частина селян поліпшила своє матеріальне й соціальне становище. Права землевласників на маєтності й підданих, визнані

генеральним слідством, зміцнювалися. Була зроблена спроба покінути із землеволодінням російських вельмож і чиновників. Гетьман видав старшині спеціальний універсал, щоб вона спонукала російських землевласників продувати свої маєтки в Україні за прийнятною ціною.

Д.Апостол добився передання судових справ у відання місцевих судів. Генеральному суду поверталися функції вищої судової інстанції, хоч нею фактично продовжував залишатися російський монарх. Тим самим підривалась незалежність українського судочинства й посилювалася влада центру. Гетьманська інструкція 1730 р. чітко визначила компетенцію різних судових установ та їх чисельний склад. Гетьман планував створити новий єдиний кодекс законів для всієї Гетьманщини.

При всій своїй реформаторській діяльності гетьману не вдалося вберегти козаків, селян і міщан від примусових робіт і виконання військового обов'язку далеко від домівок. Але в цілому за гетьманування Д.Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося. Прості люди відчували себе захищенішими від зловживань властей і багатих землевласників, старшина отримала назад старі маєтності, а торгівці дістали нові можливості для занять ремеслами, промислами й торгівлею.

Після смерті Д.Апостола російський уряд 16 років не дозволяв обирати гетьмана. У 1750 р. за рішенням імператриці Єлизавети Петрівни (1741-1761 рр.) було обрано останнього гетьмана козацької України Кирила Розумовського (1750-1764 рр.). Цей крок імператриця зробила під впливом старшого брата Кирила Розумовського — Олексія. Його, простого козака, за гарний спів взяли до придворної капели, де на нього звернула увагу Єлизавета. Олексій Розумовський став її фаворитом, а з 1742 р. — чоловіком.

К.Розумовський докладав багато зусиль для розширення автономії Української держави, добивався спадковості гетьманства. Але в умовах централістичних прагнень Російської імперії подальший розвиток української автономії був неможливим.

Остаточне скасування української державності

У 1762 р. престол зайняла Катерина II, прибічниця централізму, яка низкою заходів остаточно знищила автономний устрій України:

- у 1764 р. ліквідовано гетьманство, вся повнота влади зосередилася в руках Малоросійської колегії;
- у 1775 р. знищено Запорозьку Січ. Її землі були роздані царським фаворитам, вельможам, генералам. Доля запорозьких козаків склалася по-різному: 25 тис. козаків згодом переселено на Кубань,

5 тис. запорожців отримали політичний притулок у Туреччині і заступали там Задунайську Січ (1775-1828 рр.), значна кількість запорожців отримала статус селян;

- у 1781-82 рр. ліквідовано поділ України на полки і створено губернії;

- у 1783 р. запроваджено кріпосне право в Україні. Цього ж року було ліквідоване українське козацтво як стан. Замість козацьких полків створювалися полки російської регулярної армії. Козаків перевели в селянський стан, а приблизно 10 тис. заможних козаків отримали грамоти дворян і офіцерські чини в російській армії.

Місія Василя Капніста

У відповідь на наступ царизму на українську державність, скасування її автономії серед патріотично налаштованої української старшини виникла думка вдатися до іноземної інтервенції. Речником цієї групи виступив відомий на той час громадський діяч і літератор Василь Капніст. У 1791 р. він таємно їздив до Берліна, де просив допомоги у Пруссії проти московського абсолютизму. Однак ця спроба виявилася невдалою.

Таким чином, у результаті політики російського царизму в Україні було ліквідовано гетьманство, Запорозьку Січ, полковий військовий і адміністративно-територіальний устрій. Україна стала звичайною провінцією Російської імперії.

Українському народу через несприятливі політичні умови, через недостатню внутрішню консолідацію не вдалося зберегти свою державність. Але збереглася в Україні державно-національна традиція, ідея незалежної соборної української держави, і цілі покоління боролися і вмирали за цю ідею.

Приєднання до Росії південних регіонів України та Криму

У результаті перемоги Росії в російсько-турецьких війнах у 1783 р. Кримське ханство було ліквідоване, і всі його території ввійшли до складу Російської імперії. Почалася активна колонізація південних земель України, які отримали назву Новоросії. Прагнучи якомога швидше заселити й освоїти ці землі, уряд Катерини II сприяв переселенню сюди сербів, німців, молдаван, вірмен, греків та інших народів. Українці та росіяни на кін. XVIII ст. склали 80% переселенців зазначених областей.

Виникли нові міста — Олександрівськ (Запоріжжя, 1770), Херсон (1778), Севастополь (1783), Катеринослав (1787), Миколаїв (1789), Одеса (1794).

Вихід до Чорного моря, освоєння Півдня сприяли економічному розвитку Росії та України. Україна поступово перетворюється на житницю Європи.

Вправа №11

- Охарактеризуйте діяльність гетьмана І.Мазепи.
- Розкрийте причини шведсько-українського союзу 1708 р.
- Які наслідки для України мав перехід І.Мазепи і частини козацтва на бік Карла XII?
- Коли відбулася Полтавська битва?
 - 27 червня 1709 р.
 - 1 квітня 1708 р.
 - 22 жовтня 1709 р.
- Назвіть заходи Катерини II по остаточній ліквідації автономного устрою України.
- Коли і в результаті яких подій відбулося приєднання території Кримського ханства до Російської імперії?
- Яке значення для України і Росії мало приєднання Криму?

4.3. Становище Правобережної України під владою Польщі

Польща відновлювала на Правобережжі порядки, які існували до повстання Б.Хмельницького.

Зростали земельні володіння польських магнатів (40 магнатських родин володіли 80% території Правобережжя), посилювалося соціальне гноблення українського селянства (в деяких маєтках панщина становила 5-6 днів). Відновлювалося переслідування православія.

У 1699 р. польський сейм скасував на Правобережжі козацький устрій. Козаки були оголошені поза законом, за винятком невеликої кількості козаків, що наймалися на службу до польських магнатів (надвірні козаки).

Визвольна боротьба на чолі з С.Палієм

Посилення польського гноблення викликало хвилю повстань. З 1700 по 1704 рр. точилася визвольна боротьба правобережного козацтва на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм. Повстанці звільнили від шляхти Київщину, Черкащину, Поділля. Цей рух був придушений спільними польсько-російськими зусиллями. Петро I пожертвував інтересами населення Правобережжя, щоб зберегти союз із Польщею у війні проти Швеції. За його наказом участь у боротьбі з повстанцями взяли лівобережні полки І.Мазепи.

Гайдамацький рух

У наступні роки на Правобережжі поширився рух гайдамаків (від тюркського “гайде” – гнати, чинити свавілля). Серед гайдамаків були переважно селяни-втікачі, найбільш бідна частина міського населення, козацька сірома, наймити. Гайдамаки користувалися широкою підтримкою населення. У другій пол. XVIII ст. гайдамацький рух переріс у народно-визвольне повстання, яке отримало назву Коліївщина. У 1768 р. його очолив Максим Залізняк – запорозький козак, син селянина-кріпака із с. Медведівка на Черкащині. На бік повстання перейшов уманський сотник Іван Гонта. Коліївщина охопила Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь. Тяжкі форми польського гноблення обумовили жорстокість гайдамаків, криваві розправи з польським населенням.

Іван Гонта

Максим Залізняк

Коліївщина була спрямована проти польського гноблення, на ліквідацію панівної верстви суспільства, великої земельної власності.

Царський уряд, наляканий величезним розмахом повстання, допоміг Польщі у його придушенні.

Гайдамаччина надовго залишилася в народній пам'яті, відіграла велику роль в ослабленні феодально-кріпосницької системи, польського панування, у розвитку визвольної боротьби українського народу.

Рух опришків

У західноукраїнських землях (Галичина, Закарпаття, Буковина) соціальний протест проявився в русі опришків. Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш – з 1738 по 1745 рік. Його порівнюють з Робін Гудом, бо, грабуючи багатих, усе награване добро роздавав бідним.

Олекса Довбуш

Після смерті О. Довбуша загопи опришків очолювали Василь Баюрак, Мирон Штола. Рух опришків був придушений австрійським урядом лише у першій пол. XIX ст.

Поділи Речі Посполитої

У другій пол. XVIII ст. Річ Посполита переживала період глибокої економічної і політичної кризи, викликаної анархією в державному управлінні, міжусобними війнами. Цим скористалися сусідні держави – Австрія, Росія та Прусія, які розділили між собою землі Речі Посполитої, внаслідок чого польсько-литовська держава припинила своє існування.

На долю українських земель три поділи Речі Посполитої позначилися таким чином:

- ✓ за першим поділом 1772 р. до Австрії відійшла Галичина;
- ✓ за другим поділом 1793 р. до Росії відійшло Правобережжя (Київщина, Волинь, Поділля);
- ✓ за третім поділом 1795 р. до Росії відійшла Волинь (Берестейщина).

З переходом Правобережної України під владу Росії тут у 1797 р. було створено Київську, Волинську та Подільську губернії.

До Австрійської імперії була приєднана в 1775 р. Буковина, яка перебувала до цього часу в складі Османської імперії. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебувало й Угорське королівство разом з українським Закарпаттям. З 1867 р. Австрійська імперія отримала назву Австро-Угорщини.

Таким чином, на кін. XVIII ст. українські землі опинилися в складі двох великих імперій – Російської та Австрійської. В історії України почався новий період.

Уніфікація адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської імперії

У 1802 р. російський уряд ліквідував Малоросійську губернію і натомість створив Чернігівську та Полтавську. Новоросійську губернію було поділено на Катеринославську, Таврійську і Миколаївську (з 1803 р. Херсонську). У 1828 р. вони, а також Бессарабія увійшли до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. У боротьбі з польським визвольним рухом царський уряд у 1832 р. утворив Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської і Подільської губерній. Через три роки Слобідсько-Українську губернію було реформовано в Харківську. Отже, підросійська Україна була поділена на дев'ять губерній, які в незмінному вигляді

проіснували до початку XX ст. Значна кількість українців компактно проживала поза межами цих губерній у сусідніх повітах Курської, Воронежської, Белгородської губерній та на Кубані.

Вправа №12

1. Порівняйте становище Правобережної і Лівобережної України у XVIII ст.
2. Чому царський уряд підтримав боротьбу польського короля з гайдамацьким рухом?
3. Які події пов'язані з такими іменами: Максим Залізняк, Іван Гонта, Олександра Довбуш?
4. Заповніть таблицю “Три поділи Речі Посполитої”.

Поділи	Дата	Наслідки для України
I поділ		
II поділ		
III поділ		

5. У результаті яких подій сучасні українські землі опинилися на кін. XVIII ст. у складі двох імперій – Російської та Австрійської?

Українська культура другої пол. XVII – XVIII ст.

Культура України другої пол. XVII – XVIII ст. розвивалася в умовах боротьби українського народу за свою незалежність і державність. Повалення польсько-шляхетської влади, утворення козацької республіки з демократичною формою правління, вільним населенням сприяло піднесенню національно-культурних процесів.

З іншого боку, наступ Росії та Польщі на українську автономію супроводжувався утисками української культури.

Розвиток освіти. Наука

Центром культурно-освітнього життя України цього періоду була Києво-Могилянська академія. За часів І. Мазепи вона досягла найбільшого розквіту. На поч. XVIII ст. у ній навчалось дві тисячі студентів, у тому числі й з інших православних країн. В академії працювали видатні вчені, митці Лазар Баранович, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький та інші. Викладачі і студенти запрошувалися в слов'янські країни, перш за все в Росію, де стали організаторами майже всіх духовних училищ. Вихованець академії Стефан Яворський відкрив у Москві Слов'яно-греко-латинську академію – перший вищий навчальний заклад у Росії. Розквіт Києво-Могилянської академії тривав до 60-х рр. XVIII ст., згодом у ній було запроваджено навчання російською мовою, а у 1798 р. їй було надано статус духовного закладу.

На західноукраїнських землях вищим навчальним закладом став Львівський університет, відкритий у 1661 р. Після загарбання Східної Галичини Австрією викладання в університеті велося німецькою мовою.

Середню освіту в Україні давали колегіуми, засновані у Чернігові, Ніжині, Переяславі, Харкові.

Ревізійні полкові книги показують, що в 1740-1748 рр. на території Гетьманщини було 866 шкіл, тобто на кожну тисячу душ населення припадало по одній школі. З ліквідацією Гетьманщини кількість шкіл поступово зменшилася. Засновані ж Катериною II так звані народні училища започаткували насадження чужих за духом навчальних закладів.

У Східній Галичині освіта зазнавала всіляких утисків з боку австрійського уряду. Національно-культурний осередок Галичини – Успенське ставропігійське братство в 1788 р. було ліквідоване; тоді ж, у 80-х роках, припинила своє існування і братська школа. У розвитку початкового і середнього шкільництва певну роль відіграли реформи Йосифа II, який у 1781 р. наказав заснувати школи німецького зразка скрізь, де було близько сотні дітей.

Відбуваються суттєві зрушення в розвитку історичних знань. У 1674 р. Лаврська друкарня видала приписуваний Інокентію Гізелю "Синопис" – перший короткий нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., який і протягом наступного століття використовувався як офіційний підручник, багато разів перевидавався. Набуває розквіту історико-мемуарна проза – козацькі літописи. Так, цінним джерелом для дослідження історії України є "Літопис Самовидця", автором якого вважають генерального підскарбця Р.Ракушку-Романовського (зображує події 1648-1702 рр), літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка, у яких головна увага приділяється історії козацтва, Б.Хмельницькому як полководцеві і державному діячеві. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. з'явилася анонімна "История Руссов или: Малой России". Написана з патріотичних позицій, ця праця справила великий вплив на подальший розвиток української історичної науки.

Григорій Сковорода

Видатним явищем у розвитку вітчизняної філософії стала творчість Григорія Сковороди (1722-1794 рр.). Після навчання у Київській академії він шість років працював домашнім учителем у поміщика на Переяславщині, в 1759-1768 рр. викладав поетику й етику в Харківському колегіумі. Переслідуваний церковниками і кріпосниками, залишив педагогічну діяльність й останні 25 років вів мандрівне життя. Найвидатнішими творами з філософської спадщини Г. Сковороди є

"Начальная дверь ко христіанскому добронравию", "Симфонія, нареченная Книга Асхань о познании самого себе", "Разговор, называемый алфавит, или букварь мира" та інші. У своїх творах мислитель розкривав філософські, суспільно-політичні й етичні проблеми, центральне місце серед них належало питанню про щастя людини. З літературних творів Г.Сковороди відомі збірка поезій "Сад божественных песней", збірка байок "Басни харковскія".

Література

У другій пол. XVII ст. провідною темою дум та історичних пісень була визвольна війна XVII ст., її герої та поводири. Саме в цей час створені відомі народні пісні "Розлилися круті бережечки", "Не дивуйтеся, добрії люди", "За світ стали козаченьки" та багато інших.

Великого розвитку набув український театр, зокрема шкільна драма. Викладач Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович склав теорію трагедії, комедії і трагікомедії. Цікавим явищем в історії українського театру був ляльковий народний театр – вертеп (вертепом називалася печера, де народився Ісус Христос). Для лялькової вистави використовувалася скринька у вигляді двоповерхового будиночка: у верхній частині будиночка розігрувалися сцени на біблійні сюжети, у нижній – народно-побутові.

У XVIII ст. виникає таке цікаве літературне явище, як творчість мандрівних дяків – учнів духовних шкіл, вірші яких носили бурлескний характер: сміх і гумор поєднувалися у них з серйозною соціальною тематикою.

Набуває поширення громадянська та любовна лірика – романси, сентиментальні пісні, в які вводилися образи, запозичені з народної поезії. Багато таких творів приписують Марусі Чурай – легендарній українській народній співачці і поетесі, яка нібито жила у Полтаві; документальних свідчень про неї немає.

На розвитку української літератури негативно позначилася політика зросійщення, яку проводив царський уряд. Ця політика вплинула і на становище поліграфічної справи в Україні. Так, у 1721 р. при московському синоді було засновано Друкарську контору, яка послідовно переслідувала українську книгу та українське слово. Українським архієреям було наказано відбирати по всій Україні церковні книги, які колись видавалися в українських друкарнях, і замінити їх московськими. З 1766 р. київській друкарні було наказано випускати тільки ті книги, які виходили у московській друкарні за погодженням синоду.

Мистецтво

В українській архітектурі XVII ст. утверджується барокко, справжній розквіт якого припадає на добу І.Мазепи. На землях України цей італійський стиль набрав нових мистецьких форм та національного колориту і дістав назву українського, або козацького барокко. Заходами І. Мазепи споруджено Спаську церкву Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській Лаврі – справжню перлину між усіма церквами українського барокко.

За наказом І.Мазепи було перебудовано Софійський собор, Успенську церкву Лаври та Михайлівську церкву Видубицького монастиря. Крім того, по всій Лівобережній Україні у другій пол. XVII – на поч. XVIII ст. було споруджено ряд монастирів з храмами, дзвіницями, оборонними мурами і баштами.

Собор св. Юра у Львові

Українське барокко знайшло відображення і у творчості видатного київського архітектора І.Григоровича-Барського. Прикладом цього може бути здійснена ним реставрація Кирилівської церкви. Подальша діяльність І.Григоровича-Барського характеризується підготовкою архітектури класицизму. Цей архітектурний стиль поширюється з кін. XVIII ст. Провідне місце посідає містобудування.

В українському образотворчому мистецтві другої пол. XVII ст. значне місце посідає іконопис, що розвивається в ренесансно-барокових формах. Велику роль у збагаченні української культури відіграла діяльність Лаврської іконописної майстерні.

Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість: він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Монументальними були портрети Б. Хмельницького і визначних козацьких старшин. Західноукраїнські митці малювали львівських братчиків у представницьких позах, із жезлом, гербами та іншими атрибутами.

Друкарні розвивали графічне мистецтво, сформувалася художня школа українського граверства, основоположником якої вважають Олександра Тарасевича. Його майстерність не поступалася перед мистецтвом кращих західноєвропейських граверів того часу.

Наприкінці XVIII ст. з поширенням в українському мистецтві ідей просвітництва церковно-релігійна тематика відходить на другий план. Живопис поступово звільняється від середньовічних канонів та набуває світського характеру. Великими майстрами живопису були В.Боровиковський, Д.Левицький, А.Лосенко.

У Західній Україні особливо славились художні полотна Луки Долинського (1750-1824 рр.), який здобув мистецьку освіту у Відні і згодом працював у Львові. Він виконав ікони для собору св. Юра, церков П'ятницької, св. Онуфрія, очолював роботи з оформлення Успенського собору в Почаєві.

Найвизначнішим архітектором на західноукраїнських землях був Бернард Меретин. Найбільша пам'ятка його творчості – Львівський собор св. Юра (споруджений у 1744-1764 рр.), в архітектурі якого західноєвропейські риси гармонійно поєднані з національними.

Українське барокко знайшло відображення і у творчості видатного київського архітектора І.Григоровича-Барського. Прикладом цього може бути здійснена ним реставрація Кирилівської церкви. Подальша діяльність І.Григоровича-Барського характеризується підготовкою архі-

Помітних успіхів досягла українська музична культура. Важливою подією в музичному житті стало відкриття Глухівської співацької школи, з якої вийшли видатні композитори, творці української музики Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель. Д.Бортнянський написав 35 концертів на чотири голоси, 10 концертів на два хори, співи до служби Божої, які й досі виконуються церковними хорами. У Глухові існувала найбільша в Європі нотна бібліотека.

При кафедральному храмі св. Юра у Львові існували хор і оркестр, які брали участь у церковних відправах. Осередком музики був і Перемишль. Тут єпископ І.Снігурський заснував перший постійний церковний хор.

Висновки

- ✓ У ході Національно-визвольної війни, що розпочалася в 1648 р., постала козацько-гетьманська держава. Б.Хмельницький, виходячи із реальних потреб української політики, в 1654 р. уклав союз із Московщиною, сподіваючись завдяки йому розбудувати Українську державу та здобути перемогу у війні з Річчю Посполитою.
- ✓ Смерть Б.Хмельницького в 1657 р. поклала початок періоду глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни – періоду Руїни. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. Польща і Московщина розділили Україну по Дніпру.
- ✓ Відновивши своє панування на всій території Правобережної України, уряд Польщі ліквідував козацький устрій, посилив соціальне і національне гноблення.
- ✓ Автономія в Лівобережній Україні (Гетьманщина) зберігалася ще певний час. Гетьман І.Мазепа спробував відновити боротьбу за самостійну державу, спираючись на допомогу Швеції. Петро I розгорнув широкий наступ на українську автономію, а Катерина II в 60-80-ті рр. XVIII ст. остаточно зруйнувала Гетьманщину.
- ✓ Під кін. XVIII ст. відбулися важливі зміни в геополітичному становищі України: всі українські землі опинилися у складі двох імперій – Російської та Австрійської.

Історичні джерела

Скарги послів Богдана Хмельницького, відправлених на сейм у Варшаву (липень 1648 р.)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобаться в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їхніх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорожжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

11. З усякої нагоди відразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити, що схочуть.

✓ *Дайте оцінку ставлення польської шляхти до козаків.*

Лист турецького султана Мухамеда IV до Богдана Хмельницького (1655 р., Константинополь)

“Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького, доброго здоров'я з усім лицарством і остаточної перемоги над ворогом, щоб Бог зводив помогти, зичимо.

Ваші послы Ромас і Яків віддали перед нами поклін при передачі ваших листів. Ретельно витлумачені, ці листи були віддані мені при всьому моему сенаті моїм шановним візиром і мені витлумачені. У цьому своєму листі ти повідомляеш мені, що хан Махмед-Гірей зимою разом з ляхами і різними людьми нашої землі як з молдаванами, так і з угорцями з'єднавшись, воював проти вас і присягу зламав. Повідом і те, що мусив взяти на допомогу Москву, бачачи довкола себе ворога. При цьому пишеш до нас, аби ми вас прийняли під нашу руку й оборону згідно з давніми вашими листами. Ми вас як вірних і зичливих наших слуг із згоди всього нашого сенату беремо під нашу оборону і обіцяємо допомагати проти кожного вашого ворога. Угорці спочатку не відкривали дверей перед вашими послами до мене. Тепер, ретельно зрозумівши з вашого листа, ми послали до всіх наших земель, щоб про те знали і в. м., не даючи жодного приводу для невдоволення, в приязні з в. м. жили, не підносячи на вас руки. Бо я оголосив по всіх цих моїх землях, що ви, все Військо Запорозьке, залишаєтеся, вирізняючи вас з усіх вірних і зичливих моїх слуг. Тому й ти, Богдан Хмельницький, гетьман, своє Військо Запорозьке держи у

стриманості; просимо, щоб козаки не вступали в нашу державу як морем, так і сухоходом, і не важилися її пустошити, пам'ятаючи про те, що ми наказали всім нашим землям жити з вами в приязні. Особливо ж постарайтеся, щоб московські козаки не ходили морем в ці наші держави і не пустошили державу. Також якщо хто б, чи близький, чи далекий, мав би стати нашим ворогом і намірився воювати проти нас, то щоб ви з Військом були готові і воювали проти того ворога. Ми також, коли хто б мав бути вам ворогом і воював би проти вас, обіцяємо дати допомогу за першим зверненням. А оскільки для ліпшої віри і певності ви вимагали від нас присяги, то наша присяга така: насамперед закликаємо у свідки того, хто створив все з нічого, насамперед землю і небо і всіх нас, того, що під його рукою ми живемо, всіх пророків, котрих як ми, так і ви визнаємо. Ці нехай будуть свідками на цьому світі, що я з усією моєю державою хочу дотримати цю мою присягу.

Ти також, гетьман Хмельницький, з усім Військом Запорозьким, малим і великим, щоб виконав нам присягу у тому, що маєте бути нам в усьому вірними і зичливими слугами і так, як і ми, свою присягу в. м. виконали. Якщо ви будете нам нашими вірними слугами, то і ми будемо вас мати за вірних і зичливих своїх слуг. Як раніше ви жили в приязні з небіжчиком, ханом Іслам-Гіреєм, так і тепер живіть у тісній приязні з нинішнім ханом, також і з молдаванами, волохами, угорцями, як з нашими слугами, щоб були у приязні. Цю приязнь пам'ятаючи, щоб залишалися в ній довгі роки і не забували про неї. А при цих ваших послах ми послаємо до вас нашого Шахін-агу, з яким послаємо, згідно з нашим звичаєм, шість каптанів, які б ви прийняли як подяку і не забували про нас. Бо як читаємо ті чотири книги, дані нам Мойсеєм, на котрих ми й виконали нашу присягу, якщо це ваше посольство тепер добре закінчилося і коли вже присягли, то треба в цій приязні жити довгі роки. І того від вас вимагаємо, щоб ви, пам'ятаючи про нашу присягу, котру ми вам присягнули на приязнь, то й ви б взаємно присягнули і через свого посла освідчили б тепер свою присягу, щоб і ми були впевнені у вашій зичливості.

Дано у Константинополі”.

✓ *У чому полягала позиція турецького султана щодо козацької держави? Чим пояснити таку позицію?*

Із листа Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці (22 березня 1656 р.)

Світліший князю Трансільванії, вельможний наш пане і друже.

З того часу, як між нами склались щирі зносини, ще ніколи не мали сумніву в постійності дружби вашої Милості і бачили докази того, і впевнились в тому, що хто нам дружбу свою обіцяв, той буде її підтримувати, щоб залишитися з

нами в ширих і прихильних зносинах. Послів ми не вислали до вашої милості тому, що чекаємо, коли повернуться наші посланці, яких ми вислали до Запорожжя і в інші місця, а тому всі наші справи до їх повернення відклали, і як вони повернуться і ми вислухаємо їх про виконання ними доручення, зараз же вишлемо послів для важливих нарад... Вони запевнять вашу милість у нашій дружбі і прихильності...

Із листа Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава (16 листопада 1656 р.)

Найсніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже. Для того, щоб приязнь могла зміцнюватись і перетворитись у тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням... Проте сповідаємо цим, що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній бог помститься за насильство і знущання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані і пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воеводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансильванії.

✓ *Пояснить позицію Богдана Хмельницького у стосунках з князем Трансильванії та шведським королем.*

3 літопису Григорія Грабянки

Гетьманство Мазепи

Після того, як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьманування настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманичем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепи.

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голицин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов та Шепельов уже вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що уже в квітні місяці добралися всіма основними силами і обозом до Самари і, відпочивши там

4. Українська національно-визвольна війна. Козацько-гетьманська держава 1641

таки добре та привівши в порядок обоз, з боєю допомогою до святої трійці підійшли під Перекоп. В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давали їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська зі своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк замість червінців реміньців, а зверху прикрили їх справжніми грішми і дали Голицину. Тоді військо, що добралось до Криму з такими труднощами і з охотою добуло славу та здобич, змушене було неохоче відступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська і вимовляти свою невинність та лагідними словами уговорити воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван та Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до Покрови святої Богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голицина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попало посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками поперемінне. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіль Домонтова та, прочувши, що козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть напоготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осаул Гамалія з немалим кінним загоном та так і не догнав. Однак градське військо та компанея пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запорожжя, а звідти в Крим. Навесні взяв підняв орду і запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її пустошити і міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

✓ *З якими подіями пов'язаний початок гетьманства Івана Мазепи?*

Про Палія

Після того, як польський король зі згоди та з відома папи і цісаря замирився з російським монархом і коли покляли вони силами усіх християнських монархів воювати турка і татар, тоді багато хто із малоросійських та запорожських звияжців зібрав собі охочих козаків і, ставши ватагами, тобто полковниками, з власної волі подався на бусурман, став на захист християн та їхніх кордонів. Вони нишпорили степами по обох берегах Дніпра, кормилися м'ясом

дичини, переховувалися і піджидали татарські загони, які гнали ясир з Польщі та Росії у Крим та в Білоградщину. Нападали на них, розбивали, забирали коней і зброю, а християн – жінок і чоловіків – відпускали у свої землі і супроводжували в дорозі додому...

З-посеред тих вільноохочих запорозьких вагагів або охочих полковників виділявся Семен Палій, що був родом з Борзни. Він одружився на Задніпров'ї у Фастові і, тримаючи при собі військо вільноохочих, не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські... і руйнував їх. Коли ж супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже на протязі кільканадцяти років побивав їх, побивав з великою користю для корони польської та для всього християнства. Втихомиривши Задніпров'я і пообсаджувавши численні міста своїми залогам, він жив як удільний пан. Його вільноохоче військо стояло постоем на Поліссі аж до кордону з Литвою і збирало на його користь десятину з пасік, з продукту та з усякого прибутку по всьому Задніпров'ю, навіть аж біля Дністра та Случі. Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи із собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем взяв. Потім татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чому військово-промислу і чиєю мужністю вони звільнилися від тієї напасти і деякий час в тиші та супокій жили, забулися про все те, і, заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майборок відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська. Тоді коронний гетьман послав з кварцяним військом, з німецькою та польською піхотою рейментара. Усім загоном при артилерії та гранатах вони підступили до Фастова. Та Палій не вислав своє військо зустрічати ворога, а сховав його в лісах, сам замкнувся у Фастові. Коли ж поляки пішли на місто, тоді те військо, що було сховане, вдарило на них з поля, а сам Палій з міста напав на шляхетські окопи і так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з Палієм і понесли ганьбу у свою землю. Опісля Палій завжди відчував ворожість польського панства, та, маючи приязнь царської величності та польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював, немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед полковників і щонайважливішим у всіх битвах.

✓ Як Григорій Грабянка пояснює причини повстання Палія?

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)

...наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Велико-російських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

3 таємної настанови Катерини II П.О. Румянцеву (листопад 1764 р.)

3. Необхідна потреба полягає в тому, щоб було відомо урядові і вам точна кількість народу малоросійського, тобто як людей, належних до військового чину під різними званнями, так і посполитих міщан і купців...

На початку таємної вам настанови між іншими непорядниками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто повірить) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем, аніж займати вигідне становище, отже, поряд з іншими виправленнями необхідно, під якою б то не було назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливостю та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, між іншим, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення. Задля цього... не зможете ви висловити нам вашу думку, на якій підставі і яким чином встановити нову по всій Малоросії ревізію й зручніше її б здійснити?

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам доказати велику старанність, тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете незліченні непорядки... Не без здивування побачите ви прибутки військового скарбу, тобто наші казенні, самовільно розкраденими; народ, з якого вони збираються, – розореним, військо, на утримання якого вони призначені, в такому поганому стані, що ледве чи варто воно імені того, і багато просторих земель, записаних на військовий уряд тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їх вотчини оберненими. Словом сказати, майже одне тільки ім'я носила дотепер Мала Росія як знатна провінція, що належить до обширної Російської імперії.

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яким вам буде коштувати виконання вашої посади... не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

3 Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Іх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали роки з десятиє тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але б навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали. ...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі. ...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність...

... Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї.

✓ На основі аналізу наведених документів прокоментуйте політику Катерини II щодо України.

✓ Як Ви вважаєте, чому Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ?

? Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарське заняття №1. Визвольна війна українського народу сер. XVII ст. Відродження української державності.

1. Причини, характер, рушійні сили та етапи Національно-визвольної війни.

2. Початковий етап війни (1648-1649 рр.). Роль Б.Хмельницького в розгортанні визвольної війни українського народу. Основні битви.

3. Формування української державності в ході визвольної війни. Внутрішня та зовнішня політика козацької держави.

4. Переяславська угода 1654 р. Березневі статті: умови і правове значення.

5. Особа Б.Хмельницького в українській історії: оцінки діяльності.

Семінарське заняття №2. Козацько-гетьманська держава та її відносини із зовнішнім світом.

1. Гетьмани І.Виговський та Ю.Хмельницький.

2. Політична історія України періоду Руїни.

3. Адміністративно-територіальний та політичний устрій Гетьманщини, її соціально-економічне становище. Статус Слобожанщини.

4. Гетьманування І.Мазепи. Оцінки діяльності.

5. Наступ російського царизму на українську автономію. Ліквідація Гетьманщини.

6. Геополітичні зміни в Україні в II пол. XVIII ст.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

До семінарського заняття №1:

1. Битва під Берестечком та її місце у визвольній війні.

2. Видатні козацькі полководці: І.Богун, М.Джалалій.

3. Вплив Хмельниччини на формування української нації.

До семінарського заняття №2:

4. Пилип Орлик і його “Конституція”

5. Наказний гетьман П.Полуботок.

6. Останні гетьмани – Д.Апостол та К.Розумовський.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні – К., 1991.
2. Газін В.В. Крим-Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1661-1665 рр.) // Укр.-іст. журнал. – 2001. – №1.
3. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої пол. 1665 р. // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №1,2.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
5. Гетьмани України: історичні портрети. – К., 1991.
6. Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994.
7. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). – К., 1996.
8. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992.
9. Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. – К., 1994.
10. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини. – К., 1995.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська Національна революція 1648-1654 рр. крізь призму століть // Укр.-іст. журнал. – 1998. – №1,2,3.
12. Струкевич О.К. Українська “нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні – Гетьманщині XVIII ст. // Укр.-іст. журнал. – 1998. – №6.
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблеми державотворення. – К., 1993.
14. Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1997.

5 УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (кін. XVIII – поч. XX ст.)

Україна в цей період не становила єдиного цілого. Вона знаходилася у складі двох імперій:

– 9/10 території України (Слобідська, Лівобережна, Правобережна, Волинь, Південь) – у складі Російської імперії. Ці землі пізніше отримали назву Наддніпрянської України;

– 1/10 території України, а саме Західна Україна (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) – у складі Австрійської імперії (Австро-Угорщини).

Поділ України російсько-австрійським кордоном, політика гноблення з боку імперій негативно впливали на формування української нації.

При розгляді цього надзвичайно насиченого подіяма, періоду головна увага буде приділена тим питанням, які відповідають найбільш характерним тенденціям української історії XIX – поч. XX ст.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ <i>Національне відродження</i>	✓ <i>соціально-економічна модернізація</i>
✓ <i>Кирило-Мефодіївське братство</i>	✓ <i>промисловий переворот</i>
✓ <i>“Руська трійця”</i>	✓ <i>капіталізація економіки</i>
✓ <i>“Галицько-Руська матиця”</i>	✓ <i>буржуазно-демократична революція</i>
✓ <i>громадівський рух</i>	✓ <i>Антанта</i>
✓ <i>“ходіння в народ”</i>	✓ <i>Четверний союз</i>
✓ <i>просвіти</i>	✓ <i>парламент</i>
✓ <i>народовці</i>	✓ <i>реформи</i>
✓ <i>москвофіли</i>	✓ <i>іноземний капітал</i>
✓ <i>хлопомани</i>	✓ <i>колонія</i>
✓ <i>“тарасівці”</i>	✓ <i>українська буржуазія</i>
✓ <i>декабристський рух</i>	✓ <i>земства</i>
✓ <i>політична партія</i>	✓ <i>рутентство</i>
✓ <i>поступовці</i>	✓ <i>конфіскація</i>
✓ <i>аграрне суспільство</i>	✓ <i>сільська община</i>
✓ <i>індустріальне суспільство</i>	✓ <i>лібералізація</i>
✓ <i>Головна Руська Рада</i>	✓ <i>бібіковщина</i>
✓ <i>Стара громада</i>	✓ <i>масонські ложі</i>
✓ <i>імперія</i>	✓ <i>шовінізм</i>
✓ <i>самодержавство</i>	✓ <i>Перша світова війна</i>
✓ <i>конституційна монархія</i>	

5.1. Українське національне відродження XIX ст.

Основна риса української історії XIX ст. – це національне відродження України, під яким розуміють:

- формування національної самосвідомості українців;
- зростання інтересу до української мови, історії, культури;
- активізацію зв'язків між західними і східними українцями, їх національну інтеграцію;
- розгортання українського національно-визвольного руху.

Причини піднесення національних процесів в Україні

1. Політика російського та австрійського урядів

Росія і Австро-Угорщина здійснювали політику національного гноблення, всіляко прагнули перешкодити формуванню української нації, розвитку української культури.

У Росії національне гноблення найбільш яскраво проявилось у циркулярі 1863 р. міністра внутрішніх справ Валуєва, який заборонив друкування і викладання українською мовою, цинічно заявивши, що “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. У 1876 р. підписано Емський указ Олександра II, який заборонив ввезення літератури українською мовою, українські п'єси та пісні (їх треба було перекладати на російську), використання української мови в початкових школах, державних закладах. Назва “Україна” була заборонена.

В Австро-Угорщині національне гноблення здійснювалося не в таких грубих формах. Австро-Угорщина, на відміну від Росії, була конституційною монархією (Конституції 1848 р. і 1867 р.). Тут існували певні політичні свободи, рівність громадян, центральний парламент і крайові сейми (зокрема в Галичині і Буковині), вибори до яких здійснювалися за участю всього населення. Українська мова і культура формально не заборонялися.

І хоч права українців усіляко обмежувалися – обмежувалося викладання українською мовою в школах, нею не викладали в жодному вузі, українських представників у виборних органах влади були одиниці – все ж таки конституційний устрій сприяв зростанню активності українського населення, його організованості.

У XIX ст. саме Західна Україна стала центром національного відродження.

2. Історичні корені

Чинником національного відродження була давня традиція визвольної боротьби в Україні. Національно-визвольний рух XIX ст. став продовженням цієї традиції, набувши інших форм і змісту.

3. Формування національної інтелігенції

Активізації національного руху сприяло збільшення кількості української інтелігенції, яка виступала ініціатором і організатором цього руху. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, де діяли університети: Львів (у 1661 р. відкрито перший на українських землях університет), Харків (у 1805 р. відкрито перший на Наддніпрянщині університет), Київ (1834 р.), Одеса (1865 р.). У Західній Україні значну роль у національному відродженні відіграло уніатське духовенство. У той час, коли православне духовенство в Наддніпрянщині було зросійщене і виступало опорою російського царизму, греко-католицьке духовенство прагнуло бути разом зі своїм народом, відображати його інтереси.

4. Зовнішні впливи

Важливим чинником національного пробудження стали події європейського життя. Ідеї Великої французької революції кін. XVIII ст. радикалізували українське суспільство, спрямували його кращих представників на пошуки шляхів перетворення існуючих порядків. Значний вплив на піднесення громадсько-політичного життя справили Вітчизняна війна 1812 р., засвідчивши марність сподівань українців на поліпшення їхнього становища, та зарубіжні походи 1813 р., учасники яких побачили переваги європейських форм суспільного і державного устрою.

Характеристика національно-визвольного руху в Україні XIX ст.

Наддніпрянська Україна

Національно-визвольний рух започаткувала патріотична інтелігенція, яка прагнула зберегти від вимирання українську мову, історію, культуру.

Культурницька діяльність української інтелігенції

У 1798 р. Іван Котляревський видав поему “Енеїда”, вперше уживши українську народну мову як літературну.

Це була епохальна подія: вона поклала початок відродженню української мови, перетворенню її на літературну.

Справу І.Котляревського продовжили “Харківські романтики” – літературне об’єднання 20-40-х рр., створене студентами Харківського університету Левком Боровиковським, Амвросієм Метлинським, Олександром Корсуном та іншими.

Ідейним натхненником “харківських романтиків” був народознавець, письменник, режисер Григорій Квітка-Основ’яненко. Видавши у 1834 р. “Малоросійські повісті”, він довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори.

Активізації літературної творчості українською мовою сприяв професор Харківського університету (пізніше його ректор) Петро Гулак-Артемівський.

Наприкінці XVIII ст. – поч. XIX ст. помітно посилюється інтерес до української історії. Слава найвизначнішого твору вітчизняної історіографії цього періоду належить анонімній “Історії Русів”. Тривалий час вона поширювалася у рукописних списках і лише в 1846 р. вийшла друком. Автор, намагаючись відновити історичну справедливість, доводить, що Україна має власну історію, захищає право українського народу на свободу і державу. Патріотична спрямованість “Історії Русів” зумовила її широку популярність і справила значний вплив на розвиток української історичної науки.

Слід відзначити і першу узагальнюючу працю з історії України Дмитра Бантиш-Каменського (1822 р.), п’ятитомну “Історію Малоросії” Миколи Маркевича (1842-1843 рр.)

У другій пол. XIX ст. великий вплив на розвиток історичної науки справили Микола Костомаров, Володимир Антонович, Олександра Єфименко, Дмитро Багалій. Наприкінці XIX ст. почалася дослідницька діяльність Михайла Грушевського.

Поряд із літературними й історичними дослідженнями важливою формою діяльності інтелігенції було вивчення українського фольклору. Вагомий внесок у його популяризацію зробили Микола Цертелєв, Михайло Максимович (перший ректор Київського університету), Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський, Йосип Бодянский.

Культурницька діяльність української інтелігенції справила значний вплив на піднесення національної свідомості народу, на активізацію процесів національного відродження.

Опозиційність масонських лож

На поч. XIX ст. після війни 1812 р. з Наполеоном, яка, як уже зазначалося, радикалізувала суспільство, в Україні виникають перші таємні організації – масонські ложі. Найбільше значення мала

Полтавська ложа “Любов до істини” (1818-1819 рр.), серед членів якої були Іван Котляревський, Григорій Тарнавський, Семен Кочубей і в якій сповідувалася ідея відокремлення України від Росії.

На її базі у 1821 р. утворилося таємне “Малоросійське товариство” на чолі з предводителем дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василем Лукашевичем. Члени товариства виступали за державну незалежність України.

Масонські ложі започаткували організований опозиційний царизму рух в Україні.

Діяльність декабристів

У 20-ті рр. XIX ст. в Україні заснуються таємні декабристські організації:

- “Південне товариство” (1821-1825 рр.) з центром у Тульчині, очолюване полковником П.Пестелем.

- “Товариство об’єднаних слов’ян” у Новограді-Волинському (1823-1825 рр.) на чолі з офіцерами – братами Борисовими.

Членами декабристських організацій були переважно російські дворяни, офіцери, діячі літератури. Основні вимоги – ліквідація самодержавства та кріпосного права. Серед декабристів не було єдності у вирішенні національного питання. “Південне товариство” виступало за “єдину і неподільну” Росію, не визнаючи за українським та іншими народами Російської імперії права на самовизначення; “Товариство об’єднаних слов’ян” передбачало створення федерації слов’янських народів, однак воно не розглядало Україну об’єктом цього федеративного союзу. Після невдалого повстання в грудні 1825 р. декабристські організації були розгромлені.

На поч. 40-х років XIX ст., із відкриттям університету, центром національно-визвольного руху став Київ.

Кирило-Мефодіївське товариство

У 1845-1847 рр. у Києві діяла перша суто українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Нараховувала 12 осіб, серед них – Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський.

Програмні завдання організації викладено в “Законі божому” (“Книзі буття українського народу”) та “Статуті...”.

Основні цілі братства:

- ✓ ліквідація самодержавства і кріпосного права;
- ✓ національне визволення України;
- ✓ утворення на демократичних засадах федерації слов’янських народів із центром у Києві.

Програмні документи наголошували на мирному характері перетворень, досягненні стратегічних завдань через освіту та виховання, поширення літератури, залучення до своїх рядів нових членів.

Поміrkована програма братства викликала критичне ставлення Т.Шевченка та радикально налаштованих братчиків, які поділяли його революційно-демократичні погляди.

За доносом члени братства були заарештовані і засуджені до різних строків ув’язнення та заслання.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була першою спробою української інтелігенції перейти від культурного до політичного етапу боротьби за національне визволення України.

Т.Г.Шевченко – ідейний натхненник українського відродження

Тарас Шевченко

Значну роль у національному відродженні відіграв поет, художник, мислитель Т.Г.Шевченко, який мав найбільший вплив на українців. З виходом у 1840 р. “Кобзаря” за українською мовою остаточно затверджується статус літературної, “рівної серед рівних”. Своєю творчою та громадською діяльністю Т.Шевченко пробудив національну свідомість українців, сприяв розгортанню ними боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Перший етап громадського руху

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. почали організовуватися напівлегальні гуртки – Громади. Перша Громада виникла в Києві в 1859 р. на базі таємного гуртка “хлопоманів” (від польського “хлоп” – селянин). Очолив її історик, пізніше професор Київського університету Володимир Антонович. Громадівський рух, названий властями “українофільством”, набув значного поширення. Громади виникли в Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Гуртки об’єднували представників різних прошарків суспільства з різними політичними поглядами. Їх діяльність мала, в основному, культурно-просвітницький характер (відкриття недільних шкіл, пропаганда художньої і наукової літератури, вивчення української мови, історії, етнографії тощо).

Серед найактивніших учасників громадського руху були композитор Микола Лисенко, письменник і драматург Михайло Старицький, письменники Олександр Кониський, Володимир Самійленко, Панас Мирний, історик Михайло Драгоманов, соціолог Сергій Подолинський, етнограф Павло Чубинський, засновник української статистичної науки Олександр Русов.

Було створено керівний центр Громад усієї України, до якого увійшли В.Антонович, П.Чубинський, О.Русов.

Громади підтримували зв’язки з представниками національного руху Західної України.

Культурно-просвітницький рух Громад викликав тривогу серед урядових кіл. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав вищезгаданий горезвісний циркуляр. Проти громадівців прокотилася хвиля репресій, і в другій половині 60-х рр. громадівський рух пішов на спад.

Діяльність “Основи”

У 1861 р. у Петербурзі члени Кирило-Мефодіївського товариства Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський, які з’їхали сюди після заслання, заснували журнал “Основа”. Журнал установив зв’язки з Громадами, знайомив читачів із життям українського народу.

Він діяв до 1862 р. і став першим українським журналом у Російській імперії, сприяв пробудженню національної свідомості української інтелігенції, розкиданій по всій імперії.

Польське повстання 1863-1864 рр. і його відгуки в Україні

Певний вплив на розвиток українського руху справило польське визвольне повстання 1863-1864 рр., спрямоване проти російського самодержавства. На заклик повстанського комітету про підтримку відгукнулися українські революційні демократи, члени заснованої

Миколою Чернишевським всеросійської революційної організації “Земля і Воля”. Серед них був і уродженець Сумщини А.Потебня, брат відомого вченого-мовознавця О.Потебні. Революційні демократи розповсюджували серед населення Правобережної України листівки на підтримку визвольної боротьби проти царської Росії, брали участь у діях повстанських загонів.

Однак, масової підтримки з боку української громадськості повстання не знайшло, оскільки польські повстанці не визнавали за Україною права на власну державу (їх метою було відновлення Польщі в територіальних межах 1772 р., тобто з включенням земель Правобережної України).

Другий етап громадського руху

На початку 70-х рр. після деякого послаблення контролю за внутрішнім життям українського суспільства громадівці активізують свою діяльність. Київська громада мала власний друкований орган “Киевский телеграф”.

Активізації українського руху сприяв заснований у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Відділ залучив до своєї діяльності велику кількість інтелігенції (понад 200 дійсних членів), зібрав і видав величезний матеріал з історії, економіки, культури рідного краю.

Громади, хоч і утримувалися у своїй більшості від політичної діяльності, все ж таки не влаштовували владу. Із прийняттям у 1876 р. Емського акту діяльність Громад була заборонена, закrywся Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

Частина громадівців виїхала за кордон. Серед них був і Михайло Драгоманов, який упродовж 1878–1882 рр. видавав у Женеві перший український журнал за кордоном “Громада”.

М.Драгоманов (1841–1895 рр.) – мав значний вплив на український національний рух, організатором і ідеологом якого він виступав. М.Драгоманов розробив так звану концепцію громадівського соціалізму. Основу справедливого суспільного устрою українського народу він вбачав у федералізмі – в існуванні децентралізованих, політично вільних і самостійних громад, об’єднаних для спільної праці на спільній землі, фабриці чи заводі. На його думку, справжня демократія можлива лише за умови ліквідації приватної власності на землю,

Михайло Драгоманов

фабрики і заводи, за відсутності соціального і національного гноблення. Обстоюючи право українського народу на національне самовизначення, М. Драгоманов не закликав до створення незалежної України. Будучи поборником дружби і рівності усіх народів, учений виступав за автономію України в рамках федеративної демократичної Російської держави.

Виникнення політичних організацій та партій

Наприкінці ХІХ ст. відбувається політизація національно-визвольного руху. Першою політичною організацією на цьому етапі стало “Братство тарасівців”, яке діяло впродовж 1891-1893 рр. Його засновниками були українські студенти М. Міхновський, І. Липа, В. Шемет. Організація мала прибічників у різних містах України, що надало їй діяльності загальноукраїнського характеру. “Тарасівці” ставили за мету реалізацію основних ідей Тараса Шевченка, досягнення повної незалежності Української держави. І хоч тогочасне українське суспільство у своїй більшості не поділяло ідеї самостійної України, діяльність “Братства” підготувала сприятливий ґрунт для поширення державницько-самостійних настроїв.

Першою політичною партією в Наддніпрянській Україні стала утворена в 1900 р. у Харкові Революційна українська партія (РУП). Засновники – Д. Антонович, М. Русов, Д. Матусевич та інші. Одне із відділень РУП знаходилося у Львові, де діяла партійна друкарня. Спочатку за програмний документ партії використовувалася брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”, в якій обґрунтовувалася ідея української державної самостійності. Згодом РУП відмовилася від цієї ідеї і висунула вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії. Взагалі, партія не мала чітких програмних вимог, що призвело до її розколу на поч. ХХ ст.

Українці у загальноросійському визвольному русі

В Україні як складовій частині Російської імперії поруч з українським національно-визвольним рухом розгортався і загальноросійський революційний рух. Вище вже згадувалося про такі його прояви, як діяльність масонських організацій, декабристський рух, діяльність революційних демократів 60-х рр. Наступним етапом загальноросійського революційного руху стала діяльність революційних народників 70-80-х рр., представлених, переважно, різночинною інтелігенцією.

Програма керівного органу народників – організації “Земля і Воля”, створеної у 1876 р., передбачала захоплення влади шляхом насильницького перевороту, здійснення демократичних перетворень, передачу землі, фабрик і заводів у народну власність. Економічною

й адміністративною одиницею нового суспільства вважалася селянська община.

Народники 70-х рр. розгорнули широку пропаганду серед селянства (так зване “ходіння в народ”) з метою викликати протест проти влади і збройні бунти.

У 80-тих рр. відбулася радикалізація народницького руху. Частина народників, об’єднавшись у 1879 р. в організацію “Народна Воля”, зосередила діяльність на політичному терорі. 1 березня 1881 р. в результаті терористичного акту народовольців загинув імператор Олександр ІІ. У відповідь уряд посилив репресії, розгромивши гуртки і групи народників, засудивши до страти їх керівників та активних учасників. Серед них були українці Софія Перовська, Микола Кибальчич, Андрій Желябов, Дмитро Лизогуб, Володимир Малинка. Не дивлячись на жорсткі репресії, народницький рух не припинявся до кінця 80-х рр. ХІХ ст.

Стосунки між національно-визвольним і загальноросійським революційним рухами були неоднозначними. З одного боку, єднанню рухів сприяла їх спрямованість проти самодержавства на соціальні перетворення. Але ж, з іншого боку, нехтування інтересів української справи відштовхувало від загальноросійських революційних організацій учасників українського визвольного руху.

Західна Україна

Початок культурного відродження

Зачинателі національного відродження в Західній Україні вийшли із середовища греко-католицького духовенства. У 1816 р. священник Іван Могильницький заснував у м. Перемишлі “Клерикальне товариство” з метою розповсюдження релігійних текстів українською мовою. І. Могильницький створив “Граматику” української мови, довівши, що українська мова є рівноправною слов’янською мовою, а не діалектом російської чи польської мов.

У 30-тих рр. ХІХ ст. центр діяльності, спрямованої на пробудження національної свідомості західних українців, переміщується до Львова, де з 1830 по 1837 рр. діяв культурно-освітній гурток “Руська трійця”. Його засновниками були студенти Львівського університету Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. За мету вони ставили боротьбу проти національного гноблення, виступали за поширення знань про українську історію, традиції, перетворення

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

Мукачеве Друківня.

У ВУДИМЬ
Письмен Кора. Вукаловича Писателю
1833.

української мови на літературну. У 1837 р. гурток видав альманах “Русалка Дністровая”, майже весь тираж якого був конфіскований. При цьому начальник поліції Львова зазначив: “...ці божевільні тут хочуть відродити давно мертвий і похований русинський народ”.

Ці перші культурно-освітні організації сприяли зростанню національної свідомості українців, активізації національних процесів.

Вплив революції 1848 р.

Значним поштовхом до розгортання визвольного руху стала революція 1848-1849 рр., яка охопила Австрійську імперію. Центром революційних подій у західноукраїнських землях був Львів. Тут у травні 1848 р. україн-

ська інтелігенція та уніатське духовенство створили першу в Західній Україні українську політичну організацію – Головну Руську Раду на чолі з єпископом Якимовичем. Рада вимагала утворення української автономії в Східній Галичині, що призвело до конфлікту з поляками, які не хотіли визнавати за українцями права на цей регіон, вважаючи всю Галичину польською. Для сприяння розвитку української культури Рада утворила культурно-освітню організацію – “Галицько-Руська матиця”.

У листопаді 1848 р. відбулося збройне повстання у Львові з вимогою утворення української автономії. Революційним рухом були охоплені Буковина і Закарпаття.

Характерною особливістю національного відродження в Галичині була політизація, що виявлялась у поєднанні як суто національних, так і політичних вимог, створенні нових організацій, діяльність яких спрямовувалась на задоволення національно-політичних потреб українського народу.

Основні підсумки революції:

✓ ліквідація в Австрійській імперії кріпосного права, проголошення конституційного правління та громадянських прав;

✓ покладено початок політичній боротьбі населення Західної України за своє національне і соціальне визволення.

Активізація суспільно-політичного руху, його строкатість та суперечливість

У другій пол. XIX ст. у суспільно-політичному русі в Західній Україні діяло три напрями:

→ Москвофіли – реакційний, представники якого не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею “єдиної російської народності від Карпат до Камчатки”, виступали за приєднання до Росії. Мали свою політичну організацію, видавничу базу, але значною підтримкою населення не користувалися.

→ Народовці – національний напрям, який спрямовувався на служіння інтересам українського народу, звідки й дістав свою назву. Головною метою народовців був розвиток української мови і культури, підвищення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українського населення.

У 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство “Просвіта”, яке очолив відомий педагог, журналіст, композитор А.Вахнянин. “Просвіта” мала філії у всіх містах Західної України. Крім культурно-просвітницької роботи, вона займалася й економічною діяльністю – засновувала кооперативи, крамниці, позичкові каси. Наприкінці XIX ст. “Просвіта” за популярністю серед населення суперничала з церквою.

На межі 70-80-х рр. народовський рух включається в політичне життя.

У 1885 р. народовці заснували свій політичний орган – Народну Раду, яку очолив Юліан Романчук. Організація висунула вимогу надати українським землям автономію в межах Австро-Угорщини.

Народовський рух поступово поширився на Буковині і Закарпатті.

→ Радикальний напрям, який виник під впливом ідей М.Драгоманова. Радикали виступали за утворення незалежної України, пропагували революційні методи боротьби, закликали до політичної діяльності широкі народні маси. Очолювали напрям Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький.

М.Грушевський. Наукове товариство ім. Т.Шевченка

У 1894 р. із Києва до Львова переїхав М.Грушевський, обійнявши посаду професора Львівського університету. Ця подія мала значний позитивний вплив на розвиток національного руху, української науки, зв'язків між західними і східними українцями. М.Грушевський очолив створене “Просвітою” Наукове товариство ім. Т.Шевченка, об'єднавши навколо нього майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених.

Політизація національного руху

У кін. XIX ст. починають формуватися українські політичні партії. Першою такою партією стала Русько-українська радикальна

Іван Франко

партія, утворена в 1890 р. у Львові радикалами на чолі з І.Франком та М.Павликом. Партія мала своєю метою створення незалежної української держави. Але протиріччя між радикалами зумовили слабкість партії.

У 1899 р. народовці на чолі з Є.Левицьким та В.Охримовичем утворили Українську національно-демократичну партію, до якої приєдналися М.Грушевський та І.Франко. Партія стояла на ліберальних позиціях, головною метою проголосила незалежну українську державу. З часом націонал-демократи перетворилися на найбільшу партію в Західній Україні.

У 1899 р. була створена Українська соціал-демократична партія (М.Ганкевич, С.Вітик), яка стояла на засадах марксизму. Широкої соціальної бази партія не мала, бо чисельність робітників, на яких вона орієнтувалася, була незначною.

Таким чином, XIX ст. стало періодом справжнього національного відродження: зросла національна свідомість українців, значних успіхів досягла українська культура. Національно-визвольний рух як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні пройшов шлях від культурно-просвітницького до політичного етапу, висунувши за мету політичну самостійність України.

Вправа №13

1. Порівняйте бачення ролі й місця України в документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів.
2. Які наслідки мала революція 1848-1849 рр. для Західної України?
3. Заповніть таблицю “Національно-визвольний рух в Україні в XIX ст.”.

Регіон	Культурно-освітні, наукові, релігійні організації	Політичні організації, партії
Наддніпрянська Україна		
Західна Україна		

4. Охарактеризуйте три напрями національно-визвольного руху в Західній Україні у другій пол. XIX ст.

5. Доведіть, що XIX ст. стало періодом справжнього національного відродження України.

5.2. Соціально-економічна модернізація України

У XIX ст. Російська та Австрійська імперії переживають кризу феодално-кріпосницької системи. Усвідомлення цієї кризи змусило як російський, так і австрійський уряди ліквідувати кріпосне право та реформувати державний устрій. В Австрійській імперії реформи були здійснені в 1848-1849 рр., в Росії – в 60-70-тих рр. XIX ст. Реформи, незважаючи на свою обмеженість, мали епохальне значення: вони створили чудові умови для прискороного капіталістичного розвитку України.

Особливості капіталізації економіки Наддніпрянської і Західної України

Індустріалізація економіки Наддніпрянської України

Упродовж 60-80-х рр. XIX ст. відбувався промисловий переворот, тобто перехід від мануфактур до заводів і фабрик.

Особливо швидкими темпами розвивалися вугільна, залізорудна і металургійна промисловість, зосереджена в Донецько-Криворізькому басейні. На кін. XIX ст. Україна перетворилася на вугільно-металургійну базу Російської імперії: вона давала майже 65% усього вугілля імперії, понад 50% чавуну і трохи менше 50% заліза і сталі.

Нарощували виробництво традиційні для України галузі промисловості по переробці сільськогосподарської продукції – цукрова, винокурна, мукомельна. На кін. XIX ст. Україна давала 85% загально-російського виробництва цукру, 50% усього тютюну.

Машинобудування розвивалося повільно. Винятком було виробництво сільськогосподарських машин – їх в Україні вироблялося більше половини від тих, що вироблялися в Росії;

Промисловому розвитку сприяло бурхливе будівництво залізниць. Загальна протяжність залізниць в Україні становила на кін. XIX ст. 1/5 залізничної мережі Росії.

Велику роль у промисловості, особливо важкій, відігравав іноземний капітал – передусім німецький, англійський, французький, бельгійський. У 1900 р. його частка в Україні досягала 80-90%.

Зростали міста. Якщо до реформи 1861 р. лише Одеса мала понад 100 тис. жителів, то на кін. XIX ст. було вже чотири великих міста: Одеса (понад 400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). У цих містах було сконцентровано 35% усього міського населення України.

Не дивлячись на швидкий процес індустріалізації, в Україні переважало сільське господарство. Капіталізація сільського господарства йшла двома шляхами:

→ пруським, при якому відбувся повільний перехід поміщицьких землеволодінь до капіталістичних способів господарювання (застосування вільнонайманої праці, машин, добрив). Цей шлях переважав на Правобережній Україні;

→ американським, при якому йшов процес утворення фермерських індивідуальних господарств, які використовували найману працю і постачали продукцію на ринок. Фермерські господарства переважали на півдні.

Всього ж на кін. XIX ст. сільська буржуазія становила біля 25% сільського населення і зосереджувала в своїх руках 40% селянських земель.

Перехід на капіталістичну систему господарювання сприяв піднесенню сільськогосподарського виробництва. На кін. XIX ст. Україна давала 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці, 10% – кукурудзи. Але в самій Україні, яка мала статус “європейської житниці”, українець у середньому споживав хліба менше, ніж жителі розвинутих європейських країн.

Таким чином, Наддніпрянська Україна була одним із найбільш розвинутих аграрних та індустріальних районів Російської імперії. Але при цьому її розвиток мав ряд особливостей:

- по-перше, лише 15% підприємств України виробляли готову продукцію, а всі інші постачали сировину для виробництва такої продукції у Росії. Вартість російських готових товарів була високою, а ціни на українську сировину – низькими;

- по-друге, розвиток української економіки базувався не на місцевому національному капіталі, а капіталі, що надходив ззовні – з-за кордону і з Росії. Більша частина прибутків іноземців вивозилася.

Україна позбавлялася потенційних прибутків і підпорядковувалася інтересам іноземного капіталу.

Уповільненість темпів економічного розвитку Західної України

Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів і машин.

Господарство Західної України було аграрним. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно пруським шляхом. Кількість сільської буржуазії становила 11% у Галичині та 8% – на Буковині.

Промисловість хоч і зробила значний крок уперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинено слабко. Провідними галузями були нафтодобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава, на поч. XX ст. давала 5% світового видобутку нафти), деревообробні галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість.

У промисловості домінував іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, французький.

Повільно йшов процес зростання міст. Найбільшим містом був Львів, де чисельність населення зросла з 70 тис. (1857 р.) до 200 тис. (1910 р.).

Порівняно з Наддніпряниною, економіка Західної України була відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер.

Соціальні зміни, спричинені модернізацією економіки

У другій пол. XIX ст. різко зросла чисельність населення. Населення Наддніпрянської України збільшилося за цей час із 13,4 до 23,4 млн. чол. і Західної України – із 3,9 до 5,9 млн. чол. Причому збільшення кількості населення відбулося не тільки за рахунок природного приросту, а й за рахунок переселення в Україну представників інших національностей, що заохочувалося урядами Росії та Австро-Угорщини.

Індустріалізація не привела до формування в Україні структури індустріального суспільства. Українське суспільство залишалося аграрним. Селянство складало приблизно 74% населення Наддніпрянської і приблизно 90% населення Західної України.

В умовах розвитку капіталізму йшов процес розшарування селян. Майже половина селян по всій Україні були бідняками (від 3 до 5 десятин на господарство). Як наслідок, на селі зростала соціальна напруженість, конфліктність.

Зростання чисельності населення загострило проблему малоземелля. У зв'язку з цим з кін. XIX ст. почалося переселення селян Наддніпрянщини на Далекий Схід і масова еміграція західноукраїнських селян до Канади, США, Бразилії, Аргентини.

Капіталізація економіки обумовила зростання робітничого класу і буржуазії. Особливістю цих класів був їх багатонаціональний склад. Серед кваліфікованих робітників переважали росіяни, а в Галичині – поляки. У промисловості переважала іноземна буржуазія, в торгівлі – єврейська. Українська буржуазія зосередила в своїх руках переважно харчову промисловість. Умови праці робітників були надзвичайно

важкими, що призвело до загострення антагонізму між робітниками і підприємцями, до поширення серед робітників соціалістичних і комуністичних ідей.

Відбулися зміни в етнічному складі населення України. Протягом XIX ст. питома вага українців скоротилася з 90% до 80%. Зросли національні меншини (за рахунок природного приросту і переселенців), перш за все, росіяни, які склали 12% населення, євреї та поляки – 8% (їх питома вага дещо зменшилася). Українці переважали серед селян (понад 90%). Але серед населення міст українці становили в середньому не більше однієї третини. Серед робітників, підприємців, інтелігенції переважали росіяни, євреї, поляки.

Таким чином, українська нація формувалася як аграрна нація. Це пояснюється не стільки психологічними факторами (глибоко вкоріненою любов'ю українців до землі), скільки соціально-політичними та економічними чинниками, зокрема імперською політикою Росії та Австро-Угорщини.

Вправа №14

1. Коли було скасовано кріпосне право в Австрійській та Російській імперіях?
2. Які особливості економічного розвитку Наддніпрянської України у складі Російської імперії?
3. Дайте оцінку етносоціальної структури населення України у другій пол. XIX ст.

5.3. Україна на початку XX ст.

Активізація революційно-визвольної боротьби

Початок XX ст. в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, що було викликане гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Ситуацію загострила загальноекономічна світова криза 1900-1903 рр., а в Російській імперії – і її поразка у війні 1904-1905 рр. з Японією.

Як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні революційний настрій охопив усі кола суспільства:

- активізувався робітничий рух, перейшовши від економічної до політичної боротьби;

- посилювався селянський рух, для придушення якого досить часто використовували війська;

- зросла активність студентської і учнівської молоді, яка протестувала проти обмежень її прав, виступала за соціальну справедливість. У 1901 р. за участь у студентському русі царський уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету. У цьому ж році виступили студенти Львівського університету, які вимагали відкриття українського університету;

- посилювався опозиційний рух ліберальної буржуазії, поміщиків, інтелігенції за проведення реформ.

У Наддніпрянській Україні центром опозиційної по відношенню до царизму діяльності стали земства – органи місцевого самоврядування. Земці-ліберали вимагали надання політичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків, скликання Установчих зборів для вироблення конституції.

В умовах загального революційного піднесення посилювався і національно-визвольний рух.

У Західній Україні національний рух розвивався в більш сприятливих умовах і мав значно більші здобутки, ніж у Наддніпрянщині:

- ✓ тут активізувалася діяльність політичних партій, основним їх гаслом було гасло політичної самостійності України. Західна Україна стала базою організаційної діяльності партій Наддніпрянської України. Так, у Львові знаходилася партійна друкарня Революційної української партії, було видано роботу М. Міхновського “Самостійна Україна”;

- ✓ діяли українські школи, культурно-освітні організації, видавалася українська література і преса. У 1914 р. товариство “Просвіта” мало 78 філій, 2944 читальні, курси для неписьменних. Кращі твори української літератури друкувалися на сторінках редакційного М. Грушевським та І. Франком журналу “Літературно-науковий вісник”. Упродовж 1899-1917 рр. понад 300 видань випускала Українсько-руська видавнича спілка, популяризуючи як світову, так і українську літературу;

- ✓ зростала кількість українських представників у центральному парламенті та в крайових сеймах;

- ✓ розгортали діяльність масові молодіжні спортивні організації “Сокіл”, “Січ”, які розвивали в українській молоді почуття патріотизму, дисциплінованість, знання;

- ✓ широкого розмаху набув кооперативний рух, спрямований на економічне відродження селянства, на виховання його національної

самосвідомості. Розвитку кооперативного руху сприяли “Просвіта” та уніатська церква.

Різноманітні кооперативні організації вчили селян сучасним методам господарювання, перетворювали їх на господарів власної долі, сприяли розвитку тісних взаємин між селянством та інтелігенцією, чого не було в Наддніпрянській Україні.

У Наддніпрянській Україні національно-визвольний рух проявився в:

→ процесі політизації українського руху, зростанні кількості національних партій. РУП, утворена в 1900 р., розкололася і дала початок трьом партіям:

✓ Народній українській партії (НУП, 1902 р.) на чолі з М.Міхновським. З націоналістичних позицій під лозунгом “Україна для українців” вона виступала за утворення незалежної української держави. Орієнтувалася на національну інтелігенцію;

✓ Українській соціал-демократичній спілці (“Спілка”, 1904 р.) на чолі з М.Меленевським. Відстоювала марксистські позиції, прагнула виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національності. У 1905 р. влилася у меншовицьку фракцію РСДРП;

✓ Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП, 1905 р.) на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою. Прагнула поєднати марксизм із націоналізмом. Орієнтувалася на селян і робітників, вимагала автономії для України;

✓ У 1904 р. були утворені дві ліберальні партії – Українська радикальна партія (Б.Грінченко, С.Єфремов) та Українська демократична партія (А.Лотоцький, Є.Чикаленко). Основні їх вимоги – конституційна монархія, земельні реформи, автономія України в складі Росії;

→ активізації культурно-просвітницької діяльності прогресивної української інтелігенції. Найбільш масовими її акціями на початку ХХ ст. було відкриття пам’ятника І.Котляревському у Полтаві в 1903 р., куди з’їхалися тисячі представників, у тому числі із Західної України, і де, не дивлячись на заборону, лунала українська мова, а також святкування у цьому ж році 35-річчя музичної діяльності композитора М.В.Лисенка.

Але національний рух у Наддніпрянській Україні в цілому не набув масового характеру. У ньому брала участь, в основному, ліберальна і демократична інтелігенція, тоді як робітники і селяни вели боротьбу, перш за все, за свої класові інтереси.

Українські партії були малочисельними, недостатньо згуртованими і організованими. У національному питанні всі вони, крім НУП, не йшли далі вимоги автономії України у складі Росії.

У Наддніпрянській Україні, на цей час вже значно зросійщеній, більш масовими і впливовими були загальноросійські партії:

✓ Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) – виникла в 1898 р., у 1903 р. розкололася на більшовиків і меншовиків. Стояла на позиціях ортодоксального марксизму, визнання керівної ролі пролетаріату в революції та диктатури пролетаріату. Партія діяла серед російських і зросійщених українських робітників;

✓ Партія соціалістів-революціонерів (есери) – утворилася на межі 1899-1900 рр. на основі поєднання народницьких ідей з марксизмом. Соціальну опору партії складало селянство;

✓ Конституційно-демократична партія (кадети) – утворилася в 1905 р., виступала за конституційну монархію з двохпалатним парламентом, за свободу культурного розвитку для всіх національностей;

✓ “Союз 17 жовтня” (октябристи) – утворилася в жовтні 1905 р., виступала за збереження царської влади, єдину і неподільну Росію;

✓ “Союз російського народу” – чорносотенна організація, виникла в 1905 р., стояла на позиціях націонал-шовінізму, проголошувала боротьбу з євреями і іншими національними меншинами.

Загальноросійські партії не прагнули до вирішення національного питання, крім кадетів, які вимагали культурної автономії для національних окраїн імперії.

Україна в революції 1905-1907 рр.

У Російській імперії революційно-визвольний рух вилився в демократичну революцію 1905-1907 рр., у якій населення України взяло активну участь.

На Наддніпрянщині діяло близько 20 загальноросійських і національних партій. В їхніх діях не було єдності, вони вели між собою боротьбу за керівництво революційним рухом.

Основні революційні події, що мали місце в Україні, відбулися в 1905 р. – в період розвитку революції по висхідній лінії:

- червень – збройне повстання на панцернику “Потьомкін”;
- жовтень – загальний політичний страйк, який змусив царя Миколу II піти на поступки і видати Маніфест 17 жовтня, проголосивши громадянські свободи і вибори до Державної Думи;
- листопад – повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом П.Шмідтом;

— виступ полку саперів у Києві на чолі з підпоручиком Б.Жаданівським;

- грудень — збройні повстання робітників Горлівки, Харкова, Катеринослава, Олександрівська. Однак ці виступи не переросли в загальне збройне повстання. Після їх придушення революція пішла на спад.

В Україні революція носила і національно-визвольний характер, оскільки національне питання було на передньому плані боротьби.

Національний рух в період революції мав значні здобутки:

- ✓ після Маніфесту 17 жовтня з'явилася легальна українська преса. Усього в 1905-1907 рр. виходило 24 періодичні видання;

- ✓ виникла культурно-освітня організація “Просвіта”, яка мала філії у багатьох містах України. У діяльності “Просвіти” брали участь М.Аркас, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, Л.Українка, М.Лисенко, Панас Мирний, Д.Яворницький та інші прогресивні діячі;

- ✓ відкривались українські школи, здійснювалися спроби викладання українською мовою в університетах;

- ✓ активну діяльність у першій Думі (1906 р.) та в другій Думі (1907 р.) розгорнула українська фракція, яка вимагала автономії для України, вільного розвитку української мови та культури. Допомогу українській фракції надавав М.Грушевський, який з цією метою переїхав зі Львова до Петербурга.

Столипінська реакція

Перша та друга Думи були розпущені царем, оскільки виявилися занадто “лівими”. Маніфест про розпуск другої Думи 3 червня 1907 р. прийнято вважати кінцем революції, бо він обмежив політичні свободи, проголосив новий антидемократичний закон про вибори і початок репресій проти учасників революції. Багато здобутків національного руху були ліквідовані. Царизм знову перейшов до політики національного гноблення українського народу.

З 1907 по 1910 рр. тривав період реакції — жорстокого переслідування опозиційного та українського руху. Головним прихильником цієї політики був міністр внутрішніх справ, а згодом — голова уряду Росії П.Столипін.

З метою координації діяльності українських сил у нових умовах українські діячі в 1908 р. створили міжпартійний політичний блок — Товариство українських поступовців (ТУП). Його лідерами стали М.Грушевський, С.Єфремов, Є.Чикаленко, Д.Дорошенко. ТУП обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за національне відродження.

Столипінська аграрна реформа в Україні

У Росії з 1906 по 1911 рр. з ініціативи П.Столипіна проходила аграрна реформа, яка передбачала:

- знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі — фермерів;

- ліквідацію аграрної перенаселеності європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії.

У цілому по Росії реформа не досягла поставлених цілей. Але саме в Україні вона мала найбільший успіх — з общин вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Україна дала найбільшу кількість переселенців до Сибіру (бл. 1 млн.).

Зросли посівні площі, валовий збір зернових, товарність сільського господарства.

Але реформа не змогла послабити соціальну напруженість на селі. У 1914 р. кількість малоземельних селян сягнула 2 млн. Бідняцькі господарства залишалися малопродуктивними і малотоварними.

Україна в роки Першої світової війни

(серпень 1914 — листопад 1918 рр.)

Світова війна велася між Троїстим, згодом Четверним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антантою (Росія, Англія, Франція).

У ході війни до Антанти приєдналися Італія, Румунія, США. Для всіх сторін війна мала загарбницький, несправедливий характер.

Характеризуючи становище України під час війни, необхідно виділити такі обставини:

- Західна і Наддніпрянська Україна опинилися по різні боки фронтів, оскільки Росія і Австро-Угорщина належали до протилежних блоків. Українці, мобілізовані в армії цих країн, вимушені були битися один проти одного. У російській армії нараховувалося 3,5 млн. українців, в австрійській — 250 тис.

- Війна розколола українські політичні сили і цим ослабила український рух.

У ставленні до війни українські партії зайняли різні позиції.

Партії Західної України активно підтримували уряд Австро-Угорщини і Німеччини у війні з Росією, сподіваючись, що у разі поразки Росії держави-переможці допоможуть українцям створити самостійну державу.

Уже в перший день війни – 1 серпня 1914 р. – вони об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР) з метою мобілізувати сили українців для війни з Росією. На заклик ГУР 6 серпня 1914 р. із добровольців – молодих вихованців організацій “Сокол”, “Січ”, “Пласт” – був сформований легіон Українських Січових Стрільців чисельністю 2,5 тис. осіб. Полк УСС було визнано найстійкішим в австрійській армії. Після війни він брав активну участь в українській національно-демократичній революції 1917-1920 рр.

Партії Наддніпрянської України поставилися до війни неоднозначно:

✓ більшість українських партій, у т.ч. частина УСДРП на чолі з С.Петлюрою, керівництво ТУП підтримали Росію у війні;

✓ частина ТУП (його Київська рада) пропонувала українцям дотримуватися у війні нейтралітету;

✓ частина УСДРП на чолі з В.Винниченком засудила війну і виступила за поразку Росії;

✓ найбільш вороже налаштовані щодо Росії соціалісти (УСДРП, “Спілка”) емігрували до Західної України і створили у Львові 4 серпня 1914 р. Союз Визволення України – СВУ. Серед них – В.Дорошенко, Д.Донцов, М.Меленевський, М.Залізняк, А.Жук. Своєю метою СВУ проголосив утворення самостійної української держави і для її досягнення вирішила співробітничати з Німеччиною та Австрією проти Росії.

● Уроки війни значна частина України перетворилася на райони запеклих бойових дій (Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Волинь). Територія кілька разів переходила із рук у руки. Це призвело до значних жертв серед мирного населення, занепаду промисловості, сільського господарства, зубожіння народу. Протягом 1914-1916 рр. в Україні закрилося більше 1400 підприємств, посівні площі зменшилися на 1,9 млн. десятин.

● Держави, в інтересах яких проливали свою кров українці, мали агресивні плани щодо України, ігнорували українські національні інтереси, прагнули використати воєнне становище, щоб назавжди покінути з національно-визвольним рухом українців.

Плани сторін щодо України

Австро-Угорщина мала намір приєднати до своїх володінь Волинь і Поділля.

Німеччина прагнула створити у ході війни Пангерманський союз, включивши до нього і Україну.

Росія планувала приєднати до імперії Західну Україну.

Політика сторін щодо України

Росія, окупувавши в 1914-1915 рр. Західну Україну, утворила тут нове генерал-губернаторство на чолі з реакціонером Г.Бобринським, за наказом якого було закрито всі українські школи, культурні установи, періодичні видання. Особливих переслідувань зазнала греко-католицька церква. Її митрополита А.Шептицького було депортовано до Суздаля.

Австро-Угорщина, повернувшись у травні-червні 1915 р. в Західну Україну, звинуватила українців у своїх поразках і розгорнула проти них репресії.

Уряди Росії та Австрії, залежно від того, кому належала влада, здійснювали масові репресії проти українства.

Таким чином, Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією. Єдиним позитивним для України наслідком війни було те, що війна виснажила обидві імперії і прискорила їхній крах.

Вправа №15

1. На поч. XX ст. Західна Україна була:

- а) більш розвинута, ніж Наддніпрянська, в економічній, політичній, національно-культурній сферах;
- б) більш розвинута в економічній, але менше – в політичній та національно-культурній сферах;
- в) менше розвинута в економічній, але більше – в політичній та національно-культурній сферах.

2. Царський Маніфест 17 жовтня 1905 р.:

- а) наділяв Україну національно-територіальною автономією;
- б) сприяв пошквалюванню національного руху, оскільки проголосив громадянські свободи;
- в) не мав жодного впливу на ситуацію в Україні.

3. У чому проявилися здобутки національно-визвольного руху в Україні в революції 1905-1907 рр.?

4. Столипінська аграрна реформа:

- а) не мала успіху в Україні;
- б) здійснювалася повільно, як і в цілому по Росії;
- в) мала найбільший успіх в Україні.

5. Які обставини посилювали трагізм ситуації, в якій опинилися Україна в період Першої світової війни?

Культурний розвиток України на поч. ХХ ст.

Якщо у ХІХ ст. відбулося становлення української національної культури та її входження у світовий культурний процес, то на поч. ХХ ст. українська культура утверджується як культура світового рівня. Культурний процес в українських землях в цей період стимулювався соціально-економічною модернізацією, активізацією суспільно-політичного життя і національно-визвольного руху, все глибшим проникненням національних ідей в народні маси і утвердженням національної самосвідомості українців. Великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався початок ХХ ст., позначилися на культурному житті, обумовивши його особливості, збагативши духовне життя чималим досвідом.

Освіта

Важливим чинником пошквалення культурного життя став розвиток освіти. У зв'язку з подальшим зростанням потреби в письмених людях і спеціалістах, під впливом революційного руху в Наддніпрянщині мережа початкових шкіл та середніх навчальних закладів, а також учнів у них збільшувалися. Так, протягом 1897-1911 рр. кількість початкових шкіл зросла з 13 570 до 18 719. У 1914-1915 рр. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл і понад 60 професійно-технічних училищ, у яких навчалось відповідно 12,5 тис. та 5 тис. осіб. Однак все це далеко не задовольняло потреб населення в освіті: близько 70% його не вміло читати і писати, обсяг і рівень знань набагато відставали від вимог часу, царизм так і не дав дозволу на запровадження навчання у школах рідною мовою.

Кількість студентів в університетах на початку ХХ ст. зросла в середньому більш як у два рази. Усього в 1908-1910 рр. в університетах України навчалось близько 12,7 тис. чоловік. Однак уряд обмежив доступ в університети для вихідців з “нижчих” станів, для робітників і селян він залишався практично закритим, на всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання.

Сприятливіші умови для розвитку освіти в українському дусі склалися на західноукраїнських землях. Перед Першою світовою війною у Галичині функціонувало шість українських державних гімназій. У них, а також у 2 510 народних школах українською мовою навчалось 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл, діяли україномовна державна гімназія та семінарія для дівчат. Доступною для небагатіох залишалася вища школа на західноукраїнських землях. Так, у 1911-1912 навчальному році у Львівському університеті було 5 271 студентів, частка українців серед яких становила 21%. У Львові значного розмаху набув рух за відкриття окремого українського університету. На знак протесту проти гальмування цієї справи 600 українських студентів Львівського університету у 1901 р. організовано залишили навчання.

Наука

Початок ХХ ст. позначений подальшим розвитком науки в Україні. Багатогранну діяльність проводили наукові товариства. Розгортає свою діяльність Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові (НТШ), яке фактично перетворилося в академію наук. Очолюване М.Грушевським, НТШ згуртувало навколо себе найбільш відомих науковців України – А.Кримського, Б.Грінченка, В.Гнатюка, І.Франка, К.Студинського та інших. Їхні праці друкувалися у “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, “Збірнику математично-природничої і лікарської секції”, “Етнографічному збірнику” та інших виданнях товариства. У 1907 р. за ініціативою М.Грушевського на зразок НТШ створено Українське наукове товариство у Києві, яке видавало свої наукові записки та збірники, популярні видання.

Не тільки вітчизняну, а й світову науку збагатили талановиті вчені, які працювали в Україні. Великий внесок у розвиток математики зробили професори академіки В.Стежков, Д.Синцов, С.Бернштейн, Д.Граєв – засновник Київської алгебраїчної школи, яка досліджувала найважливіший розділ алгебри – теорію груп. Для розвитку фізики і радіофізики багато зробив професор Харківського університету Д.Рожанський – основоположник Харківської школи радіофізики. Розробкою проблем молекулярної фізики і термодинаміки у Львівському університеті займався М.Смолуховський, який своїми працями створив основу для молекулярно-кінетичного обґрунтування другого принципу термодинаміки. Вагомих результатів у фізичній хімії досягнув професор Харківського університету І.Осіпов, в органічній хімії – професор Київського університету С.Реформатський. У Львівському університеті питання загальної і фармацевтичної хімії вивчав засновник наукової школи хіміків у Львові Б.Радзішевський, дослідження з фізичної хімії тут проводили С.Толочко, В.Кемула.

Розвиток біології і медицини в Україні пов'язаний з іменами Л.Симиренка та М.Кашенка, які селекціонували та гібридували рослини, іменем визначного ботаніка-морфолога В.Арнольді – засновника Харківської школи альгологів. Цінні праці професора Київського університету К.Пурісевича з хімічної фізіології рослин, зокрема процесів дихання і фотосинтезу. Епідеміологи і мікробіологи М.Гамалія, Д.Заболотний, патологоанатом і бактеріолог В.Високович та інші багато зробили для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ, туберкульоз тощо.

На поч. ХХ ст. Україна посіла провідне місце в Російській імперії у розвитку повітроплавання. У 1908 р. в Одесі було створено перший в Росії аероклуб, його члени С.Уточкін і С.Єфремов у 1910 р. здійснили перші в Росії польоти на літаку. Військовий льотчик П.Нестеров – член Київського товариства повітроплавання – 27 серпня 1913 р. над Сирецьким аеродромом у Києві вперше продемонстрував “мертву петлю”.

Активізація суспільно-політичного життя обумовила піднесення суспільних наук. Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні внесли В.Іконников, Д.Багалій, В.Барвінський, Д.Яворницький, І.Франко. Вченим зі світовим ім'ям на поч. ХХ ст. став М.Грушевський.

Плідною була робота українських вчених і в інших галузях гуманітарних наук. І.Франко, В.Гнатюк, О.Роздольський та інші розгорнули дослідження з українського фольклору й етнографії. Ряд важливих праць з українського фольклору, мовознавства й літератури створив видатний учений-філолог, сходознавець, історик А.Кримський. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання в 1909 р. Українсько-російського словника В.Дубровського та в 1907-1909 рр. Словника української мови за редакцією Б.Грінченка. Дослідженнями історії української культури займався професор Київського університету В.Перетц та його учень І.Огієнко.

Література

Складна, драматична ситуація в Україні на поч. ХХ ст. знайшла яскраве відображення в літературі, де розгортається боротьба ідейних та художньо-естетичних течій. Набуває поширення модернізм, який шукає нових засобів мистецького відображення світу. Модернізм породжує нові стилі – імпресіонізм, символізм, неоромантизм, футуризм. Українські модерністи, змусивши українську літературу вирватись із кола побутописання, відмовитись від шаблонного патріотизму, звернути увагу на психологію вчинків, підняли тим самим літературу на якісно новий рівень.

Першим в українській літературі під гаслами модернізму виступив у 1901 р. поет М.Вороний. У 1907 р. оголосила свою мистецьку платформу група галицьких письменників “Молода муза” (П.Карманський, В.Печорський, С.Чарнецький, О.Луцький та інші). Молодомузівці шукали нових шляхів у літературі, входили в русло загальноєвропейського культурного розвитку. Дещо

Леся Українка

відмінні позиції займала група київських модерністів “Українська хата”: вона проголошувала культ сильної особи, крайнього індивідуалізму.

Поряд з І.Франком на чільне місце в українській поезії виходить Леся Українка, збагатили українську поезію твори О. Олеса, Б.Лепкого, А.Кримського, М.Філянського, Г.Чупринки, поетів-молодомузівців.

Серед прозаїків-новаторів поч. ХХ ст. вирізняються постаті М.Коцюбинського, О.Кобилянської, В.Винниченка, В.Стефаника. На ниві української літератури плідно працював і ще чималий загін талановитих літераторів – М.Черемшина, Г.Хоткевич, С.Васильченко, А.Тесленко, О.Маковей, П.Грабовський, І.Нечуй-Левицький та інші.

Театральне мистецтво

Важливі зміни відбулись в українському театральному мистецтві. Театр залишався важливим чинником культурного розвитку, тому в середовищі інтелігенції розгортається дискусія навколо театральних проблем: слід було шукати нові теми і форми, нові методи донесення до глядача основних ідей тієї бурхливої епохи. Головною була проблема нової драми. До її вирішення значних зусиль доклали Володимир Винниченко, Леся Українка та Олександр Олесь, створивши нову українську драматургію.

У Львові продовжував діяти театр “Руської бесіди”, який у 1905-1906 рр. на чолі з його керівником М.Садовським та актрисою М.Заньковецькою здійснив постановку кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії. 1907 р. М.Садовський заснував у Києві перший в Україні український стаціонарний театр. Широке визнання здобули Гуцульський театр, заснований Г.Хоткевичем, та Буковинський народний театр.

Музика

На поч. ХХ ст. почалася нова доба у розвитку української музики, яка впевнено ставала на професійну основу. Цілу плеяду талановитих музикантів і композиторів виховав Вищий музичний інститут, відкритий 1903 р. у Львові. Серед них виділявся С.Людкевич, який став одним із найвідоміших українських композиторів.

Велике значення для розвитку музичної культури мала музично-драматична школа видатного українського композитора М.Лисенка, заснована ним 1904 р. у Києві. Справу М.Лисенка продовжили відомі композитори київської школи К.Стеценко, М.Леонтович, О.Кошиць, Я.Степовий.

До найвищого рівня вокального мистецтва піднялися С.Крушельницька, О.Мишуга, М.Менцинський, відігравши велику роль у пропаганді української музики.

Продовжували діяти різні музичні товариства, гуртки, хорові капели, здійснюючи постановку музичних п'єс, оперет, опер. Серед них особливою активністю відзначались Київське літературно-артистичне товариство, “Український клуб”, Музичне товариство ім. М.Лисенка у Львові.

Образотворче мистецтво

Велике значення для мистецького життя мала діяльність творчих об'єднань митців Західної і Наддніпрянської України, зокрема Товариства південно-російських художників в Одесі, Товариства харківських художників, Товариства

Микола Лисенко

прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. Ці та інші творчі об'єднання виступали організаторами мистецького руху в Україні. Так, у 1905 р. Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, очолюване І.Трушем та І.Франком, влаштувало у Львові першу Всеукраїнську мистецьку виставку, яка сприяла єднанню західноукраїнських і наддніпрянських митців.

У західноукраїнських землях збагатили українське мистецтво творами великої сили і високої естетичної вартості визначні живописці І.Труш, Ю.Панькевич, О.Новаківський, Й.Курилас, А.Монастирський, О.Кульчицька та інші. Засновником школи монументалістів вважається галичанин М.Бойчук. Основоположником нової української графіки був Г.Нарбут. У Наддніпрянщині національне мистецтво творчо розвивали С.Васильківський, М.Пимоненко, О.Мурашко, Ф.Кричевський, Г.Світлицький та інші. Загалом в українському живописі цього періоду виразно проступає тенденція до творення нового, "великого стилю", до монументалізації, філософського поглиблення й поетизації образів, все більшу роль починають відігравати символ і метафора.

Українська скульптура поповнюється набутками прихильників імпресіонізму. Серед них виділяються Т.Гаврилко, автор погруддя Т.Шевченка; М.Паращук, якому належать скульптурні портрети І.Франка, В.Стефаніка, С.Людкевича, а також пам'ятник А.Міцкевичу у Львові, виконаний спільно з А.Попелем; П.Війтович, який здійснив скульптурне оформлення фасаду та інтер'єру Львівського оперного театру.

Промисловий розвиток та посилення процесів урбанізації, поживлення суспільно-політичного та культурного життя викликали бурхливий розвиток архітектури, широке міське будівництво. У Києві, Львові, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах постали будівлі фабрик і заводів, вокзали й електростанції, банки і біржі, театри, музеї, бібліотеки, навчальні заклади тощо.

Чималий внесок в українську архітектуру зробили архітектори О.Кобелев, О.Вербицький, П.Альошин, В.Риков, В.Осьмак, О.Бекетов, М.Верьовкін, В.Кричевський, О.Сосновський, Л.Левинський, А.Захаревич, В.Нагірний та ін.

В архітектурі початку ХХ ст. швидко поширюється новий стиль – модернізм, пов'язаний з використанням нових будівельних матеріалів і мистецьких форм (залізничні вокзали Львова, Жмеринки та Харкова), а поряд з ним – неокласицизм (Педагогічний музей у Києві, Громадська бібліотека у Харкові). На основі використання традицій українського народного зодчества, зокрема дерев'яного, формується національний стиль в архітектурі. На цій ниві творить львівський будівничий В.Нагірний, автор численних церков у Галичині. Кращими витворами у національному українському стилі вважаються будинок Полтавського земства (1901-1908 рр.), спроектований В.Кричевським, будинок страхового товариства "Дністер", побудований 1905 р. у Львові за проектом І.Левинського та інших архітекторів.

Висновки

- ✓ ХІХ ст. ввійшло в історію України як період її національного відродження: зростала національна свідомість українців, відбувалася консолідація української нації, об'єднання українського суспільства національною ідеєю. Розгортався національно-визвольний рух, який пройшов шлях від культурно-просвітницької діяльності до активної політичної боротьби. У кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. як в Західній, так і в Наддніпрянській Україні висувається гасло утворення незалежної Української держави.
- ✓ Поч. ХХ ст. став українським політичним ренесансом. Значними досягненнями національно-визвольного руху ознаменувалася революція 1905-1907 рр.
- ✓ Трагедією для українського народу була Перша світова війна, яка не лише завдала величезних людських і матеріальних втрат, а й розколола українське суспільство, українські політичні сили.
- ✓ Важливими чинниками розвитку України в ХІХ ст. стали реформи 1848 р. в Австрійській імперії та 1861 р. в Російській імперії, які зумовили соціально-економічну модернізацію українського суспільства.
- ✓ Розвиткові сільського господарства в Наддніпрянській Україні сприяла Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр.
- ✓ Проте відсутність державності, колонізаторська політика Російської та Австрійської імперій негативно позначалися на соціально-економічному розвитку України, не давали змоги українському народові сповна використати свої потенційні можливості.

Історичні джерела

Із доповіді голови слідчої комісії про недільні школи (20 серпня 1862 р.)

...Ініціатива про розповсюдження грамотності в народі і про недільні для цього школи вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства, яке утворилося в 1855 році в Харкові з метою змінити спосіб правління і взагалі внутрішній порядок в Росії. Засновниками і головними рушіями цього підбурливого товариства були студенти Харківського університету Бекман, Моравський, Єфіменко, Завадський і Івков, а спільниками – студенти Левченко, Португалов, Зеленський, Раєвський та інші. Не усвідомивши ще думки про заснування недільних шкіл, товариство стало спочатку трудитися над поширенням грамотності в народі, а особливо між розкольниками за допомогою різних рукописних статей (заміток, повчань і т.п.) обурливого змісту.

Потім, коли внаслідок безпорядків, які були в 1858 році в Харківському університеті, деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали в Київ, то тут склалося нове ще ширше коло їх товариства, яке привернуло до себе деяких студентів Київського університету. В цьому колі вперше проявляється виразний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди в народі. На чолі цього починання стає професор Павлов; за діяльною участю його, як агента уряду і разом з тим передової людини, з одного боку, було одержано дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві, під головним наглядом його ж, Павлова, а з другого – об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше і встановили відносини із студентами університетів столичних.

Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився: “що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи”. Крім того, гідно уваги, що на вечорі, даному студентами Київського університету професору Павлову 14 грудня 1859 року, Зеленський дозволив собі натякнути на паралель 14 грудня 1825 року, а Павлов, якому дякували за участь у недільних школах, проголосив тост за здоров'я того, хто стоїть на чолі прогресивного руху Росії. Приклад Києва незабаром наслідували в Харкові, де недільні школи засновані за розпорядженням начальства в 1860 році; з листів про це Левченка до Бекмана і Павлова в Київ видно, що з нагоди відкриття в Харкові шкіл Завадський, якому там було багато діла, не поїхав тоді в Петербург; що зайняття харківських шкіл передбачаються значно ширше, ніж у Києві, одне тільки не гаразд, що школи підпорядковані штатним доглядачам. Беручи участь таким чином у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси...

- ✓ Охарактеризуйте діяльність недільних шкіл.
- ✓ Зробіть висновок щодо характеру цієї діяльності.
- ✓ Чому слідча комісія визнає діяльність недільних шкіл “злочинною”?

3 обвинувачувальної справи Т.Г.Шевченка (26 травня 1847 р.)

а) з обвинувачувального акта

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найбурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив

наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінитися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів усі україно-слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського Товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців...

б) з вироку суду

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пaskвільних творів.

Власноручна приписка Миколи до вироку: “Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати”.

✓ Чому царський уряд визнав Т.Г.Шевченка “одним із найважливіших злочинців”?

Із Емського акту

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Голови, упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток; б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналі; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Голови управл.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети “Киевский Телеграф”.

✓ *Дайте оцінку Емському акту.*

Із програми Русько-української радикальної партії

А. Програма максимальна

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Із програми Української соціал-демократичної робітничої партії

...Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію; пропорціонального представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;

4) народного законодавства;

5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;

5. Україна у складі Російської та Австрійської імперій (кін. XVIII – поч. XX ст.) 181

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);

9) недоторканності особи, житла і листування;

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

14) виборності і незалежності суддів; суду присяжні знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судопроїзводства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;

15) заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) – третейський суд;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одягу і підручників – безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації. ...

✓ *Порівняйте програми партій та зробіть усі можливі висновки.*

Із платформи Союзу визволення України (серпень 1914 р.)

...Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметів війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головню о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставати ся нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для оягнення і утрвалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В розумінню сеї історичної конечності російської Українці покликали до життя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

... Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

✓ *Як у платформі обгрунтована мета Союзу визволення України – державна самостійність України?*

Зі спогадів С. Васильченка про 100-літній ювілей Т.Г.Шевченка (1914р.)

... Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і жила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був даний з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво “Криниця” видрукувало 12 000 примірників “Кобзаря” до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам’ятковий день увесь Київ, особливо молоді, вийшли на вулиці міста з портретами Т.Шевченка, зі співами, з прапорами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки – цілими натовпами хватили в тюрму, нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були в Києві, національності. Особливо гарячу участь взяли студенти-грузини – народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: “Какой вы национальности?” вони відповідали “українець!”. “Какой же вы українець, вы же – грузин!”. Вони сердито відповідали: “Тэбэ хаварят – пыши українець!” Друга, чорносогенна, частина київського студентства, які звалися тоді “академістами”, помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір виїшов ювілейний номер газети – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл.

✓ *Чому, не дивлячись на сувору заборону влади, святкування 100-літнього ювілею Т.Г.Шевченка вилилося у всенародне свято?*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарське заняття №1. Українське національне Відродження XIX ст. в європейському контексті.

1. Сутність українського національного Відродження, його передумови та етапи розвитку.

2. Національно-визвольний рух у Наддніпрянській Україні:

– Кирило-Мефодіївське братство;

– діяльність “Основи”;

– українські громади. Впливи європейського соціалізму;

– Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві.

3. Національно-визвольний рух в Західній Україні:

– “Руська трійця”;

– діяльність “народовців” та “москвофілів”;

– “Просвіта”.

4. Політизація українського національно-визвольного руху. Проблема співвідношення загальноросійських та українських політичних чинників у національному суспільно-політичному процесі та польський політичний рух в Україні.

Семінарське заняття №2. Проблеми економіки України в XIX ст. Україна у світовій економіці.

1. Характеристика економічного розвитку українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у дореформений період.

2. Імперські реформи та капіталізація економіки України. Особливості економічного розвитку України.

3. Роль закордонного капіталу в економічному розвитку України. Україна у світовій економіці.

4. Проблема економіки України в історико-економічній літературі.

Семінарське заняття №3. Україна на початку XX ст. Перша світова війна.

1. Активізація суспільно-політичного руху в Україні на початку XX ст. Створення політичних партій.

2. Україна в роки першої російської революції 1905-1907 рр.:

– стратегія, тактика різних політичних сил в революції;

– національно-визвольний рух, його здобутки.

3. Політичне становище в Україні після поразки революції 1905-1907 рр.

4. Аграрна політика П.Столипіна в Україні та її економічні та політичні наслідки.

5. Україна в Першій світовій війні:

– причини, початок та характер війни;

– трагедія українського народу в першій світовій війні.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт**До семінарського заняття №1:**

1. Феномен Т.Шевченка в історії України.
2. Концепція соціалізму М.Драгоманова.

До семінарського заняття №2:

3. Селянська реформа 1861 р. в Україні.
4. Реформи Йосифа II в Західній Україні.

До семінарського заняття №3:

5. Основні революційні події в Україні в 1905-1907 рр.
6. Класи і партії в умовах Першої світової війни.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Алексєєв Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.* Історія України. – К., 2004.
2. *Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій.* – К., 1992.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
4. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.
5. *Грицак Я.* Нарис історії України – Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996.
6. *Гунчак Т.* Україна: Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.
7. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
8. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. – Тернопіль, 1993.
9. *Кирило-Мефодіївське товариство:* В 3 т. – К., 1990.
10. *Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга пол. ХІХ ст – 1905 р.). // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №5.
11. *Рибалка І.К.* Історія України: Дорадянський період. – К., 1991.
12. *Сарбей В.Т.* Історія України ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1994.
13. *Шевченко Т.* і українська національна культура. – Львів, 1990.
14. *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г.Репніна (1816-1834 рр.). // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №4-5.
15. *Шпорлюк Я.* Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть. // Слово – 1991. 4. 3-4.

6**УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 рр.**

1917 рік відкрив нову сторінку історії України. Перша світова війна викликала загальну кризу як Російської, так і Австрійської імперій. У 1917 р. впала Російська імперія: Лютнева революція ліквідувала самодержавство, Росія стала демократичною республікою. У жовтні-листопаді 1918 р. розпалася Австро-Угорщина.

Українські сили вирішили скористатися ситуацією, що склалася, для відродження української державності. У зв'язку з цим у 1917-1920 рр. в Україні розгорнулася національно-демократична революція, в ході якої було створено незалежну державу.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

✓ <i>Національно-визвольна революція</i>	✓ <i>Брестський мир</i>
✓ <i>Генеральний Секретаріат</i>	✓ <i>Українська Народна Республіка (УНР)</i>
✓ <i>Універсали Центральної Ради</i>	✓ <i>Гетьманат</i>
✓ <i>неолітична революція</i>	✓ <i>двовладдя</i>
✓ <i>анархізм</i>	✓ <i>державний переворот</i>
✓ <i>більшовизм</i>	✓ <i>Директорія</i>
✓ <i>білогвардійці</i>	✓ <i>Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)</i>
✓ <i>громадянська війна</i>	✓ <i>Акт злуки українських земель</i>
✓ <i>інтервенція</i>	✓ <i>політика воєнного комунізму</i>
✓ <i>націоналізація</i>	✓ <i>червоний терор</i>
✓ <i>Ризький мир</i>	

6.1. Лютнева революція в Росії та Україна

27 лютого 1917 р. у Росії перемогла революція. Цього дня у Петрограді було утворено два нових реальних органи влади:

→ Тимчасовий комітет ІV Думи (згодом – Тимчасовий уряд) на чолі з князем Львовим;

→ Петроградська рада робітничих, солдатських депутатів на чолі з меншовиком Чхеїдзе.

У ніч з 2 на 3 березня Микола II зрікся престолу і передав владу Тимчасовому уряду, який проголосив політичні свободи і початок

виборів до Установчих зборів – вони повинні були вирішити долю Росії, прийняти її конституцію.

Реальна влада в Росії зосереджувалася в руках Тимчасового уряду.

Утворення Центральної Ради

Падіння самодержавства, демократизація суспільства сприяли піднесенню національно-визвольних процесів. Виникла можливість самовизначення України і відродження її державності.

На порядку денному постало питання про необхідність єдиного центру українського руху. З ініціативи Товариства українських поступовців (з кінця березня реорганізоване в “Союз автономістів-федералістів”) 4 березня 1917 р. представниками українських партій і громадських організацій була утворена Українська Центральна Рада. Провідне становище в Центральній Раді зайняли ТУП, УСДРП, УПС, її головою було обрано М.С.Грушевського.

Пам'ятник М.Грушевському
в м. Києві

Своєю метою Центральна Рада оголосила державне самовизначення українського народу. Утворення Центральної Ради поклало початок українській національно-демократичній революції 1917-1920 рр.

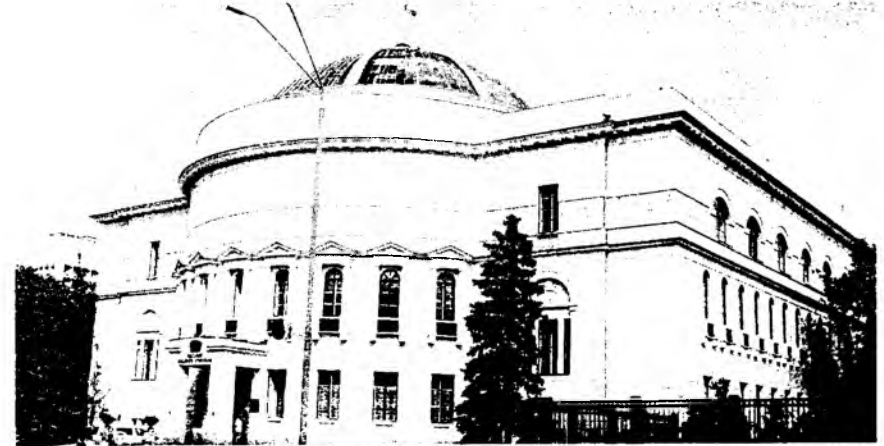
В історичній літературі відсутня чітка періодизація української революції. Як правило, в її розвитку виділяють три етапи: доба Української Центральної Ради, доба Гетьманату, доба Директорії УНР.

6.2. Доба Української Центральної Ради. Відродження державності (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Консолідація українських сил навколо Центральної Ради

6-8 квітня 1917 р. у Києві працював Український національний конгрес, який надав Центральній Раді повноваження представляти народ України, перетворивши її таким чином на своєрідний український парламент. Конгрес визначив склад та структуру Центральної Ради (Велика рада і Мала рада), одностайно висловився за національно-територіальну автономію України.

Центральна Рада здобула підтримку Всеукраїнського військового та Всеукраїнського селянського з'їздів, багатьох інших з'їздів, зборів та мітингів демократичних сил.

Будинок, у якому засідала Центральна Рада (тепер – будинок учителя), м. Київ

10 червня Центральна Рада прийняла Перший Універсал, який проголосив Україну автономією в складі Росії, відродивши тим самим українську державність.

15 червня був утворений виконавчий орган Центральної Ради – Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком. До уряду увійшли С.Петлюра (секретар військових справ), Б.Мартос (секретар земельних справ), В.Садовський (секретар юстиції) та інші. За партійною приналежністю уряд був переважно соціал-демократичним.

Центральна Рада і Тимчасовий уряд

Стрімкий розвиток українського визвольного руху викликав стурбованість Тимчасового уряду, який прагнув зберегти контроль над Україною. У кінці червня 1917 р. у Києві з метою налагодження взаємин відбулися переговори між Центральною Радою і представниками Тимчасового уряду (О.Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі). У ході переговорів було досягнуто певного компромісу. Центральна Рада погодилася зачекати законодавчого затвердження автономії України загальноросійськими Установчими зборами у листопаді 1917 р. Тимчасовий уряд, зі свого боку, визнавав Центральну Раду представницьким органом українського народу (за умови її поповнення представниками національних меншин), а Генеральний Секретаріат – органом крайової адміністрації. Тимчасовий уряд погодився також сприяти об'єднанню українців в окремі військові частини.

3 липня 1917 р., дотримуючись узятих на себе зобов'язань, Центральна Рада схвалила Другий Універсал, у якому виступила проти “намірів самовільного здійснення автономії України”. А вже 11 липня до складу Центральної Ради ввійшли представники неукраїнських організацій (національним меншинам було надано 18% місць у Малій Раді і 30% місць – у Великій раді).

Але Тимчасовий уряд відступився від прийнятих домовленостей. 4 серпня він затвердив “Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові”, згідно з якою правочинність Генерального Секретаріату поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську, частково Чернігівську, а його компетенція значно звужувалася.

Українська Центральна Рада, засудивши дії Тимчасового уряду, все ж таки не наважилася на відкриту конфронтацію і не припинила співробітництва з ним. Однак конструктивного характеру ця співпраця так і не набула через небажання Тимчасового уряду задовольнити вимоги українського руху.

Вправа №16

1. Коли і за яких обставин була створена Центральна Рада? Хто був її головою?
2. Наведіть факти, які свідчать про розгортання національно-визвольного руху в березні-червні 1917 р.
3. У чому зміст і значення II Універсалу?

Більшовицький переворот

25-26 жовтня (7-8 листопада) 1917 р. у Петрограді більшовики, здійснивши державний переворот, захопили владу й утворили новий уряд – Раду Народних Комісарів на чолі з Ленінім. Більшовицький переворот різко змінив ситуацію в Росії і в Україні.

Центральна Рада засудила переворот, не визнала владу більшовиків і зайняла щодо неї ворожу позицію. У схваленій 27 жовтня резолюції про владу Центральна Рада наголошувала, що влада має належати всій революційній демократії, а не більшовикам, які становлять лише її частину.

Проголошення Української Народної Республіки

За нових обставин, коли юридично перестав існувати всеросійський уряд, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат активізували свою діяльність по державотворенню в Україні. Найбільш важливими кроками на цьому шляху були такі:

- 31 жовтня Центральна Рада прийняла рішення щодо поширення її повноважень на територію Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, материкової Таврії, частину Курської і Воронежської губерній – етнічні українські території. Розширилися структура і компетенція Генерального Секретаріату;

- 7 листопада Центральна Рада прийняла Третій Універсал, проголосивши утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі Російської республіки, яка повинна була стати “федерацією рівних народів”. УНР планувала вступити у федеративні стосунки з тими державами, які утворюються на руїнах імперії. На думку багатьох істориків, це було помилкою Центральної Ради: на момент прийняття Третього Універсалу склалися всі умови для проголошення повної державної незалежності України. Та, керуючись власною ідеологією, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію, змарнувавши цим багато енергії і часу.

Третій Універсал проголосив широку програму соціально-економічних перетворень, зокрема: скасував велику приватну власність на землю, встановив 8-годинний робочий день, проголосив широкі демократичні свободи і ліквідацію смертної кари, на 9 січня 1918 р. призначив Українські Установчі збори, яким Центральна Рада мала передати владу.

Проголошення радянської влади в Україні.

Українсько-більшовицька війна

Центральна Рада була основним суперником більшовиків у боротьбі за владу в Україні. Слід підкреслити, що на цей час РСДРП (б) не користувалася достатньою підтримкою українського населення. Так, під час грудневих виборів до Всеросійських Установчих зборів партія більшовиків отримала лише 10% голосів виборців України, тоді як українські партії – 75%.

Протистояння між Центральною Радою і Раднаркомом Росії вилилося у конфлікт між ними. Більшовики наполягали на переобранні складу Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, сподіваючись забезпечити собі більшість його голосів.

4 грудня 1917 р. Раднарком з метою активізації боротьби проти Центральної Ради надіслав їй ультиматум. Більшовицький уряд заявив, що, визнаючи УНР і її право відокремитися від Росії, він не визнає Центральну Раду повноважним представником українського народу, оскільки вона не бажає скликати Всеукраїнський з'їзд рад. (Зазначений з'їзд відкрився у Києві саме 4 грудня). Центральна Рада

звинувачувалася у дезорганізації фронту, у роззброєнні більшовицьких частин в Україні, у змові проти проголошеної більшовиками радянської влади.

Зрозуміло, що ультиматум повинен був підготувати ґрунт для збройного втручання Раднаркому у внутрішні справи УНР. Визнаючи за українською нацією право на самовизначення, уряд Леніна, водночас, не визнавав того самовизначення, яке відбулося, і прагнув мати в Україні маріонеткову владу.

Сподівання більшовиків переобрати склад Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад не виправдалися. Перебуваючи у значній меншості (127 чоловік і 2,5 тис. делегатів), вони залишили Київ і 11-12 (24-25) грудня 1917 р. провели альтернативний з'їзд у Харкові. Харківський з'їзд не був правочинним – 200 його делегатів представляли лише 89 рад із понад 300 існуючих в Україні. Та це не завадило з'їзду проголосити встановлення радянської влади в Україні, створити Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК) та радянський уряд – Народний Секретаріат. ЦВК рад України заявив про розпуск Центральної Ради і Генерального Секретаріату та про початок боротьби з “контрреволюцією”. Раднарком Росії визнав новостворену владу і надав їй допомогу у боротьбі проти Центральної Ради, надіславши в Україну війська (біля 60 тис. чол.) на чолі з В.Антоновим-Овсієнком.

Таким чином, як ми бачимо, більшовики нав'язали Україні громадянську війну.

Війна більшовиків з УНР тривала протягом грудня 1917 – січня 1918 рр. Центральна Рада виявилася не готовою до успішного збройного протистояння ворогові. Найдраматичнішою сторінкою українсько-більшовицької війни став кривавий похід більшовицьких військ на чолі з М.Муравйовим на Київ. Біля залізничної станції Крути їх спробував зупинити наспіх зібраний загін із 500 київських студентів і курсантів, які героїчно загинули у нерівному бою 16 (29) січня 1918 р. Крути стали символом національної честі українського народу.

Проголошення незалежності УНР

За умов наступу більшовиків та переговорів делегації УНР у Бресті з країнами німецько-австрійського блоку 9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Четвертий Універсал, який проголошував УНР незалежною державою. Четвертий Універсал став вершиною державотворчості Центральної Ради. Але прийняття цього важливого рішення відбулося в кризовий момент революції і не врятувало УНР. Сили під Києвом були занадто нерівними: радянські війська мали

перевагу в живій силі в 20 разів, а в озброєнні – в 40 разів. Керівництво УНР не змогло зібрати боєздатні збройні сили.

26 січня 1918 р. радянські війська ввійшли в Київ, внаслідок червоного терору в місті загинуло до 5 тис. чоловік. Центральна Рада і всі її заклади переїхали до Житомира, потім – до Сарн. Військові дії перемістилися на Волинь і Поділля.

Таким чином, більшовицькі війська, скориставшись “романтичними ілюзіями” керівництва УНР щодо збройних сил, легко отримали перемогу. Центральна Рада тепер могла сподіватись лише на зовнішню допомогу.

Вправа №17

1. Із запропонованих текстів виберіть той, який за своїм змістом відповідає III Універсалу Центральної Ради.

а) виходячи з угоди з Тимчасовим урядом, Центральна Рада заявляє, що вона не має наміру встановлювати автономію України до скликання загальноросійських Установчих зборів;

б) Центральна Рада проголошує Україну самостійною незалежною державою;

в) Центральна Рада проголошує Українську Народну Республіку (УНР) у складі Російської республіки.

2. Що ви знаєте про перший Всеукраїнський з'їзд Рад?

3. У чому історичне значення IV Універсалу Центральної Ради?

Брестський договір з країнами німецько-австрійського блоку

Проголошення IV Універсалом незалежності УНР дало Центральній Раді юридичне право представляти інтереси республіки на міжнародній арені. Центральна Рада розгорнула активну дипломатичну діяльність, спрямовану на збереження незалежності України.

27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті між Центральною Радою і країнами німецько-австрійського блоку був підписаний мир (Брестський мир):

✓ Україна вийшла зі стану війни з країнами німецько-австрійського блоку;

✓ Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією УНР. Центральна Рада погодилася на введення німецько-австрійських військ в Україну;

✓ Центральна Рада взяла на себе обов'язок постачати союзникам велику кількість хліба, м'яса, яєць та ін. продуктів і сировини. В Україну передбачалися поставки сільськогосподарської техніки, машин.

Чи була альтернатива Брестського миру?

Найбільш імовірна альтернатива — це продовження війни з Німеччиною і Австро-Угорщиною та розчленування ними України.

Росія, підписавши мир з країнами Четверного союзу, змушена була визнати незалежність УНР. Український більшовицький уряд було розпущено, перше встановлення радянської влади в Україні зазнало поразки. Вигнані з України більшовики знайшли притулок у Росії.

Німецько-австрійська окупація України

Протягом лютого-квітня 1918 р. німецько-австрійські війська (450 тис. осіб) окупували всю Україну. 7 березня до Києва повернулася Центральна Рада. У ряді звернень до громадян України вона пояснила мету приходу німецько-австрійських військ як безкорисливу дружню допомогу і заявила про незмінність своєї політики, проголошеної Третім і Четвертим Універсалами.

Сподівання Центральної Ради на допомогу з боку Німеччини і Австро-Угорщини і їх невтручання у внутрішні справи УНР виявилися наївними й ілюзорними. В Україні було встановлено жорсткий окупаційний режим, військова адміністрація “наводила порядок” за своїм сценарієм. Так, були запроваджені військові польові суди, які здійснювали в інтересах поміщиків судочинства і розстріли мирного населення, а головнокомандуючий німецькими військами видав наказ про повний засів земельних площ: селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і перешкоджати в засіві поміщикам.

Центральна Рада втрачала реальну владу в Україні, втрачала авторитет серед населення, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупаційним режимом і безпорадністю в здійсненні соціально-економічних перетворень.

Державний переворот. Падіння Центральної Ради

В опозицію до Центральної Ради стали підприємці, поміщики, заможні селяни, вимагаючи скасування земельного закону і відновлення приватної власності. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд Союзу землевласників, який проголосив гетьманом усієї України Павла Скоропадського. У цей же день окупаційні власті розігнали Центральну Раду і визнали владу гетьмана. В Україні стався державний переворот.

Мотиви окупаційної влади, яка сприяла перевороту, цілком очевидні: втративши контроль на місцях, Центральна Рада не могла забезпечити союзникам обіцяних поставок сировини і продовольства. До того ж, Німеччину й Австро-Угорщину не задовільняв соціал-демократичний склад Центральної Ради та характер її соціально-економічних перетворень, у першу чергу, аграрних.

Українська Центральна Рада проіснувала 13 місяців — з березня 1917 р. по квітень 1918 р. Головний підсумок її діяльності — це відтворення української державності. Четвертим Універсалом Центральної Ради проголосила державну незалежність УНР і відстоювала її до останніх днів свого існування. 29 квітня, в день державного перевороту, Центральна Рада схвалила Конституцію УНР: Україна проголосувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, всім громадянам УНР гарантувалися рівні громадянські і політичні права.

Але, через відомий Вам перебіг подій, Конституція УНР так і не була запроваджена у життя.

6.3. Доба української держави гетьмана Павла Скоропадського. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки (квітень-грудень 1918 р.)

Павло Скоропадський — нащадок гетьмана поч. XVIII ст. Івана Скоропадського, один із найбільших українських землевласників, з 1912 р. — генерал-майор російської армії, ад'ютант Миколи II. У 1917 році брав участь у створенні загонів вільного козацтва.

Уряд гетьмана складався з великих землевласників, військових, помірно-консервативних громадських діячів. Очолив уряд поміщик, октябрист Ф.Лизогуб. Ядро уряду склали кадети, представників соціалістичних партій у ньому не було.

Фактично гетьман і його уряд перебували у повній залежності від німецько-австрійського окупаційного режиму.

Основні напрями політики уряду П.Скоропадського

→ Замість УНР була проголошена Українська держава, республіканська форма правління замінена на авторитарну (Гетьманат).

Павло Скоропадський

Гетьман зосередив у своїх руках усю повноту влади — законодавчу, виконавчу, судову.

→ Відновлено поміщицьке землеволодіння, приватну власність на фабрики, заводи, шахти. Поміщики розгорнули рух за відшкодування завданих їм під час революції збитків.

→ Налагоджено дієздатний адміністративний апарат, який вдавався до репресивних методів. Переслідувалися політичні сили лівого спрямування, заборонялися вуличні процесії, мітинги, припинилося видання ряду газет. Демократичний режим змінився авторитарним.

→ Створювалася регулярна українська армія. Уряд видав закон про загальну військову повинність. Гетьман передбачав відродити козацтво як стан українського суспільства. Але план створення армії реалізований не був.

→ Успішною була діяльність уряду в культурній сфері: українізація шкіл, відкриття нових гімназій, університетів, Української академії наук, Національного архіву та інших культурно-просвітницьких центрів.

→ Здійснювалася активна зовнішня політика. Українську державу П.Скоропадського визнали 30 країн світу, у 23 країнах вона мала своїх представників. Було укладено договір про добросусідські відносини з Росією.

Знаходячись під контролем Німеччини, уряд гетьмана не мав можливості налагодити стосунки з країнами Антанти і нейтральними країнами.

Гетьманський переворот, хоч і відбувся досить спокійно, масового схвалення не отримав. Орієнтація уряду на великих землевласників, буржуазію, на німецький окупаційний режим позбавила його підтримки широких верств українського населення — селян, робітників, інтелігенції. Консервативні ідеї, сповідувані урядом, не змогли консолідувати суспільство.

Боротьба антигетьманських сил в Україні

Уряд гетьмана не визнали соціалістичні партії, селянський союз, інші політичні та громадські організації. Опозиційні до гетьманату сили об'єдналися навколо Українського Національного Союзу (УНС). 13 листопада 1918 р. на засіданні УНС з метою організації боротьби проти гетьманського режиму було створено опозиційний уряд — Директорію на чолі з В.Винниченком (вийшли С.Петлюра, Ф.Швець, О.Андрієвський, А.Макаренко).

Боротьбу проти гетьманського режиму вели і більшовики. У липні 1918 р. була утворена Комуністична партія більшовиків України —

КП(б)У як складова частина Російської комуністичної партії більшовиків — РКП(б). Українські більшовики прагнули відновити в Україні радянську владу і зберегти єдність із радянською Росією. Слід зауважити, що в КП(б)У склалася національно-комуністична меншість, яка виступала за незалежність радянської України. За часів Гетьманату значно зросли симпатії українського населення до більшовиків, які висунули гасло безкоштовної передачі землі селянам, а фабрик і заводів — робітникам.

Падіння Гетьманату

11 листопада 1918 р. Перша світова війна закінчилася поразкою німецько-австрійського блоку. Почалася евакуація німецьких військ з України. У цих умовах Раднарком Росії анулював Брестський мир з Німеччиною, в т.ч. і положення про визнання Росією самостійності України. Тим самим радянська Росія зняла з себе обов'язок не втручатися у внутрішні справи України.

Втративши іноземну військову підтримку, гетьман переорієнтувався на Антанту і білогвардійців, сподіваючись на їх допомогу. 14 листопада у грамоті “До всіх українських громадян” П.Скоропадський заявив про федерацію України з небільшовицькою Росією і про “відновлення Великої Росії”. Суверенність Української держави скасовувалася.

У відповідь на гетьманську грамоту Директорія оголосила про початок повстання проти гетьманського режиму. Повстанський рух охопив майже всю Україну.

28 листопада з ініціативи КП(б)У було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі спочатку з Г.П'ятаковим, а згодом — Х.Раковським. На допомогу українським більшовикам знову прийшла Росія, відкривши Український фронт. Протягом листопада-грудня 1918 р. більшовикам вдалося відновити радянську владу на частині української території.

Уряд гетьмана опинився у безвихідній ситуації. 14 грудня війська Директорії зайняли Київ. Цього ж дня П.Скоропадський зрікся влади і залишив місто.

Гетьманський уряд передав владу Директорії, яка заявила про відновлення УНР.

Директорія була від початку свого правління у стані війни з Радянською Росією.

Вправа №18

1. Що змусило Центральну Раду піти на переговори з країнами Четвертого союзу?

2. У якій сфері діяльності урядом гетьмана П.Скоропадського досягнуто найбільших успіхів?

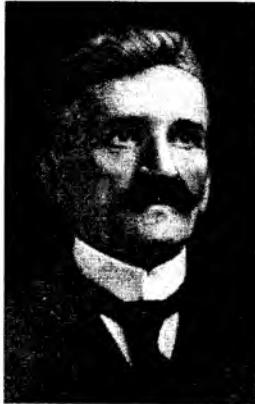
- а) у зовнішній політиці.
- б) в аграрній політиці.
- в) у будівництві збройних сил.
- г) у національно-культурному будівництві.

3. У чому, на Вашу думку, проявилася слабкість Гетьманату?

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки

Піднесення національно-визвольного руху на українських землях

Як Ви пам'ятаєте, західноукраїнські землі (Східна Галичина, Закарпаття, Буковина) перебували в цей час у складі Австро-Угорської імперії.

Євген Петрушевич

У жовтні 1918 р. почався розпад Австро-Угорщини, яка терпіла поразку в I світовій війні і була охоплена революційно-визвольним рухом.

18 жовтня 1918 р. українські політичні діячі та церковні ієрархи Східної Галичини і Буковини утворили у Львові Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем. Своєю метою УН Рада оголосила об'єднання західноукраїнських земель в єдине ціле – Українську державу.

З національною Радою співпрацював Військовий комітет, створений у вересні 1918 р. офіцерами-українцями австрійської армії та представниками українських січових стрільців.

Листопадове повстання

Вирішальними кроками на шляху до відтворення державності західними українцями стали події листопада 1918 р.:

- 1 листопада – з ініціативи Військового комітету у Львові відбувся виступ солдатів – українців, активно підтриманий населенням міста.

- 2 листопада – австрійський намісник передав владу УН Раді. У своєму зверненні до населення вона проголосила про створення національної держави на українських землях Австро-Угорщини, заявила про свої наміри провести земельну реформу, створити національну армію, запровадити робітниче законодавство, соціальне забезпечення.

- 9 листопада – сформовано західноукраїнський уряд, який очолив Кость Левицький, а згодом – Сидір Голубович.

- 13 листопада – УН Рада прийняла Закон, яким затвердила державну самостійність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) зі столицею у Львові (включаючи Східну Галичину, Закарпаття, Буковину). У Законі зазначалося, що влада в державі належить народу.

Таким чином, важливе історичне завдання було розв'язане. У Західній Україні розпочалися державотворчі процеси.

Початок польської інтервенції

ЗУНР відразу стала об'єктом агресії з боку Польщі. Поляки прагнули включити західноукраїнські землі до відновленої польської держави. Ситуація ускладнювалася тим, що Польщу підтримували і країни Антанти. США, Англія і Франція у післявоєнному переустрої Європи зробили ставку саме на Польщу, прагнули створити з неї “санітарний кордон для боротьби проти більшовизму”.

Головним завданням ЗУНР став захист власної території від іноземної агресії.

22 листопада уряд ЗУНР під тиском польських військ змушений був покинути Львів, евакуювавшись спочатку до Тернополя, а потім – до Станіслава.

Далі Ви побачите, що саме зовнішній чинник виявився вирішальним у поразці ЗУНР.

6.4. Доба Директорії УНР (грудень 1918 – 1920 рр.). Злука УНР і ЗУНР

Прихід Директорії до влади у грудні 1918 р. започаткував нову добу в розвитку національно-демократичної революції – добу Директорії УНР.

У Західній Україні боротьбу за своє існування вела ЗУНР.

Боротьбу за владу в Україні за підтримки Радянської Росії вели більшовики, утворивши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

У грудні 1918 р. на півдні України розпочалася інтервенція військ Антанти, які надали підтримку білогвардійцям у боротьбі за відновлення “єдиної і неподільної” Росії.

Таким чином, розстановка сил, які вершили долю України у цю добу, була не на користь української революції.

Політика ЗУНР

Уряд ЗУНР не був схильний до радикальних змін соціально-економічного життя, а прагнув до демократичних реформ при збереженні соціального спокою.

За короткий час була сформована ефективна система управління. Відбулися довибори до Української Національної Ради – представницького і законодавчого органу. Більшість її депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях і представляла Українську національно-демократичну партію. Формувалася місцева адміністрація, правоохоронні органи.

Президентом республіки було обрано Є.Петрушевича.

Проголошувалася ліквідація великого землеволодіння. Але здійснення земельної реформи затягувалося: розподіл землі між селянами передбачався після закінчення війни.

Створювалася система народної освіти: шкільництво отримало державний статус, дозволялося існування приватних шкіл, національним меншинам надавалося право “на школу рідною мовою”.

Утверджувався державний статус української мови.

Для захисту республіки була утворена боездатна Українська Галицька Армія (УГА), яка досягла 100 тис. чоловік.

Значні зусилля були спрямовані на об'єднання з УНР. Після переговорів з Директорією 22 січня 1919 р. у Києві проголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР (зараз 22 січня відзначається як День соборності України). Але Акт Злуки реалізовано не було – як через складне воєнне та міжнародне становище обох республік, так і через значні суперечності між урядами ЗУНР та УНР щодо внутрішньої та зовнішньої політики. І коли Директорія взяла курс на союз із Польщею, з якою ЗУНР була у стані війни, Є.Петрушевич 4 грудня 1919 р. денонсував Акт Злуки.

У липні 1919 р. польські війська окупували Східну Галичину. Уряд ЗУНР переїхав до Кам'янець-Подільського, а в листопаді емігрував до Відня. УГА перебралася на територію, яку контролювала Директорія і об'єдналася з армією УНР.

Наполеглива діяльність уряду ЗУНР в еміграції по вирішенню західноукраїнського питання не знайшла міжнародної підтримки. 15 березня 1923 р. Конференція послів Антанти прийняла остаточне рішення про приналежність Східної Галичини до Польщі, припинивши, таким чином, юридичне існування ЗУНР.

Політика Директорії УНР

Директорія була урядом соціалістичного спрямування. Прийшовши до влади, вона розгорнула активну державотворчу діяльність.

Була, зокрема, відновлена назва держави УНР, визначені органи влади (вища влада належить Директорії, законодавча – Трудовому конгресу, виконавча – Раді народних міністрів, а на місцях – трудовим радам селян, робітників, трудової інтелігенції), ухвалено новий земельний закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу, 22 січня 1919 р. проголошено Злуку УНР із ЗУНР. Землевласники і підприємці позбавлялися політичних, зокрема, виборчих прав.

З 21 по 29 січня 1919 р. працював Трудовий конгрес, який схвалив Акт Злуки, висловився за демократичний лад в Україні, визнав за Директорією право призначати членів Ради народних міністрів, видавати закони, які мали затверджуватися на сесіях Трудового конгресу, доручив Директорії оборону України. Та вже 2 лютого 1919 р., через 1,5 місяці після приходу до влади, Директорія під тиском більшовицьких військ залишила Київ, перебравшись до Вінниці, а згодом – на територію ЗУНР, до Тернополя.

У червні 1919 р. підконтрольна Директорії територія становила смугу завширшки 10-20 км – між поляками і більшовиками.

Причини поразки Директорії

Директорію роздирали внутрішні протиріччя щодо змісту та напрямів політики. Між двома її лідерами не було згоди: В.Винниченко наполягав на першочерговому вирішенні економічних проблем, С.Петлюра – на утворенні військових сил, адміністративного апарату. У зовнішній політиці В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал схилилися до союзу з більшовиками, інші на чолі з С.Петлюрою – до союзу з Антантою.

Непослідовна, нерішуча внутрішня політика Директорії полягала в наступному:

- ✓ видала закон про ліквідацію приватної власності на землю, але не поспішала з його реалізацією; проти селян, які самостійно розв'язували земельні питання, здійснювалися каральні акції;
- ✓ обіцяла позбавити буржуазію виборчих прав, але залишила їй усі права;
- ✓ ліквідувавши гетьманський державний апарат, не змогла створити нового і т.д.

Директорія втрачала підтримку українського населення в той час, коли авторитет більшовиків зростав.

Симон Петлюра

Невдала зовнішня політика. Поразкою завершилися переговори Директорії про мир з Росією; не вдалося домовитися про підтримку з боку країн Антанти, які в грудні 1918 р. висадили свої війська на півдні України і надали підтримку білогвардійській армії Денікіна (білогвардійці і Антанта вороже ставилися до ідеї незалежності України і боролися за відновлення “єдиної і неподільної Росії”).

Радянсько-більшовицькі війська мали чисельну перевагу, були краще організовані, ніж напівпартизанська армія С.Петлюри. На бік більшовиків перейшли загони Махна, “зелених”, Григор’єва.

Отже, 2 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва і до травня майже на всій території України була встановлена радянська влада.

Політика радянсько-більшовицького уряду України

Ще під час наступу на Київ у січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України встановив нову назву держави – Українська соціалістична радянська республіка (УСРР). Політичний курс щодо України розроблявся в Москві і враховував, перш за все, інтереси більшовицького центру. Маріонетковий радянський уряд України (у 1919 р. взяв назву Рада Народних Комісарів) на чолі з Х.Раковським провадив ту ж політику, що й уряд Росії – політику “воєнного комунізму”:

- диктатура комуністичної партії, утворення надзвичайних органів влади – ревкомів і комбідів;
- націоналізація промисловості, фінансів, зв’язку;
- сувора централізація управління виробництвом і розподілом товарів;
- державна монополія на промислові товари, заборона приватної торгівлі і перехід до прямого товарообміну;
- загальна трудова повинність;
- карткова система, розподіл продуктів за класовою ознакою (робітникам – більше);
- запровадження продрозкладки, що означало перехід до примусового вилучення у селян необхідного державі продовольства. Для проведення хлібозаготівель створювалися продовольчі загони, які діяли каральними методами;
- “червоний терор” проти реальних і потенційних противників більшовизму.

Політика “воєнного комунізму” була викликана не лише надзвичайно складними обставинами, що виникли в ході громадянської війни, а й планами більшовиків швидко здійснити світову

революцію і перейти від товарно-грошових відносин до економіки без ринку і грошей.

Політика більшовиків викликала масове невдоволення населення України, розгорнувся широкий селянський рух Опору, зростало невдоволення і в Червоній Армії.

Тим часом наступ на Україну розгорнула білогвардійська армія Денікіна, активізувала свої дії армія УНР, захопивши 30 серпня 1919 р. Київ.

Радянська влада в Україні знову (вже вдруге) впала.

Але ж і Директорія змушена була капітулювати перед білогвардійцями і вивести війська з Києва.

Розгром Денікіна

Восени 1919 р. більшість української території опинилася під владою генерала Денікіна. Антинародна політика білого режиму (відновлення поміщицького землеволодіння, права власності на підприємства, нехтування соціально-політичними правами трудящих) викликала масовий опір населення. У тилу білогвардійських військ ширився повстанський рух, особливо активно діяли загони Нестора Махна.

У листопаді 1919 р., на превеликий жаль, відбувся розкол армії УНР: у той час, коли війська Директорії вели запеклі бої з білогвардійцями, командування УГА уклало союз із Денікініним. У черговий раз далися знаки протиріччя, які існували між урядами ЗУНР і УНР.

На початку 1920 р. Червона армія подолати опір військ Директорії і розгромила денікінців. Рештки білогвардійців зосередилися в Криму, Денікіна заступив Врангель.

Радянську владу в Україні було відновлено втретє і остаточно.

Вправа №19

1. Розкрийте причини падіння ЗУНР.
2. У чому причини поразки Директорії?

“Зимовий похід” армії УНР

Восени 1919 р. Директорія перейшла до партизанських форм боротьби.

Узимку 1919-1920 рр. її 5-тисячна армія здійснила похід денікінськими, а з поверненням більшовиків – радянськими тилами.

Так званий “зимовий похід” армії УНР стимулював український рух, її армію утримувало населення, сприймаючи її як свою армію, як захисника своїх інтересів.

Зближення УНР і Польщі. Радянсько-польська війна

Намагаючись врятувати українську державу, Директорія пішла на вимушений крок – переговори з Польщею. 24 квітня 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено Варшавський договір, який передбачав:

- ✓ спільну боротьбу проти більшовиків;
- ✓ відновлення незалежності УНР на чолі з Директорією і Головним отаманом С.Петлюрою;
- ✓ як своєрідну компенсацію за це С.Петлюра “віддавав” Польщі західноукраїнські землі (Східну Галичину, Волинь, Холмщину, Полісся), що викликало обурення серед населення Західної України.

Війна, що розпочалася, тривала з перемінним успіхом:

- успішний наступ польсько-українських військ (6 травня 1920 р. взяли Київ);
- контрнаступ радянських військ (дійшли до Львова і Варшави, в липні 1920 р. у Східній Галичині був утворений Тимчасовий радянський уряд на чолі з В.Затонським);
- відступ радянської армії із Галичини.

Росія і Польща були не готові до затяжної війни і в жовтні 1920 р. уклали перемир'я. Це означало розрив Польщі з УНР. Українські війська (17 тис.) продовжували війну самостійно, але після запеклих боїв із частинами Червоної армії змушені були відступити на окуповану поляками територію, де були роззброєні та інтерновані в польських таборах. Уряд УНР переїхав до Австрії.

18 березня 1921 р. між Польщею, Радянською Росією і Радянською Україною був підписаний Ризький мир:

- ✓ Польща визнала існування самостійної Радянської України;
- ✓ до Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя.

Боротьба за незалежність України завершилася поразкою: Західна Україна ввійшла до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, а в Наддніпрянській Україні остаточно утвердився більшовицький режим.

Розгром Врангеля

Білогвардійська армія Врангеля (150 тис.), яка утримувала Крим, вирішила скористатися радянсько-польською війною і розгорнула наступ на Україну. Упродовж червня-листопада 1920 р. радянська армія розгромила війська Врангеля, остаточно встановивши в Криму радянську владу.

Основні причини поразки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

→ Низький рівень національної свідомості українців і, як наслідок, слабка соціальна база визвольного руху. Очолила національну революцію українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян. Інтелігенція була малочисельною, а селяни – політично не-свідомими, неосвіченими, неорганізованими, розпорошеними. Робітники, підприємці, поміщики в більшості своїй не підтримали ідею незалежності України.

→ Відсутність єдності в діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П.Скоропадський, гетьманський режим впав під тиском Директорії УНР, українські комуністи визнавали лише радянську владу, не було єдності між УНР та ЗУНР.

→ Неприятлива міжнародна ситуація. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: у Наддніпрянській Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти; у Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

Історичне значення української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

У ході революції український народ створив власну державу і кілька років підтримував її існування.

Героїчна боротьба українського народу 1917-1920 рр. стала прикладом і дала досвід наступним поколінням українців. Без цієї боротьби було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

Вправа №20

1. Як Ви вважаєте, Варшавський договір – це оптимальний крок чи помилка С.Петлюри?
2. Підведіть підсумки української національно-визвольної революції 1917-1920 рр. за таким планом:
 - а) результати революції;
 - б) причини поразки революції;
 - в) історичне значення революції.

Висновки

- ✓ У березні 1917 р. з утворенням Центральної Ради в Україні розгорнулася демократична національно-визвольна революція. Чотири Універсали

Центральної Ради ознаменували шлях до відродження української держави. Перший Універсал проголосив автономію України, четвертий Універсал – самостійність Української Народної Республіки.

- ✓ За збереження незалежної української держави виступали уряд П.Скоропадського, Директорія УНР, уряд ЗУНР.
- ✓ Проте спроба українського народу створити власну державу наштовхнулася на опір могутніх зовнішніх і внутрішніх сил: війну проти незалежної України вела більшовицька Росія і місцевий більшовицький уряд, відкидали ідею незалежності України і боролися за її включення до складу Росії білогвардійці, не визнавали незалежність України і надавали допомогу білогвардійцям країни Антанти, з антиукраїнських позицій виступали правлячі кола Польщі, які прагнули до розширення територій своєї держави за рахунок України.
- ✓ До того ж, недостатньою виявилася соціальна база української революції, у діях українських політичних сил не було єдності, їм бракувало досвіду. Героїчна боротьба українського народу за свою незалежність завершилася поразкою.
- ✓ Українська революція 1917-1920 рр. сприяла консолідації української нації, накопиченню досвіду в боротьбі за незалежність. Без неї утворення незалежної України було б неможливим.

Історичні джерела

Відозва Української Центральної Ради до українського народу (9 березня 1917 р.)

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятиміліонний народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати. Великий Народе, ти сам хазяїн на Українській землі.

А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоем, але рішуче, домагайся. Народе, того ж права для української мови і пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство, вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, ширі й уперто беріться до роботи: до гуртовання в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей, на всі місця – Організуйтеся!

Тільки згуртувавшись можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

✓ Пояснить появу на політичній арені Української Центральної Ради.

✓ Визначте позицію Центральної Ради у перші дні революції.

✓ До чого закликає Центральна Рада український народ?

Зі Статуту Генерального Секретаріату (16 липня 1917 р.)

На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н.ст.) 1917 р. – орган революційної демократії всіх народів України – Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародніх Зборів і російського Установчого Зібрання, – утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим красивим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується тимчасовим правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, висловлюючи йому довіру.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь. ...

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають влади Генерального Секретаріату...

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретарь для справ України, якого призначає тимчасове правительтво по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретарь має пильнувати інтересів України в усій роботі тимчасового правительтва й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради;

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію тимчасового правительтва ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження тимчасового правительтва тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

✓ *Який порядок управління на Україні визначено Статутом Генерального Секретаріату?*

Із III Універсалу Центральної Ради

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительтва нема, й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може влади в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Української Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам. Українській Центральній Раді, й нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі – касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як порядкувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована.

А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці...

Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительтво примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу...
Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях. І до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпеченими всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцільно...

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 року (9 січня 1918 року н. ст. – авт.), а днем скликання їх – 9 (22 н. ст. – авт.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

✓ *Охарактеризуйте програму соціально-економічних та політичних перетворень в Україні, накреслену в III Універсалі?*

✓ *Які суперечності містяться у цьому документі?*

✓ *Чи можна вважати помилковим курс Центральної Ради на національно-територіальну автономію?*

3 IV Універсалу Центральної Ради

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні.

Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабінників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні...

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбийчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою...

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Владу у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів...

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними...

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради, й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас.

...Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшій верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

...Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встиємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

✓ *Викладіть зміст IV Універсалу.*

✓ *Чому у трьох Універсалах Центральна Рада обстоювала автономію і лише у IV Універсалі проголошувала курс на політичну самостійність України?*

✓ *Чи стала Україна сильнішою після проголошення цього документа?*

3 мирного договору між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною (9 лютого 1918 р.)

стаття I

Українська Народня Республіка з одною і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

стаття II

1) Між Українською Народньою Республікою з одною і

Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничтимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Дальше на північ ітиме границя Української Народньої Республіки починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгорай – Щебогшин – Краснотав – Пугачів – Радин – Межиріччє – Сарнаки – Мельник – Високо Литовськ – Каменець Литовськ – Прушани – Вигоновське Озеро.

Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненем бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народня Республіка мала граничити ще з якою іншою державою Почвiрного Союзу, то щодо того застерігають ся окремі умови стаття III.

Опорожнюване занятих областей пічнеться негайно по ратифікації сього мирного договору.

Спосіб переведення опороження і передачі спорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

стаття IV.

Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирного договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігаються окремі умови.

стаття V.

Сторони, що заключають договір, зрікають ся взаємно звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на проваджене війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенем всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хибаби вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у звязку, полазгоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статі.

стаття VII.

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуєчої згоди:

Сторони, які заключають договір, зобовязують ся взаємно навязати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідуєчих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаємну обміну лишків

найважніших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з оттакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачені но в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін.

в) Розрахунок відбувається в золоті на такій основі: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського царства (1 рубель рівнається 1/15 імперіяла), або 1000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народньої Республіки, рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті бувшого і російського царства (1 рубель рівнається 1/15 імперіяла).

✓ *Проаналізуйте зміст досягнутої угоди між Центральною Радою і країнами Четверного союзу.*

✓ *Чи стабілізував мирний договір позиції Центральної Ради?*

Із законів про тимчасовий державний устрій України

(29 квітня 1918 р.)

Тимчасово до вибрання Союму й відкриття його діяльності державний устрій України й порядок керування ґрунтується на отсих законах:

ПРО ГЕТЬМАНСЬКУ ВЛАДУ

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в раді, коли для останніх не обґрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воєвода Української Армії та Фльоти.

6) Гетьман оголошує області на військовім, осаднім або виключнім стані.

7) Гетьманови належить помилюванне засуджених, полегченне кари й загальне прощанне зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і даровання милости в особистих випадках, коли сим не нарушаються нічий охоронені законом інтереси та громадянські права.

ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ І ГРОМАДЯН

11) Умови придбання прав українського козацтва та громадянства а так само їх утрачення означають ся законом.

12) Захист Рідного Краю се обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности згідно з постановою закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне діланне иншим способом, як тільки означеним законом.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожею инакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Ніхто не може бути суджений і покараний инакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17) Оселя кожного непорушна. Робити обшукування й арешт в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кождий український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати і продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вивласенне нерухомого майна, коли се необхідно для якої небудь державної чи громадської користи, можливе не инакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібрання в межах, нешкідливих законам, мирно й без зброї.

21) Кождий може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або иншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати громади й спілки в межах, непротивних законам...

ПРО ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвищого хоронителя і захистника закону та Найвищий Суд України для справ судівництва й адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони й накази Уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44) Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначають ся Гетьманом.

✓ *У чому полягає суть державотворчих планів гетьмана П.Скоропадського?*

✓ *Чи могла запропонована модель української держави зупинити радикалізацію суспільства, стати гарантом стабільного ладу?*

Універсал Директорії УНР до трудового селянства (10 січня 1919 р.)

Громадяне труженики!

Визволивши Вас од тяжкого ярма гетьманського та московських панів, Директорія дає Вам закони про землю та ліси.

Тяжке лихо було впало на Ваші голови, але славне і республіканське військо під нашим проводом довершило велику народню справу і тепер трудовий народ України має надію пережити лиху годину і взятись до культурної роботи на вільній землі Української Республіки.

Директорія з великою радістю заявляє, що земля переходить в руки трудового народу, але Директорія вимагає порядку і ладу.

Земельні Управи – сільські, волосні, повітові і губерніальні під проводом Народного Міністерства Земельних Справ упорядкують земельні діла і наділять по закону що кому слід, вкажуть, як до діла взятись в доброму порядку.

Приложіть же свій спасений труд до визволеної землі, окропленої кровію борців за щастя і волю України. Пошануйте тих, хто пішов на велику боротьбу за свободу в таку лиху годину, і хай од Вашого імені завзяті козаки нашої Республіканської армії получать народню нагороду за пролиту кров і тяжкі труди. Директорія призначила допомогу і нагороду козакам Республіканської армії, що до кінця стоятимуть вірою і правдою за Українську Республіку, і хай увесь народ щирою душею подякує тим, хто і свого життя не пожалів та пішов обороняти всенародню волю і землю.

Народня правда взяла верх над ворогами, і хай усі знають, що трудовий Український народ зуміє в лад у порядок далі життя своє влаштувати.

Хай же процвіте народня земля добром і достатком на щастя України і вільне трудове життя Ваше і Ваших дітей.

✓ Як Директорія передбачала вирішувати аграрне питання? Чи був шанс у Директорії реалізувати свій курс?

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Лютнева революція в Росії. Політичне становище в Україні після повалення самодержавства.
2. Створення та діяльність Центральної Ради. Універсали Центральної Ради.
3. Окупація України німецько-австрійськими військами. Державний переворот. Гетьманська держава.
4. Директорія, її внутрішня та зовнішня політика. Радянсько-польська війна.
5. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.
6. Перемога більшовиків в Україні. Уроки і наслідки революції.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

1. Особа М.С.Грушевського в українській історії.
2. Проголошення ЗУНР. Політичні перетворення в Західній Україні.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. Винниченко В.К. Відродження нації. – К., 1990.
2. Горелов В. Павло Скоропадський – гетьман Української Держави. – К., 1995.
3. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.
4. Конституційні акти України 1917-1920. – К., 1992.
5. Лазарович М.В. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині // Укр.-іст. журнал. – 1998. – №5.
6. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
7. Лозовий В. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №5.
8. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994.
9. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995.
10. Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №6.
11. Рєєнт О. Українська революція. – К., 1996.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. – К., 1996; Т.2. – К., 1997.
14. Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996.

7 УКРАЇНА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-1939 рр.)

Поразка національної революції 1917-1920 рр. розпочала новий етап територіального розколу України: українські землі опинилися у складі різних держав:

1. Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя — у складі Польщі.
2. Закарпаття — у складі Чехословаччини.
3. Буковина — у складі Румунії.
4. Більша частина України, де встановилася радянсько-більшовицька влада, — у складі СРСР.

У цьому розділі окремо розглядається історичний розвиток Радянської України і західноукраїнських земель.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ нова економічна політика (неп)	✓ інакомислення
✓ п'ятирічки	✓ репресії
✓ колективізація	✓ “розстріляне відродження”
✓ індустріалізація	✓ тоталітаризм
✓ розкуркулення	✓ комунізм
✓ коренізація	✓ соціалізм
✓ українізація	✓ інтегральний націоналізм
✓ голодомор	✓ ліберальний націоналізм
✓ геноцид	✓ націонал-комунізм
✓ державна ідеологія	✓ націонал-ухильництво
✓ культ особи	✓ Організація українських націоналістів (ОУН)
✓ інтернування	

7.1. Радянська Україна в 20-30-ті рр.

Соціально-економічні перетворення в Україні на основі непу

Причини переходу до непу

На кін. 1920 — поч. 1921 рр. більшовицька Росія і Україна опинилися в ситуації глибокої економічної, соціальної та політичної кризи, викликаній:

- воєнними діями, що велися майже безперервно сім років;

- політикою “воєнного комунізму”, яка руйнувала основи економіки, паралізувала сільське господарство і викликала опір переважної більшості населення, особливо селянства.

Економічна криза виражалася в тому, що:

- ✓ промисловість знаходилася у стані розрухи. У 1921 р. в Україні промислове виробництво становило 1/10 частину довоєнного рівня, виробництво металу — 5%, вугілля — 30% і т.д.;

- ✓ сільське господарство також перебувало в катастрофічному стані: порівняно з 1913 р. посівні площі в Україні скоротилися на чверть, збір зерна — на третину. Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод, від якого загинуло близько 1 млн. осіб. Масовість жертв голоду пояснюється не лише засухою, а й політикою більшовиків, що дає підстави говорити про перший у радянській історії голодомор;

- ✓ у галузі фінансів — повна інфляція грошей.

Соціально-політична криза виявилася в тому, що:

- почалися повстання селянства проти політики “воєнного комунізму” і, зокрема, проти продрозкладки. Повстанським рухом була охоплена майже вся Україна. Проти радянської влади виступила армія Махна (близько 15 тис. чоловік). Усього у складі повстанських формувань нараховувалося близько 40 тис. осіб;

- тяжкий економічний стан, продовольчі нестатки викликали незадоволення радянською владою з боку робітників, що виливалося у різні форми протесту, зокрема страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися політичні, у тому числі — “Ради без більшовиків”;
- склалася криза в більшовицькій партії, в якій загострилися суперечки щодо шляхів подальшого розвитку країни.

Таким чином, загальна криза в країні змусила більшовиків з 1921 р. перейти від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики (непу).

Сутність непу

Неп передбачав часткове повернення до ринкових відносин, різних форм власності, економічних методів управління народним господарством.

Проте більшовики розглядали неп як вимушений захід, за допомогою якого можна буде подолати поточні труднощі і досягти кінцевої мети — побудови комунізму.

Основні зміни в період непу:

1. У сільському господарстві:

- ✓ заміна продрозкладки продподатком (був менший приблизно у 2 рази і відомий селянам заздалегідь);

✓ дозвіл на вільну торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції;

✓ дозвіл на оренду землі і використання найманої праці.

Неп сприяв розвитку сільського господарства: в 1925 р. обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня.

2. У промисловості:

● продаж у приватні руки і передача в оренду дрібних і частини середніх підприємств. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств – майже половина наявного фонду;

● децентралізація управління промисловістю. Багато підприємств об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок. Найбільшими в Україні стали трести “Донвугілля”, “Хімвугілля”, “Південь-сталь”, “Цукротрест”;

● ліквідація загальної трудової повинності і зрівнялівки в оплаті праці;

● залучення іноземного капіталу у формі концесій (в Україні не було укладено жодного концесійного договору), змішаних акціонерних товариств та ін.

Неп стимулював розвиток промисловості, зростання продуктивності праці. У 1926 р. основні показники рівня розвитку легкої і харчової промисловості, яка знаходилася в основному в руках дрібних підприємців, були вищі за довоєнні. Навпаки, сповільнювались темпи розвитку важкої промисловості, яка була під контролем держави.

У 1925-1926 рр. обсяг промислового виробництва в Україні досяг 99% рівня 1913 р.

3. У галузі торгівлі і фінансів:

→ відмова від розподілу продукції за картками, від прямого продуктообміну і перехід до вільної купівлі-продажу. Розвиваються три види торгівлі: кооперативна, приватна, державна;

→ у великих містах відкрилися торговельні біржі;

→ у 1922-1924 рр. проведено грошову реформу: були випущені конвертовані десятикарбованцеві банкноти – червінці, а також казначейські білети вартістю 1, 2, і 5 крб. Досить швидко зміцнювалася грошова система, спадала інфляція. Зріс життєвий рівень населення.

Причини згорання непу

Неп не міг бути тривалим, оскільки:

● комуністична партія від початку розглядала неп як вимушену і тимчасову поступку капіталізму, її стратегічна мета залишалася незмінною – побудова комуністичного суспільства;

● він був несумісний з політикою Сталіна, спрямованою на встановлення в країні тоталітарного режиму.

У кін. 20-х рр. сталінське керівництво відмовилося від непу і перейшло до командно-адміністративної економіки.

Вправа №21

1. Заповніть таблицю “Українські землі в міжвоєнний період”.

Держави	Українські землі, які перебували у складі цих держав
СРСР	
Польща	
Чехословаччина	
Румунія	

2. Покажіть стрілками ознаки, характерні для політики “воєнного комунізму” і нової економічної політики.

“воєнний комунізм”	ознаки	неп
	а) продподаток	
	б) продрозкладка	
	в) багатоукладність економіки	
	г) концесії	
	д) загальна трудова повинність	
	є) регульований розподіл продуктів виробництва	
	ж) товарно-грошові відносини	

3. У яких сферах життя неп забезпечив плюралізм:

- а) політика;
- б) економіка;
- в) культура;
- г) ідеологія.

4. Нова економічна політика:

- а) забезпечила швидку відбудову зруйнованого війною господарства;
- б) лише частково на основі товарно-грошових відносин забезпечила зв'язок між промисловістю і дрібнотоварним сільським господарством;
- в) не мала істотних результатів у відбудові господарства.

Україна і утворення СРСР

Під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії утворилося шість радянських республік – Російська Федерація,

Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія та дві народні республіки – Бухарська і Хорезмська. Республіки формально вважалися незалежними, але фактично ніякого суверенітету вони не мали і управлялися єдиним центром – ЦК РКП(б). Залежність республік від московського центру прикривалася системою двосторонніх та багатосторонніх угод, яка отримала назву “договірної федерації”.

Підходи до об'єднання республік

Після громадянської війни постало питання про остаточне врегулювання відносин між республіками. Для цього була утворена спеціальна комісія на чолі з наркомом національностей Йосифом Сталіним. (У квітні 1922 р. Сталін обійняв посаду генерального секретаря ЦК РКП(б)). Комісія розробила так званий “план автономізації”, який передбачав включення республік на правах автономій до складу Російської федерації.

В Україні з критикою цього плану активно виступили голова уряду Християн Раковський та нарком внутрішніх справ Микола Скрипник. На відміну від них перший секретар ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський підтримав Сталіна. Протистояння зі Сталіним дорого коштувало Х.Раковському: у 1923 р. його було замінено на посаді голови уряду УСРР Власом Чубарем, а у 1936 р. – репресовано.

В.Ленін відкинув сталінський план, назвавши його шовіністичним, і розробив власний план, за яким усі республіки, включаючи Російську федерацію, на рівних правах входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зберігаючи за собою право вільного виходу. Таким чином, утворювалася нова федеративна держава, у якій поряд з республіканськими передбачалося формування союзних органів влади.

Утворення СРСР

На основі ленінського плану I з'їзд рад СРСР 30 грудня 1922 р. прийняв рішення про утворення СРСР. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська РСР, Білоруська РСР, Закавказька Федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). У документах, покладених в основу СРСР (Декларація і Договір), права центру переважали над правами республік. Так, із 29 пунктів Союзного договору лише один стосувався прав республік. Формально кожна республіка мала право виходу із СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 р., коли була прийнята Конституція СРСР.

Конституція СРСР позбавила союзні республіки права на зовнішню політику і торгівлю, прийняття власних рішень щодо розвитку транспорту, зв'язку, оборонної промисловості. Повноваження республік обмежувалися сільським господарством, внутрішніми справами, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Але і ці повноваження зводилися нанівець керівництвом РКП(б), яке визначало внутрішню і зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

Оцінка утворення СРСР та входження до його складу України

Формально СРСР був федерацією, але фактично – унітарною, централізованою державою, імперією нового типу. Україна втратила рештки державного суверенітету і незабаром, як і інші союзні республіки, перетворилася на адміністративну одиницю Радянського Союзу.

Проте певні ознаки державності – територіальна цілісність, власний адміністративний і державний апарат збереглися, однак це не змінювало її статусу як частини єдиної держави.

З'ясуємо, чому ж так сталося? Чому Україна, яка за радянською конституцією 1919 р. вважалася суверенною державою, втратила державний суверенітет?

Утворення СРСР було обумовлене дією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників:

- ✓ територіальні межі республік, які ввійшли до Радянського Союзу, були об'єднані в межах колишньої Російської імперії. Між ними існували історично усталені тісні економічні зв'язки і, як наслідок, певна спеціалізація економічних районів та розподіл праці;

- ✓ у роки громадянської війни 1917-1920 рр. між радянськими республіками склався воєнно-політичний союз, а пізніше, у 1921-1922 рр., воєнно-господарський та дипломатичний союзи. Виникла так звана “договірна федерація” радянських держав, де функції загальнофедеративних органів влади виконували органи влади Радянської Росії;

- ✓ головною ж причиною утворення СРСР стало посилення впливу у всіх республіках єдиної, жорстко централізованої більшовицької партії, керівництво якої взяло курс на негайне об'єднання республік в єдину державу і здійснило це об'єднання за власним сценарієм.

Політика українізації

Суть українізації

Українізація – це політика в національно-культурній сфері, яка здійснювалася радянським керівництвом в Україні у 20-ті рр. Українізація передбачала задоволення певних національних вимог українського народу:

- висування українців на керівні посади;
- запровадження української мови в державні та культурні установи, пресу, навчальні заклади;
- розвиток національної за формою й радянської за змістом культури;
- створення відповідних умов для культурного розвитку національних меншин, які проживали в Україні.

Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби українців 1917-1920 рр. і прагнули забезпечити собі підтримку всього населення України.

Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром рамках.

Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, який у 20-ті рр. керували прибічники національного відродження Г.Гринько, О.Шумський, М.Скрипник.

Наслідки українізації

20-ті рр. стали періодом подальшого національного відродження.

У 1930 р. чисельність шкіл з українською мовою навчання становила 85%, на українську мову було переведено 75% діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90% газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 до 54%.

Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М.С.Грушевський.

Відбувався бурхливий розвиток української культури: в республіці видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів і збірників, 55 журналів, виникли багаточисельні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів і т.д.

Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М.Хвильовий, М.Зеров, Г.Косинка, М.Рильський, В.Яловий, В.Сосюра, Л. Курбас, О.Довженко, Г.Верьовка і багатьом іншим.

Причини згорання українізації

Українізація почала виходити за дозволені центром рамки:

- вона охопила все суспільно-культурне життя республіки;
- зростав прошарок української інтелігенції, якій режим Сталіна не довіряв і бачив у ній ідейного конкурента партії;
- українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, у т.ч. й український, повинен іти до комунізму власним шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М.Хвильовий, нарком освіти з 1924 по 1926 рр. О.Шумський, економіст М.Волобуєв.

Микола Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, самобутність, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського.

Олександр Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, який гальмував процес українізації.

Михайло Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

“Хвильовизм”, “шумськізм” і “волобуєвщина” були оголошені проявом “буржуазного націоналізму”, небезпечним “націоналістичним ухилом”.

З кін. 20-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін назвав місцевий націоналізм основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало кінець українізації. Радянська влада повертається до політики зросійщення, активних учасників українізації було репресовано.

Вправа №22

1. Назвіть представників керівництва України, які виступили проти сталінського “плану автономізації”.

2. Коли остаточно завершилося юридичне оформлення СРСР?

- у 1920 р.;
- у 1922 р.;
- у 1924 р.

3. Поміркуйте над запитанням і висловіть свою точку зору: чи була альтернатива утворенню СРСР? Чи могла УСРР існувати самостійно?

4. Яке твердження є, на Вашу думку, найбільш повним і правильним?

Політика українізації передбачала:

а) Утвердження української мови як державної. Підготовку і висунення на керівні посади осіб української національності. Запровадження навчання в культурно-освітніх закладах, видання книжок, газет і журналів українською мовою;

б) Добровільне вивчення в школах російської мови. Запровадження навчання в культурно-освітніх закладах, видання книжок, газет і журналів українською мовою. Підготовка і висунення на керівні посади осіб української національності, перехід до діловодства українською мовою;

в) Запровадження навчання в культурно-освітніх закладах, видання книжок, газет і журналів українською мовою. Підготовка і висунення на керівні посади осіб української національності. Створення умов для рівноправного культурного розвитку національних меншин.

Індустріалізація України

У грудні 1925 р. XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію: передбачалося прискорення промислового росту Радянського Союзу і досягнення ним у короткі строки рівня розвитку економічно розвинутих країн світу. Сталін заявив, що “ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні подолати цю відстань за 10 років. Або ми зробимо це, або нас знімуть”. Індустріалізацію передбачалося здійснювати плановими методами (п'ятирічками).

Причини індустріалізації

Курс на індустріалізацію був об'єктивно необхідний, оскільки СРСР залишався економічно відсталим і знаходився у ворожому зовнішньому оточенні.

Труднощі індустріалізації

→ Радянський Союз міг розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування індустріалізації;

→ не вистачало кваліфікованих кадрових робітників та інженерів, хоч Україна в цьому плані була в більш вигідному становищі;

→ низький рівень економічної освіти радянського керівництва, відсутність досвіду здійснення планової індустріалізації.

Промислова гонка

Шляхи і методи індустріалізації були хибними, вони суперечили об'єктивним економічним законам.

Якщо до 1929 р. індустріалізація здійснювалася прискореними темпами, то з 1929 р. – форсованими, надшвидкими. На 1929 р. було заплановано 32% приросту промислової продукції, на 1930 і 1931 рр. – по 45%, на 1932 – 36%. Радянське керівництво хотіло одночасно подолати економічну відсталість і побудувати соціалізм за декілька років. Сталін назвав 1929 р. роком “великого перелому” і “стрибка в соціалізм”.

Ці плани були явно нереальними і економічно необґрунтованими. Вони стали наслідком волюнтаризму, політичного свавілля, нерозуміння радянським керівництвом економічної ситуації. Заплановані показники не були досягнуті. Щорічний приріст промислового виробництва в ці роки в середньому складав 15,7%, а в 1933 р. скоротився до 5%.

Індустріалізація передбачала не пропорційний розвиток економіки, а максимальне нарощування важкої промисловості за рахунок легкої та харчової, сільського господарства.

Індустріалізація здійснювалася екстенсивним шляхом: не за рахунок новітньої техніки і технологій, а за рахунок будівництва великої кількості підприємств, збільшення кількості працюючих. Основним джерелом підвищення продуктивності праці повинен був стати ентузіазм народу. Щоб його стимулювати, використовувались різні методи, серед яких – організація з 1929 р. масового соціалістичного змагання, яке охопило майже всіх працюючих.

У ході форсованої індустріалізації радянське керівництво мало намір здійснити тотальне одержавлення економіки, оскільки згідно з комуністичною доктриною радянська влада могла базуватися лише на державній власності. Почалося згортання непу, ліквідація багатокладності економіки, тоді як індустріалізацію треба було здійснювати методами запровадження ринкових відносин в економіку.

Наслідки індустріалізації

Політика прискореної індустріалізації призвела до важких соціально-економічних і політичних наслідків:

Здійснення індустріалізації за рахунок сільського господарства посилило тиск на селян: збільшився продподаток, заборонялася вільна торгівля (надлишки продукції селяни повинні були здавати за державними розцінками).

Форсована індустріалізація обумовила перехід до насильницької колективізації, результатом якої мало стати забезпечення країни дешевими продуктами харчування, а промисловості – дешевою сировиною.

Випереджаючий розвиток важкої промисловості зумовив посилення диспропорцій між промисловістю і сільським господарством, між важкою і легкою промисловістю. Величезні кошти витрачалися на розвиток важкої індустрії, яка сама по собі не була орієнтованою на задоволення потреб населення і успіх якої мало позначився на стані легкої і харчової промисловості. Відбулося падіння життєвого рівня народу.

Відбувся перехід від непу до командно-адміністративної економіки. Монополізм державної власності, відсутність конкуренції і матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку господарств. Плани довоєнних п'ятирічок виконані не були, хоч за офіційною інформацією вони навіть перевиконувалися. Керівництво прагнуло створити видимість безперервних успіхів.

З індустріалізацією пов'язаний початок масових репресій. У катастрофічних провалах здійснення планів, в аваріях, що почастишали, почали звинувачувати “ворогів народу”, “шкідників”, з вини яких нібито і траплялися “зриви” і “провали”. Першою політичною справою став так званий Шахтинський процес 1928 р. над інженерними кадрами шахт Донецького басейну.

Поряд із цим, індустріалізація мала і значні позитивні досягнення:

✓ Україна із аграрної країни перетворилася в індустріально-аграрну;

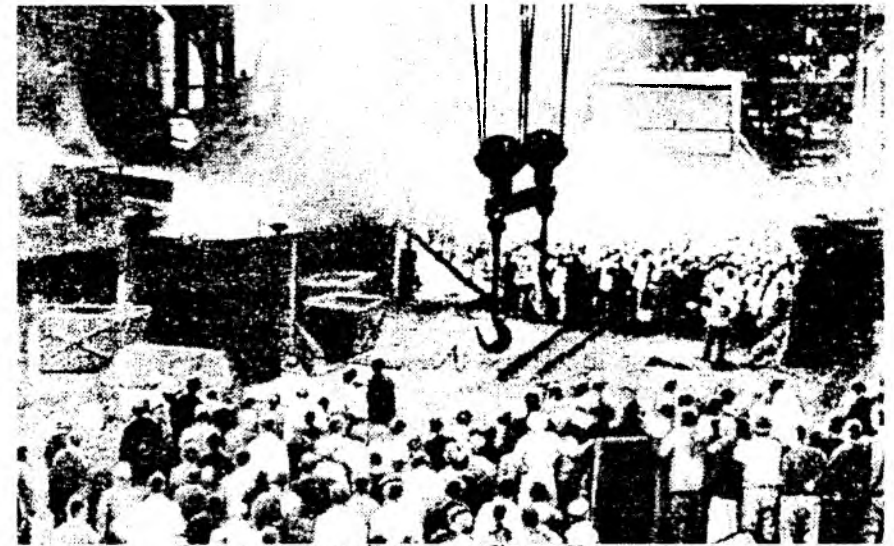
✓ у 1940 р. рівень промислового потенціалу у порівнянні з рівнем 1913 р. збільшився у сім разів;

✓ за обсягом виробництва важкої промисловості Україна випереджала ряд розвинутих західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі по виробництву машин (після Англії) і виплавці чавуну (після Німеччини);

✓ за три довоєнні п'ятирічки в Україні з'явилися сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них – сім промислових гігантів: Дніпрогес, Харківський тракторний завод, Краматорський машинобудівний і Дніпровський (Запоріжжя) алюмінієвий заводи, “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”.

Звичайно, ці результати мали історичне значення. Але українському народу довелося заплатити за них надто високу ціну. Подібну ціну за створення сучасної економіки ніхто в світі не платив.

До того ж, промисловість України зберігала свою загальну спрямованість на видобуток сировини і її первинну обробку, що прив'язувало Україну до індустріального комплексу СРСР.

Запуск металургійного комбінату, Катеринослав

Вправа №23

1. Чому віддавалися головні пріоритети в ході індустріалізації (підкреслити):

- 1) Важкій чи легкій промисловості?
- 2) Промисловості чи сільському господарству?
- 3) Горизонтальним чи вертикальним структурам управління?
- 4) Усуспільненій чи індивідуальній праці?
- 5) Економічному прискоренню чи підвищенню життєвого рівня?
- 6) Професійній компетентності чи соціальним критеріям у кадровій політиці?

2. Чим зумовлювалися методи форсованої індустріалізації?

3. Назвіть 5-7 найважливіших новобудов промисловості України в роки перших п'ятирічок.

4. Якою була ціна, сплачена народом України за сталінський “стрибок у соціалізм”?

Колективізація українського села

Курс на колективізацію був проголошений XV з'їздом ВКП(б) у 1927 р., а з 1929 р. почалося її насильницьке форсоване здійснення.

Причини колективізації

Згідно з більшовицькою доктриною, шлях до соціалізму був пов'язаний із переходом селянства до колективного виробництва. Форсована колективізація, як і форсована індустріалізація, здійснювалася в рамках єдиної політики “соціалістичного штурму”.

Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло:

→ завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі;

→ забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною, отримати кошти для індустріалізації;

→ ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі.

Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. було чітко визначено темпи колективізації для різних зон Радянського Союзу. В Україні колективізацію планувалося завершити в основному (тобто об'єднати в колгоспи 70% селянських господарств) до кінця 1930 р. Такі нереальні терміни можна було забезпечити лише насильницькими методами.

Для того, щоб зламати опір заможних селян, в Україні проводилася політика “ліквідації куркульства як класу”, в результаті якої було знищено понад 200 тисяч (за офіційними даними) селянських господарств. Жертвами репресій у процесі розкуркулювання стали понад 1 млн. осіб. Особливо трагічною була доля тих селянських родин, яких виселяли на Північ і в Сибір.

Узагалі ж, “політика ліквідації куркульства як класу” стала засобом тиску на все селянство, оскільки куркулем чи його “підголоском” могли назвати кожного, хто не бажав вступати до колгоспу.

Таким чином, у ході колективізації було знищено найбільш працездатних і заможних господарів, що негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства.

Прискорення темпів колективізації дезорганізувало аграрний сектор: індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими.

У зв'язку з цим наростали кризові явища в сільському господарстві: зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна та виробництва іншої сільськогосподарської продукції. Така ситуація зберігалася до 1934-1935 рр.

Голодомор 1932-1933 рр.

Не дивлячись на значне скорочення рівня сільськогосподарського виробництва, плани здачі продукції державі зростали. У 1932 р. план хлібозаготівлі Україна виконати не змогла, оскільки він був нереальним.

Щоб забезпечити виконання плану проти колгоспів та індивідуальних селянських господарств почали вживатися крайні заходи: здійснювалася тотальна конфіскація продовольчих запасів — аж до сухарів, солінь і фруктової сушки; райони, де не виконувався план, переводилися на блокадне положення — підвезення будь-яких продуктів харчування до них заборонялося.

Хлібозаготівлею в Україні керувала спеціальна комісія на чолі з В. Молотовим — одним із головних винуватців геноциду українського народу.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”: розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за “пом'якшуючих обставин” — позбавленням волі на строк не менше 10 років. До кінця 1932 р. (за 5 місяців) було засуджено 55 тис. осіб, у тому числі до розстрілу — 2,1 тис. осіб. Серед засуджених було багато жінок і дітей, які отримали покарання за жменю зібраних колосків.

Жертви голодомору
1932-1933 рр.

Жорстокість, з якою проводили хлібозаготівлю в 1932 р., стала безпосередньою причиною небаченого за всю історію України голодомору 1932-1933 рр. Прямі втрати від голоду становили 3,5-5 млн. осіб.

! Однієї трагедії голоду досить, щоб назавжди засудити сталінізм, режим тоталітарної влади. Людські втрати голодомору 1932-1933 рр. перевершують усі відомі в новітній історії випадки геноциду.

Наслідки колективізації

Сільське господарство стало колгоспним. На кінець 1932 р. в Україні було колективізовано близько 70% селянських господарств. На кінець 1937 р. — 96%.

На селі було утверджено командну економіку з повним підпорядкуванням колгоспів державній владі. Колгоспи були поставлені в такі умови, які різко обмежували їх господарську самостійність і підприємництво, культивували зрівнялівку, безгосподарність,

позбавляли економічних стимулів розвитку. Суцільна форсована колективізація призвела до тривалої дезорганізації і деградації аграрного сектора.

Ліквідовано так зване куркульство як клас не тільки економічно, а й фізично.

Страшним наслідком колективізації став голодомор 1932–1933 рр.

Завдяки колективізації було отримано засоби для задоволення потреб індустріалізації, забезпечено індустріальний стрибок.

Наприкінці 30-х років сільське господарство стало виходити на рівень продуктивності, що існував на початку суцільної колективізації, колгоспи почали виходити із кризи.

Держава зробила чимало для зміцнення колгоспного ладу. Відбулося зменшення податкового тиску на колгоспи, селянам залишалася вся продукція, вироблена понад план державних поставок. Зміцнювалася матеріально-технічна база села. У середньому за рік в Україні ставало до ладу 73 машинно-тракторних станції (МТС). МТС обслуговували майже всі колгоспи (з іншого боку, створюючи розгалужену систему МТС, держава забезпечувала собі контроль над діяльністю колгоспів). З метою подолання безгосподарності, стимулювання праці селян у колгоспах створювалися постійні бригади і ланки, за якими закріплювалися засоби виробництва, худоба, земельні ділянки. Запроваджувалася прогресивно-відрядна оплата праці, преміювання натурою. Поліпшувалися побутові умови на селі.

Однак ефективність господарювання залишалася низькою. Командно-бюрократична система управління сільським господарством фактично стала гальмом його розвитку.

Вправа №24

1. У якому році проголошено курс на колективізацію?

- 1925 р.;
- 1927 р.;
- 1929 р.;
- 1930 р.;
- 1932 р.

2. У якому році розпочалася насильницька суцільна колективізація українського села?

- 1927 р.;
- 1928 р.;
- 1929 р.;

– 1930 р.;

– 1932 р.

3. У чому полягала суть кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, пов'язаних з насильницькою колективізацією?

4. Прочитайте обидва тексти і дайте відповідь на питання:

“Цією весною помирали цілими сім'ями, нікому було рити могили. Були випадки, коли батьки їли своїх дітей...” – згадував свідок подій у Харківській області.

“Українські газети виходили зі знімками радісної молоді з прапорами в руках, статтями про гігантські будови п'ятирічки, про нагороди ударників...”

Чим Ви можете пояснити, що в той час, коли в Україні вимирали цілі села, газети змальовували “щасливе життя” радянських людей?

5. Поміркуйте над запитанням і висловіть свою точку зору: якби разом з колгоспами існували фермерські господарства, чи зашкодило б це радянській економіці? А радянській владі?

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні. Масові репресії

У кін. 20-х – на поч. 30-х рр. політична система Радянського Союзу, зберігаючи зовні всі атрибути демократії, фактично перетворилася на тоталітарну, яку дослідники називають режимом особистої влади Сталіна або сталінщиною.

Тоталітарний режим, як Ви побачите далі, базувався на цілій системі монополій: монополії більшовиків на політичну владу, на ідеологію, на керівництво економікою.

Монополія на владу

Більшовики усунули з політичної арени всі інші політичні партії. В Україні була заборонена діяльність лівих есерів, комуністів-боротьбистів, української комуністичної (укапісти) та інших партій, які пропонували альтернативні шляхи розвитку. Боротьбисти, зокрема, висловлювалися за самостійність України у рівноправному союзі з іншими соціалістичними республіками.

Починаючи з грудня 1922 р. вищий представницький орган України – з'їзд рад – став однопартійним – більшовицьким. Відбулося об'єднання комуністичної партії з державним апаратом: ключові посади у владних структурах могли належати лише членам правлячої комуністичної партії. Більшовики встановили повний контроль над усіма організаціями, громадськими об'єднаннями. Опорою влади стали профспілки і комсомол.

Монополія на ідеологію

У суспільстві утвердилася монополія комуністичної ідеології: право на істину визнавалося лише за марксизмом. Значну роль у насадженні офіційної ідеології відіграла цензура, завдяки якій більшовики контролювали всі засоби впливу на духовне життя – пресу, радіо, освіту, культуру. Функції цензури виконувало спеціальне управління – Головполітосвіта, яке співпрацювало з органами Державного політичного управління (ДПУ).

Тотальний контроль над засобами масової інформації дозволяв маніпулювати свідомістю населення, зводити брехню на державний рівень.

Радянська влада переслідувала віруючих, релігійні конфесії.

Монополія на керівництво економікою

Як Ви вже знаєте, у ході форсованої індустріалізації і насильницької суцільної колективізації відбулося одержавлення усіх форм власності, утвердження командно-адміністративних методів керівництва економікою. Партійно-державний апарат встановив монопольний контроль над економічною сферою, що і стало фундаментом тоталітарного режиму.

Таким чином, у країні встановилася диктатура більшовицької партії, її органи перебрали на себе всі функції державної влади. На XVI з'їзді ВКП(б) (1930 р.) проголошено: “Наша партія керує всіма організаціями пролетаріату і всіма сторонами діяльності пролетарської диктатури, починаючи з придушення класових ворогів і закінчуючи питаннями коноплі, льону, свиначства...”

На вершині партійно-державної системи влади знаходився Сталін. У Радянському Союзі склався культ його особи.

Партійний і державний апарати формувалися на принципах особистої відданості, готовності виконувати будь-який наказ зверху. У 20-30-ті рр. керівниками України були люди, які сумлінно виконували волю Сталіна. Так, ЦК КП(б)У очолювали – Л.Каганович (1925-1928 рр.), С.Косіор (1928-1938 рр.), М.Хрушов – з 1938 р.

Масові репресії

Невід’ємною частиною тоталітарної системи влади був репресивний апарат, який повинен був тримати суспільні процеси під жорстким контролем, знищувати будь-яку опозицію сталінському режиму, будь-які прояви інакомислення. Знаряддям здійснення репресій були каральні органи ДПУ, підпорядкованого наркомату внутрішніх справ (НКВС). (У 1934 р. замість ДПУ створено Головне управління державної безпеки).

Органи ДПУ – НКВС розгорнули масові жорстокі репресії проти всіх прошарків населення.

Масові репресії були захисною реакцією та способом існування тоталітарного режиму, оскільки за наявності широкої опозиції та відсутності страху в підлеглих цей режим не зміг би забезпечити свого функціонування.

Ідейним обґрунтуванням масового терору стала теорія Сталіна про неминуче загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму та необхідність у зв'язку з цим посилення пильності і боротьби проти “ворогів народу”.

Каральні органи посилювали пошук “ворогів народу”, “контрреволюціонерів”, “ворогів соціалізму”, збільшувалися масштаби насильства. Репресії здійснювалися антиконституційними позасудовими “трійками” у складі першого секретаря обкому партії, начальника обласного управління внутрішніх справ і прокурора області. Вироки виносилися без свідків, без захисту, і навіть без підсудного. Найбільшого масштабу репресії досягли у другій пол. 30-х рр., набувши характеру масового терору. Упродовж 1937-1941 рр. (“п’ятирічка великого терору”) у таборів НКВС було ув’язнено 5 млн. 172 тис. 688 осіб, що у 2,2 рази більше, ніж за попередні п’ять років.

В Україні репресії здійснювалися в особливо страшних розмірах: сталінський режим прагнув знищити рух за самоствердження української нації. Пленум ЦК ВКП(б) у листопаді 1933 р. дійшов висновку, що “на Україні основною небезпекою є український буржуазний націоналізм”, і поставив за мету “завдати нищівних ударів по націоналістичним петлюрівським елементам, які засіли в різних ділянках соціалістичного будівництва, а особливо в будівництві української соціалістичної культури”. Це рішення пленуму разом з положенням Сталіна про загострення класової боротьби стало основою масового терору в Україні.

Напрями масових репресій в Україні

→ Репресії проти селянства (розкуркулювання, штучний голодомор 1932-1933 рр.).

→ Боротьба з “підпільними націоналістичними організаціями”. Першою була сфабрикована справа проти “Спілки визволення України”, за якою в 1930 р. було засуджено 45 осіб – відомих українських вчених, письменників, політичних діячів колишньої УНР. Серед них – академік, заступник голови Центральної Ради у 1917 р. С.Єфремов, академік М. Слабченко, колишній голова уряду УНР В.Чехівський,

колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський. Після процесу над “СВУ” “розкрили” велику кількість “ворожих організацій”, зокрема “Український національний центр” (її керівником оголосили М. Грушевського, його звинуватили в “буржуазному націоналізмі” і вислали в Кисловодськ, де у 1934 р. вчений помер за нез’ясованих обставин), “Українську військову організацію”. Протягом 1930-1937 рр. органи ДПУ – НКВС “викрили” в Україні 15 великих “підпільних терористичних і диверсійних організацій націоналістів”.

→ Репресії проти членів КП(б)У, яких звинувачували в “українському буржуазному націоналізмі”, у “ворожій діяльності”, у “відсутності пильності”, в “троцькізмі” і т.ін. У ході “партійної чистки” було знищено майже половину складу КП(б)У, переважно більшість ЦК КП(б)У, українського уряду. Загинули Х. Раковський, Ю. Коцюбинський, С. Косіор, В. Чубар, М. Скрипник та інші.

→ Боротьба з “націоналістичними елементами” в Академії наук України: репресовано багато вчених, розігнано цілі наукові інститути.

→ Боротьба проти релігії і церкви. У 1926 р. радянська влада розпочала фронтальний наступ на українські парафії, наклавши високі податки та обмеживши їхню діяльність.

Зруйновано і закрито тисячі церков, розпочато гоніння проти священників і віруючих. У 1930 р. була примусово розпущена Українська автокефальна православна церква. Другу п’ятирічку (1933-1937 рр.) оголосили “п’ятирічкою знищення релігії”.

→ Гоніння проти українських письменників, діячів мистецтва. Жертвами репресій стали десятки тисяч діячів національної культури. Лише за 1934 р. було розстріляно 28 письменників, серед яких М. Зеров, Г. Косинка, К. Буревій та ін. Протягом 1934-1938 рр. було заарештовано більше половини

Михайлівський Золотоверхий собор – пам’ятка архітектури XII ст., знищений більшовиками у 30-х рр.

членів і кандидатів у члени Спілки письменників України. Був розігнаний театр “Березіль”, а його керівник, драматург Лесь Курбас загинув у концтаборі. Культурний процес потрапив під контроль партійно-державних чиновників. Якщо 20-і рр. ввійшли в історію

України як період “національного відродження”, то 30-ті рр. дослідники назвали “розстріляним відродженням”.

→ Чистка військових кадрів: був повністю знищений штаб Київського військового округу на чолі з Й. Якіром, репресовано 150 чоловік командного складу Харківського військового округу на чолі з І. Дубовим... Репресії проти командного складу викликали гостру нестачу кадрів в армії. Напередодні війни лише 7% командирів мали вищу військову освіту.

Наслідки репресій:

✓ тотальний терор торкнувся всіх категорій населення, були фізично знищені мільйони українців, унаслідок чого українська нація зазнала величезних демографічних втрат;

✓ занепад української національної культури, інтелектуального потенціалу української нації;

✓ деформація морально-етичних відносин (насадження атмосфери страху та абсолютної покори, заохочення доносів, соціальна незахищеність населення, формування тоталітарної свідомості);

✓ посилення економічної і політичної залежності України від центру;

✓ шляхом репресій відбулося остаточне утвердження тоталітарного режиму, абсолютної політичної влади Сталіна.

Конституція УРСР 1937 р.

У середині 30-х рр. керівництво ВКП(б) зробило висновок про те, що в СРСР відбулася перемога соціалізму. Виникла необхідність у прийнятті нової конституції.

VIII з’їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР, а XIV з’їзд рад України 30 січня 1937 р. – нову Конституцію УРСР (назва Українська Соціалістична Радянська Республіка змінювалася на Українську Радянську Соціалістичну Республіку). Конституція 1937 р. стала третьою радянською конституцією України (перша була прийнята в березні 1919 р., друга – у травні 1925 р.). Але, як і перші дві, вона була копією Конституції, прийнятої в Москві.

Згідно з Конституцією 1937 р. Україна проголошувалася “соціалістичною державою робітників і селян”. Політичною основою УРСР визнавалися ради депутатів трудящих, а економічною – соціалістична власність на засоби виробництва, що мала форму державної і колгоспно-кооперативної.

Усьому населенню гарантувалися широкі демократичні права і свободи (свобода слова, друку, зборів, недоторканість особи, житла, листування, принцип відкритості судових процесів). Запроваджувалося

загальне виборче право, багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні.

Демократичні норми Конституції грубо порушувалися. На практиці мали місце партійно-державний диктат, тотальний контроль над людиною, масові репресії.

Вправа №25

1. Визначіть причини утвердження сталінського тоталітарного режиму.
2. У правій колонці наведіть конкретні приклади масових репресій 30-х рр.

Основні напрями репресій	Конкретні факти
1) Репресії проти селянства	
2) Боротьба “з підпільними націоналістичними організаціями”	
3) Репресії проти членів КП(б)У	
4) Гоніння проти українських вчених, письменників, діячів мистецтва	
5) Боротьба проти церкви	
6) Чистка військових кадрів	

7.2. Західна Україна у 20-30-ті рр.

Колонізація Західної України

Західноукраїнськими землями в міжвоєнний період володіли інші держави. Під польською окупацією впродовж 1919-1921 рр. опинилися Східна Галичина, Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя, що становило третину всієї території тодішньої Польської держави. На цій території проживало 8,9 млн. чоловік, у тому числі 5,6 млн. українців.

Війська Румунії наприкінці 1918 р. окупували Північну Буковину і Бесарабію, до складу якої входили етнічні українські землі — Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти. На території, підвладній Румунії, проживало майже 790 тис. українців.

Закарпаття (під назвою “Підкарпатська Русь”) у 1920 р. було приєднане до Чехословаччини. На території краю проживало понад 725 тис. українців.

Окупація українських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною відбулася за підтримки західноєвропейських країн та США.

Окупаційні власті не мали жодного наміру поступатися українськими землями. Навпаки, вони проводили політику колоніального гноблення, асиміляції українського народу.

Українські землі під владою іноземних держав

Українські землі у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини не мали власного автономного устрою. Уряди цих країн прагнули до посилення контролю над українськими територіями.

Політика Польщі

Польський уряд намагався витравити такі поняття, як “Україна” та “українці”, застосовуючи замість них терміни “Східна Мало-польща”, “русини”. У 1924 р. видано закон про заборону вживання української мови у всіх державних установах.

У 1935 р. Польща офіційно відмовилася від своїх зобов’язань перед Лігою Націй щодо забезпечення прав національних меншин. Урядові кола, повернувшись до ідеї однопольської держави, розгортають репресії проти українців, здійснюють політику жорстокої асиміляції.

Політика Румунії

Румунська влада здійснювала щодо українського населення політику тотальної румунізації, вдаючись до відкритих насильницьких дій.

З 1919 по 1928 рр. на території Буковини діяв воєнний стан. У 1920 р. було заборонено вживання української мови. Українців не визнавали окремою нацією, називаючи їх “громадянами румунського походження, які забули рідну мову”. Була заборонена українська преса, відбувалася румунізація православної церкви.

Політика Чехословаччини

Уряд Чехословаччини провадив більш помірковану політику щодо Закарпаття. Але і ця політика була спрямована на те, щоб утримати українські землі під владою Чехословаччини. Власті намагалися

переконати українське населення, що в нього немає батьківщини, що українська мова є для нього “чужою”.

Побоюючись зростання національної свідомості українців, іноземні уряди всіляко перешкоджали розвитку освіти: закривалися українські школи (в Буковині до 1927 р. не залишилося жодної), діяла норма прийому до вузів української молоді (у Львівському університеті вона складала 5%, причому студентами могли бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі). Освіту мали лише 40% дорослих громадян Закарпаття, 30% – Галичини і Волині, 20% – Буковини.

Щоб забезпечити доступ української молоді до вищої освіти, вчені Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка та Ставропігійське братство заснували у Львові таємний Український університет (1921-1925 рр.).

Діяльність підпільного університету стала виявом високого рівня національної свідомості західноукраїнського населення, його прагнення відстояти національну гідність українців.

Соціально-економічне гноблення

Польський уряд розділив країну на дві території – Польщу “А” і Польщу “Б”. До першої входили корінні польські землі, до другої – переважно західноукраїнські і західнобілоруські. Сприяючи розвитку промисловості в Польщі “А”, уряд у той же час свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі “Б”. 85% підприємств Східної Галичини були дрібними, на кожному з них працювало менше 20 осіб. Господарство краю розвивалося відповідно до інтересів польської економіки. Переважали ті галузі, які забезпечували високі доходи без значних капіталовкладень, а саме: нафтодобувна, деревообробна, харчова, переробка мінеральної сировини.

Буковина була відсталою окраїною Румунії. Буковинська економіка залишалася напівкустарною, найбільшу питому вагу в економіці складала харчова промисловість.

На Закарпатті у 1926 р. нараховувалося лише 92 підприємства і 6,7 тис. робітників. За двадцять років тут не було збудовано жодного значного підприємства.

Визначальну роль в економіці західноукраїнських земель відіграв аграрний сектор. Проте розвиток сільського господарства гальмувався колонізаторською політикою іноземних урядів. Аграрні реформи, проведені в 1919 р. Польщею, Чехословаччиною і Румунією, не ліквідували малоземелля українського селянства. Головною метою реформ була передача землі не корінному населенню, а польським,

румунським і чеським колоністам (в колонізаційний фонд у Східній Галичині, Волині, Поліссі було виділено 445 тис. га землі, в Закарпатті – 19 тис. га, в Буковині – 5 тис. га).

Отже, внаслідок колонізаторської політики, економіка Західної України перебувала в застої.

Тяжким було і соціальне становище населення: низький життєвий рівень, жорстока експлуатація, високий рівень безробіття, захворюваності, смертності.

Складне соціально-економічне становище обумовило еміграцію із західноукраїнських земель (переважно з Галичини). За 1919-1939 рр. емігрувало 190 тис. чоловік.

Захищаючи себе від соціально-економічного гноблення, місцеве населення, долаючи великі труднощі, створювало десятки кооперативних підприємств: споживчо-закупівельних, торгових, фінансово-кредитних та ін. Кооперація організовувала основні ділянки економічного життя і стала важливим його чинником.

На відміну від співвітчизників у Радянській Україні, західні українці все ж таки не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін.

Вправа №26

1. Доведіть, що уряди Польщі, Чехословаччини і Румунії здійснювали політику колоніального гноблення, асиміляції українського народу.

Політичне життя. Національно-визвольний рух

У центрі політичного життя західноукраїнських земель стояли такі головні питання:

- ✓ визначення шляхів національного визволення;
- ✓ побудова суверенної української держави;
- ✓ утвердження в ній справедливого соціально-економічного ладу.

Галичина і Волинь

Національно-визвольний рух очолювали різні політичні сили, погляди яких на майбутнє України не збігалися, а іноді були навіть протилежними.

Наймасовішою партією було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – партія центристської спрямованості, яка орієнтувалася на здобуття Україною незалежності та її демократичний розвиток. Партія об'єднувала інтелектуальну еліту краю,

використовувала легальні методи боротьби, вела погоджувальну політику стосовно польської влади.

Другою за впливом була Радикальна партія, яка прагнула поєднати принципи демократичного соціалізму з національним відродженням України і її незалежним існуванням. Відображала інтереси переважно селян, сільської інтелігенції та сільськогосподарських робітників.

Боротьбу за соціальне і національне визволення українського народу вела також Компартія Західної України (КПЗУ). Вона відображала інтереси тієї частини населення, яка схилилася до возз'єднання з Радянською Україною в межах СРСР. КПЗУ виступила проти антиукраїнських акцій сталінського керівництва. За вказівкою ВКП(б) Комінтерн прийняв рішення про розпуск КПЗУ.

Найбільш активною була діяльність Організації українських націоналістів (ОУН). Вона утворилася у 1929 р. на базі Української військової організації. Організатором і керівником ОУН протягом 1929-1938 рр. був Є.Коновалець.

Ідеологією ОУН став "інтегральний націоналізм" (крайня форма націоналізму), розроблений Д.Донцовим та іншими теоретиками: проголошувалася перевага національних інтересів над індивідуальними, стверджувалося, що вищою метою боротьби є досягнення державної незалежності будь-яким способом.

Мета ОУН — утворення соборної української незалежної держави з багатоукладною економікою. Політична система майбутньої держави мала ґрунтуватися на владі однієї націоналістичної партії. На чолі руху і держави мав стояти лідер, наділений необмеженою владою. Будівництво незалежної України мало завершитися вигнанням з українських земель усіх окупантів. Методи боротьби — пропагандистські, агітаційні, організаційні, диверсійні і терористичні. Терору зазнавали не тільки представники окупаційної влади, а й українці, які не поділяли ідеології і методів боротьби ОУН. На поч. 30-х рр. члени ОУН організували понад 60 замахів на польських і українських діячів.

Утворення ОУН з її безкомпромісними, крайніми методами боротьби стало результатом втрати українцями віри в можливість досягнення самостійності мирним шляхом, віри у підтримку західних країн.

ОУН спиралася переважно на молодь, схильну до рішучих дій, здатну до самопожертви в ім'я національного визволення. Членами організації стали талановиті поети О.Ольжич, О.Теліга, Є.Маланюк та інші.

Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала до 20 тис. дійсних членів і багато прихильників.

Після вбивства Є.Коновальця (1938 р.) серед членів ОУН посилилися суперечності щодо тактики боротьби, внаслідок чого стався розкол. Виникли два напрями: революційне крило очолив С.Бандера (ОУН-Б), помірковане крило очолив А.Мельник (ОУН-М).

Значний вплив на активність українського населення мала греко-католицька церква. Її глава, митрополит А.Шептицький, який користувався великим авторитетом серед західних українців, виступав проти приєднання українських земель до Польщі, всіляко сприяв процесам національного відродження. У 1923 р. А.Шептицького було заарештовано.

Буковина

Тут склалися менш сприятливі умови для діяльності українських політичних партій і громадських об'єднань. Вони діяли підпільно і напівпідпільно. Коли у 1938 р. до влади в Румунії прийшли військові, а діяльність політичних партій була повністю заборонена, свої організації зберегли лише добре законспіровані радикальні націоналістичні групи.

Закарпаття

Політичне життя в Закарпатті мало свої особливості. Суто українських партій, які діяли б самостійно, тут не було. Політичні групи Закарпаття існували під "дахом" близьких їм політичних партій Чехословаччини. У діяльності українських політичних груп існувало три основні течії:

- москвофільство (вважали, що карпатоукраїнці — це частина російського населення, денационалізованого під впливом певних історичних умов);
- русинство (вважали жителів краю окремим слов'янським народом);
- українофільство (було найбільш впливовим, оскільки відображало настрої і традиції більшості українців Закарпаття).

У 1938 р. у результаті мюнхенського зговору західних держав з Гітлером до Німеччини відійшла заселена німцями частина Чехословаччини, почалося розчленування держави. У цих умовах чеський уряд 11 жовтня 1938 р. дав згоду на утворення карпато-української

Андрей Шептицький

автономії. Уряд автономії очолив лідер українофілів А.Волошин. У лютому 1939 р. було обрано Сейм Карпатської України і сформовано Карпатську Січ – військову організацію, що налічувала 5 тис. бійців.

Але 14 березня 1939 р. при підтримці Німеччини почалася окупація Закарпаття Угорщиною. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, проте вона опинилася в міжнародній ізоляції, а Карпатська Січ не змогла зупинити окупантів. І вже через декілька годин після проголошення незалежності Закарпаття було повністю окуповане угорськими військами, уряд А.Волошина змушений був емігрувати.

Проголошення незалежної Карпатської України мало велике історичне значення: воно сприяло перетворенню населення краю в національно свідомих українців, продемонструвало прагнення українського народу до утворення власної держави.

Українські землі у сер. 30-х рр.

Вправа №27

1. Які із наведених західноукраїнських організацій і партій, що діяли у 20-30-тих рр., виступали за незалежну Україну?

- УНДО;
- Радикальна партія;
- ОУН;
- КПЗУ.

2. Коли була проголошена незалежна Карпатська Україна і як склалася її доля?

Висновки

- ✓ Між двома світовими війнами Україна знаходилася в “четвертованому” стані.
- ✓ Більшість українських земель, формально, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, перебували в радянській імперії з тоталітарним комуністичним режимом, безмежною владою Сталіна. Модернізація України, яку здійснювали комуністи, супроводжувалася придушенням національно-визвольного руху, примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями.
- ✓ Замість гармонійного соціалістичного суспільства з високоефективною плановою економікою народ України отримав небачену до того тиранію і деформовану, засновану на примусовій праці, економіку.
- ✓ Західноукраїнські землі в 20-30-і рр. були об’єктом соціально-економічного, національного гноблення з боку Польщі, Чехословаччини, Румунії. Колонізаторська політика викликала широкий національно-визвольний рух, очолюваний українськими політичними партіями та рухами. Великим впливом серед населення західноукраїнських земель користувалася Організація українських націоналістів, заснована у 1929 р. на засадах інтегрального націоналізму.
- ✓ Найвищим досягненням українського національно-визвольного руху в міжвоєнний період було проголошення 15 березня 1939 р. незалежної Карпатської України.

Історичні джерела

Із офіційного повідомлення про конференцію українських націоналістів у Берліні (3-7 листопада 1927 р.)

...Невдача наших національно-державних змагань у 1917-1920 рр. спричинила дезорієнтацію і так слабкої та мало виробленої української політичної думки, появу безлічі партій, центрів і безнастанну борню в середині сторостерзаної Нації.

Тим часом з кривавого моря української революції та оружно́ї боротьби за незалежність вилонився в різких формах національно-державний ідеал, що владно вимагає сконсолідовання наших сил і координації нашого чину.

В огні сих двох суперечностей розвинувся новий рух, що стає вище партійних розмежовань. На тлі великого румовища старих світоглядів, нав’язуючись до кращих традицій української історії, та головню недавньої збройної боротьби, формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є Рух Українських Націоналістів.

Сильні вірою у високе призначення свого Народу, палені соромом за пониження своєї Батьківщини, свідомі своєї місії в борні за долю України, націоналісти відчували, що для поневолених немає порятунку, доки не підпорядкують часове і підрядне вічному й основному в бутті Нації та доки не здобудуться на однозгідний будуючий чин.

Світогляд українських націоналістів остро відрізняється від сучасних українських ідеологій та вже, в силу своєї природи, змагає до опановання цілої нашої національної дійсності. Його вплив і чинність позначилися двома шляхами. З одного боку, він покликав до життя ріжного рода націоналістичні формації (ідеологічні, політичні, військові); з другого боку, він дав себе відчутти щораз сильніше з поступом часу в різних українських організаціях і установах без огляду на їх характер і місце осідку.

Початкова стадія розвою українського націоналізму має стихійний характер.

Брак осередку націоналістичного руху дався остро відчутти щойно, коли рух набрав потужності. Конечність його оформлення, загально відчута й подиктована як внутрішніми законами розвою Нації, так і зовнішніми обставинами, привела українських націоналістів до зближення, порозуміння та шукання способів координації свого чину. Вислідом цього була Конференція Українських Націоналістів.

3-7 листопаду 1927 р., зложена з членів різних націоналістичних організацій, як рівнож із поодиноких осіб з краю та еміграційних осередків.

Після основного розгляду сучасного українського націоналістичного руху Конференція визнала доцільність і конечність централізованню дальшої праці націоналістів і рішила створити єдину Організацію Українських Націоналістів.

До часу створення такої організації Конференція, рахуючись з потребою хвилі, що вимагає опановання стихійного руху та координації різних організованих його виявів, покликала до життя й чину Провід Українських Націоналістів.

Найближчим завданням Проводу є сформульовання ідеологічної бази й розроблення структури та намічення плану діяльності майбутньої організації, як рівнож підготовка загалу українських націоналістичних елементів до прийняття та співпраці з організацією українських націоналістів і творення вже віднині її кадрів. У своїй діяльності Провід, з одного боку, спирається на всіх учасників Конференції, що підпорядкувалися йому, з другого – має ввійти в тісний зв'язок з існуючими організаціями українських націоналістів.

Завершенням діяльності теперішнього Проводу буде Конгрес Українських Націоналістів, що має остаточно усталити ідеологічні позиції українського націоналізму, ствердити факт повстання єдиної організації, прийняти її структуру та покликати її сталий Провід.

Цим шляхом організований, послідовний український націоналізм, відкидаючи всякі орієнтації на зовнішні сили, хоче й буде йти до перебрання в свої

руки керми українського національно-політичного життя й змагатиме до відновлення та оборони Незалежної, Соборної Української Національної Держави.

✓ *Розкрийте передумови виникнення ОУН.*

✓ *Які задачі та напрями діяльності українських націоналістів було визначено на конференції?*

Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР в справі арештів на Україні (14 грудня 1929 р.)

Вже десять років панує на Україні большевицька окупаційна влада. Вже десять років червоний терор пляномірно винищує національно свідомі елементи українського населення. Тисячі й тисячі селян, робітників та інтелігенції було страчено, або вони гинуть в большевицьких казематах за вірність своєму народу.

Большевицьке Державне політичне управління (бувша Чека) – це модерна форма колишньої іспанської інквізиції – затопило у потоках крові безчислених жертв стихійний, масовий протест українського населення проти московсько-комуністичної окупації рідного краю.

Видно, однак, що всього цього було замало для певности т. зв. Радянського Уряду України, експозитури Москви у Харкові, і що не допомогла йому і “українізація” України, цей замаскований спосіб керування Україною неукраїнськими руками. Тому цей уряд інсценує тепер у Києві жахливий монстр-процес проти української інтелігенції, що загрожує смертю найкращим українським культурним діячам, які мали мужність залишитися на батьківщині під час червоної окупації і чесно продовжували свою працю для добра власного народу. Їхня культурна, аполітична діяльність віддавна вже була сіллю в оці харківської Чеки, яка лише тепер найшла потрібним виступити проти них з таким процесом, закидаючи їм протидержавну роботу у “Союзі Визволення України” з метою нібито нівалення большевицького ладу на Україні і заведення там європейського політичного режиму.

Цей проєктований політичний процес у Києві має бути нічим іншим, як погромом української інтелігенції взагалі. Офіційно він ведеться проти т. зв. “єфремовщини”, себ то проти найчільніших представників української інтелігенції з академіком і довголітнім віце-президентом Української академії наук у Києві С. Єфремовим на чолі. С. Єфремов – це видатний історик української літератури, громадський діяч і публіцист, що як в часи царської реакції, так і нині, за червоного терору, безкомпромісово боронив українську справу. Дальшими головними оскарженими у цьому процесі є: п. Володимир Чехівський, чільний провідник автокефальної української церкви, професор історії Йосип Гермайзе, видатний педагог Дурдуківський та інші. У зв'язку з цією справою

заарештовано сотки людей з рядів української інтелігенції, особливо з рядів народного учительства. Мета цього процесу ясна: з одного боку пляновий погром української інтелігенції, цього мозку кожної нації, з другого – відвернення уваги українських народніх мас від започаткованого Москвою нового наступу проти економічної автономії радянської України в напрямку повної ліквідації її державности.

✓ *Поясніть наведене у документі визначення Державного політичного управління СРСР як модерної форми колишньої іспанської інквізиції.*

Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову про операції щодо куркулів (вересень 1937 р.)

У відповідності з Вашим наказом № 00147 про операцію щодо куркулів, кримінальних злочинців та інших кр. елементів для України був встановлений ліміт по I-й категорії – 8 тис. чоловік і по II-й категорії – 20 800 чоловік. За моїм клопотанням від 5 вересня ц.р. ліміт I-ї категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік.

З початку операції до 27 вересня ц.р. обласними трійками по Україні в цілому вже засуджено 23 158 чоловік, по I-й категорії – 5 тис. 458, по II-й категорії – 13 700 чоловік.

Таким чином, в межах затвердженого ліміту трійки найближчими днями розглянуть справи на решту 9 842 чоловіка (по I-й категорії – на 2 742 чол., по II-й категорії – на 7 100).

На 28 вересня на Україні є ще 13 764 заарештованих по куркульській операції, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках НКВС УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. Тим більше, що в зв'язку з організацією на Україні 4-х нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської) і наближенням тим самим керівництва з обласних центрів до районів посилюється оперативний натиск на куркульські та інші контрреволюційні елементи. Прошу затвердити додатково ліміти для України по I-й категорії – 4 500 чол., по II-й категорії – 15 200 чоловік”.

✓ *Який висновок щодо характеру репресій проти селянства України можна зробити на підставі документа?*

✓ *Як Ви вважаєте, чи міг радянський режим не здійснювати політику розкуркулювання?*

Закон про незалежність Карпатської України

(15 березня 1939 р.)

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ на чолі.

4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медведь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законі.

7. Державний гимн Карпатської України є: “Ще не вмерла Україна...”

8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

✓ *За яких обставин було проголошено незалежність Карпатської України?*

✓ *Чи реальною була можливість утворення цієї держави?*

✓ *Знайдіть спільні риси державної символіки Карпатської України та сучасної української держави.*

Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарське заняття №1. Радянська Україна в 1921-1939 рр.

1. Міжнародне та внутрішнє становище України після іноземної інтервенції та громадянської війни.

2. Союзний договір від 30 грудня 1922 р., його сучасна політична оцінка.

3. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі нової економічної політики.

4. Сталінська політика індустріалізації: її прорахунки і недоліки. Етапи та наслідки індустріалізації в Україні.

5. Колективізація українського села, методи її здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932-1933 рр.

6. Масові репресії 30-х рр. в Україні. Їх наслідки.

Семінарське заняття №2. Націоналізм як світове суспільно-політичне явище 20-30-х рр. Українська національна ідея.

1. Західноукраїнські землі в 20-30-х рр.:

– становище Галичини і Волині у складі Польщі;

– становище Закарпаття у складі Чехословаччини. Мюнхенська угода і проголошення незалежності Карпатської України;

– становище Буковини у складі Румунії;

2. Українська національна ідея: від ліберального до інтегрального націоналізму. Д.Донцов, Є.Коновалець, А.Мельник, С.Бандера.

3. Український націонал-комунізм. М.Волобуєв, М.Хвильовий, О.Шумський, М.Яворський.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

До семінарського заняття №1.

1. Політичні погляди М.Скрипника та О.Шумського.
2. Українське національно-культурне відродження 20-30-х рр.
3. Тоталітаризм як явище світового порядку. Його суть і особливості в Радянському Союзі.

До семінарського заняття №2.

1. Політичні портрети А.Мельника та С.Бандери.
2. Організація українських націоналістів: стратегія і тактика.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Алексєєв Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.* Історія України. – К., 2004.
2. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн. 1-2. – К., 1994.
3. *Вегеш М.* Карпатська Україна (1938-1939). – Ужгород, 1993.
4. *Голод на Україні 1932-1933 років: очима істориків, мовою документів.* – К., 1990.
5. *Донцов Д.* Росія чи Європа? – К., 1992.
6. *Історія України в особах – XIX-XX ст.* – К., 1995.
7. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). – К., 1991.
8. *Колективізація і голод на Україні (1929-1933). Збірник документів і матеріалів.* – К., 1992.
9. *Кричевський С.* Організація українських націоналістів в Україні – Організація українських націоналістів за кордоном. – Львів, 1991.
10. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
11. *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. – К., 1991.
12. *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996.
13. *Малик Я.Й.* Впровадження радянського режиму в українському селі. – Львів, 1996.
14. *Олійник М.М.* Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу // Укр.-іст. журнал. – 2001. №1.
15. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. – К., 1999.

8**УКРАЇНА І ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939-1945 рр.). РУХ ОПОРУ.**

Друга світова війна, яка тривала з 1 вересня 1939 р. до 2 вересня 1945 р., стала найжорстокішим і найкривавішим воєнним конфліктом в історії людства. У неї була втягнута 61 держава, на території яких проживало 80% населення Землі. Воєнні дії велися на території 40 країн. Війна коштувала людству 65-67 млн. життів.

Україна опинилася в епіцентрі війни вже у вересні 1939 р. Щонайменше 5,3 млн. чоловік, або один із шести мешканців України загинув у цій бійні. 2,4 млн. українців було вивезено для примусової праці до Німеччини. Ущент чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, унаслідок чого безпритульними залишилося близько 10 млн. чоловік. Загальні втрати економіки України сягнули 40%. Удруге за трохи більше як 10 років Україна тяжко постраждала від жорстоких ексцесів тоталітарних режимів.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

✓ Друга світова війна	✓ план “Ост”
✓ нацизм	✓ Акт відновлення Української держави
✓ фашизм	✓ партизанський рух
✓ радянська окупація	✓ підпілля
✓ евакуація	✓ “рейкова війна”
✓ окупаційний режим	✓ геноцид
✓ мюнхенська змова	✓ Бабин Яр
✓ колабораціонізм	✓ остарбайтери
✓ антигітлерівська коаліція	✓ рух Опору
✓ геополітичні інтереси	✓ бандерівщина
✓ пакт “Молотова-Ріббентропа”	✓ Українська повстанська армія
✓ Антикомінтернівський пакт	✓ депортація
✓ план “Барбаросса”	

8.1. Початок Другої світової війни.**Приєднання західноукраїнських земель до СРСР****Політика великих держав напередодні війни**

30-і рр. характеризуються значним ускладненням міжнародних відносин і зростанням загрози війни. Економічна криза і депресія

1929–1933 рр. призвели до різкого загострення ситуації як всередині індустріальних країн, так і до поглиблення суперечностей між провідними країнами світу. У результаті відбулося формування двох протилежних блоків держав: США, Великобританія, Франція, з одного боку, та Німеччина, Італія, Японія, з іншого. Три останні у 1935 р. уклали Антикомінтернівський пакт, спрямований проти СРСР. Країни Антикомінтернівського пакту, в яких до влади прийшли фашистські режими, прагнули не лише до територіального перерозподілу світу, а і до світового панування. 10 лютого 1939 р. Гітлер заявив, що мета його політики – “панування в Європі і світове панування на віки”. Ще до початку світової війни фашистськими державами було здійснено серію актів агресії у різних районах світу: захоплення Італією Ефіопії (1935–1936 рр.) та Албанії (1939 р.), війна з республіканською Іспанією (1936–1939 рр.), захоплення Німеччиною Австрії (1938 р.), спроба Японії захопити частину далекосхідних територій Радянського Союзу у районі озера Хасан (1938–1939 рр.).

США, Великобританія і Франція намагалися спрямувати агресію країн Антикомінтернівського пакту проти Радянського Союзу. Англія і Франція на переговорах з Німеччиною і Італією у Мюнхені (1938 р.) погодилися на приєднання до Німеччини Судетської області Чехословаччини, сподіваючись тим самим спрямувати інтереси Німеччини на схід. При потуранні західних держав Німеччина у березні 1939 р. розчленувала і поглинула більшу частину Чехословаччини, давши дозвіл на окупацію Карпатської України своєму союзнику Угорщині.

Спроби створення системи колективної безпеки

З 15 червня по 2 серпня 1939 р. у Москві проходили переговори між СРСР, Англією і Францією про укладання тристороннього союзу проти німецької агресії. Переговори завершилися провалом, як з вини Англії і Франції, які затягували переговори, сподіваючись ізолювати СРСР на міжнародній арені і направити проти нього фашистську агресію, так і з вини радянського керівництва, яке вважало все капіталістичне оточення однаково ворожим до СРСР і тому не бачило головної небезпеки з боку фашистської Німеччини. Більше того, сталінське керівництво пішло на союз із Німеччиною.

Пакт “Молотова-Ріббентропа”

23 серпня 1939 р. було підписано радянсько-німецький Договір про ненапад (пакт “Молотова-Ріббентропа”). До договору додавався секретний протокол про розподіл сфер впливу сторін в Європі. Секретний протокол, існування якого радянське керівництво протягом

півстоліття заперечувало, давав можливість Сталіну збільшити територію СРСР майже до кордонів Російської імперії 1913 р. Німеччина давала згоду на приєднання до Радянського Союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Західної Білорусі, Західної Волині та Східної Галичини.

Україна у 1939–1940 рр.

У свою чергу, Німеччина отримала повну свободу дій у Європі і забезпечила собі поставки з Радянського Союзу військово-стратегічних матеріалів і продовольства.

Початок Другої світової війни

Пакт “Молотова-Ріббентропа” перетворив СРСР на фактичного союзника фашистської Німеччини і розв’язав руки Гітлеру в його агресії у Європі. 1 вересня 1939 р. нацистські війська напали на Польщу. Зв’язані з нею договірними зобов’язаннями, Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Це стало початком Другої світової війни.

Приєднання Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії до складу СРСР

Згідно з пактом і таємним протоколом радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і вступили в Західну Україну і Західну Білорусію. Офіційно радянське керівництво пояснило цей

крок необхідністю запобігти фашистській окупації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Східна Галичина і Західна Волинь були зайняті Червоною армією майже без опору з боку Польщі за 12 днів. Агресія проти Польщі означала вступ Радянського Союзу у світову війну.

Радянсько-німецький договір про дружбу і кордони

28 вересня 1939 р. союз Німеччини і СРСР був скріплений Договором про дружбу і кордони. Договір уточнив сфери впливу цих держав і розмежувальну лінію між ними на території Польщі. До сфери впливу СРСР переходили Литва, Бесарабія і Північна Буковина, до сфери впливу Німеччини – Лемківщина і Холмщина (українські території, які раніше були у сфері впливу СРСР).

У червні 1940 р. Червона армія зайняла Північну Буковину і Бесарабію.

Відповідно до угод про сфери впливу західноукраїнські і придунайські українські землі ввійшли до складу УРСР, що відповідало споконвічним прагненням українців до возз'єднання в межах однієї держави. Незабаром відбулося оформлення нового політичного і територіального статусу цих земель (рішення Народних зборів у Львові, сесій Верховної Ради УРСР та Верховної ради СРСР у жовтні-листопаді 1939 р. та серпні 1940 р.).

Ці події і сьогодні оцінюються істориками неоднозначно. Різні дослідники по-різному називають сам факт входження українських земель до складу СРСР: “анексія” (Д.Бофора), “включення” (Н.Верг), “формальне інкорпування, назване возз'єднанням” (А.Жуковський, О.Субтельний), “возз'єднання, що носило характер акції окупаційного типу” (С.Кульчицький), а дехто з істориків розглядає це як звільнення поневолених західноукраїнських земель і возз'єднання Західної України з Наддніпрянською.

Перетворення в Західній Україні

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР почалася їх активна радянська – здійснення перетворень відповідно до радянського зразка.

Перетворення носили суперечливий характер.

Деякі заходи радянської влади отримали позитивну оцінку українського населення:

- ✓ експропріація маєтків польських землевласників з обіцянкою перерозподілу землі між селянами;
- ✓ українізація системи народної освіти, заходи з ліквідації неписьменності;

- ✓ запровадження безкоштовного медичного обслуговування;
- ✓ створення системи соціального забезпечення.

Але, поряд із цим:

→ радянська влада принесла жорстокий репресивний режим: були розгромлені всі політичні партії і громадські організації, у т.ч. “Прогресивна”, “Рідна школа”, Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. Арешту підлягали власники підприємств і банків, керівники кооперативів, великі, а часто і середні, землевласники, уніатське духовенство, службовці старого держaparату, офіцерський склад польської армії. У квітні-травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше – під Харковом і в інших місцях було розстріляно понад 15 тис. польських офіцерів. Упродовж 1939-1940 рр. чисельність репресованих склала понад 10% населення Західної України;

→ розпочалася примусова колективізація селян, націоналізація промисловості і банків;

→ “радянська” західноукраїнських територій супроводжувалася утвердженням тоталітарного режиму, механічним перенесенням сюди всього комплексу “казармового” соціалізму (управлінських структур, господарського механізму тощо), що робилося без урахування реальних потреб і можливостей тогочасного суспільства;

→ новостворені владні структури зовсім не залежали від волі населення, а були лише додатком компартійних органів. На всі важливі посади перших керівників призначалися працівники, що прибули за направленням ЦК КП(б)У, всесоюзних і республіканських наркоматів;

→ великих утисків зазнало релігійне життя. Усі церковні заклади, наукові установи та організації підлягали ліквідації, а їхнє майно – конфіскації. Уже восени 1939 р. припинили свою діяльність Богословська академія у Львові, Львівська, Перемишльська, Станіславська єпархіальні духовні семінарії, Богословське наукове товариство (всі – греко-католицької церкви).

Об'єднання майже всіх українських земель у складі УРСР мало велике історичне значення: вперше за декілька століть українці опинилися в межах однієї держави. Проте ціна, яку довелося сплатити населенню Західної України за це об'єднання, була надто високою. Негативний досвід спілкування з радянською владою переконав західних українців у тому, що їх майбутнє – не в інтеграції з СРСР, а у створенні незалежної Української держави.

Вправа №28

1. Заповніть таблицю, вказавши геополітичні зміни в західноукраїнських землях на початок Другої світової війни.

Дата	Західноукраїнські землі, приєднані до УРСР
1939 р.	
1940 р.	

2. Розкрийте сутність політики “радянізації”.

8.2. Окупація України військами Німеччини та її союзників (22 червня 1941 – 22 липня 1942 рр.)

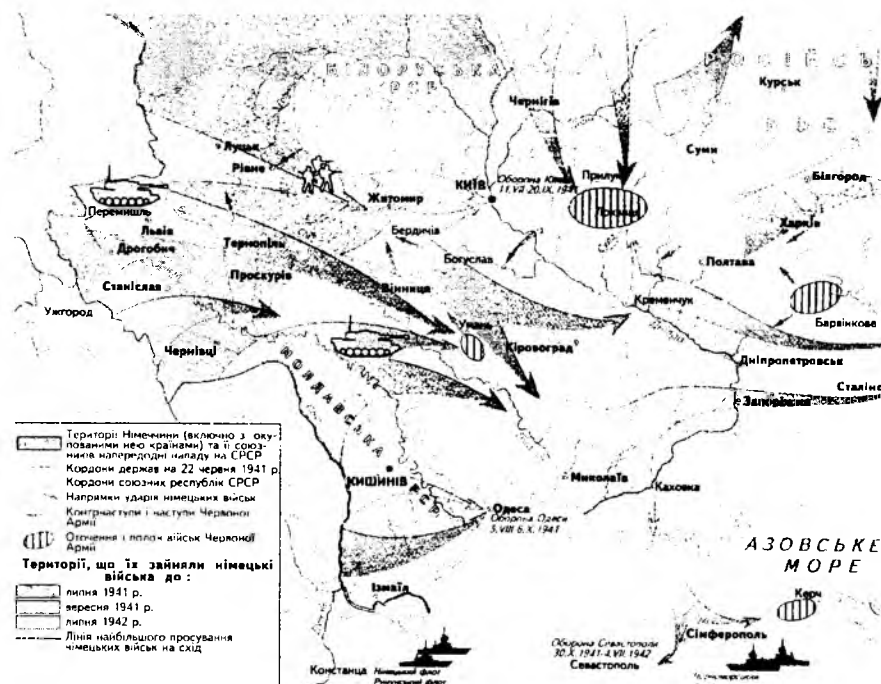
Напад Німеччини на СРСР

1940-1941 рр. Гітлер підкорив майже всю Західну Європу і, згідно з “планом Барбаросса”, розробленим у грудні 1940 р., почав інтенсивну підготовку до війни проти СРСР. У першій половині 1941 р. була призначена і дата нападу. Достовірна і незаперечна інформація про плани Гітлера через розвідників і дипломатів поступала до Сталіна. Але, замість відповідних заходів по приведенню збройних сил у бойову готовність, радянське керівництво засуджувало “чутки” про напад Німеччини як безпідставні, запевняло в міцності та непорушності радянсько-німецького договору.

Початок війни виявився несподіваним для командування Червоної армії, населення країни, що призвело до трагічних наслідків. 21 червня 1941 р. на повідомлення радянського військового аташе у Франції генерала Суслопарова про те, що війна розпочнеться 22 червня, Сталін написав: “Довідайтесь, хто автор цієї провокації, і покарайте його”.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її союзниками виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія, Словаччина.

План “Барбаросса” передбачав “бліцкриг” – блискавичну війну: протягом 2-2,5 місяців знищити Червону армію і вийти на лінію Архангельськ–Астрахань. Німецька армія наступала у трьох головних напрямках: західному – на Ленінград, центральному – на Москву, південному – на Київ. Згідно з планом передбачалося загарбання України вже в перші тижні війни і створення плацдарму для прориву на Кавказ і Закавказзя.

Наступ німецьких військ (червень 1941 – липень 1942 рр.)

За планом “Ост” німці мали намір виселити з України мільйони людей, заселивши її німецькими колоністами. Частина українських земель передбачалося передати союзникам.

Наступ на Україну здійснювала група німецьких армій “Південь” на чолі з фельдмаршалом Рундштеттом. Для оборони України були створені Південно-Західний фронт на чолі з генералом М.Кирпоносом та Південний фронт на чолі з генералом Я.Черевіченком.

З 23 по 29 червня в районі Луцьк-Рівне-Броди тривала найбільша танкова битва початкового етапу війни. Війська Південно-Західного фронту змушені були відступити, залишивши Західну Україну. 30 червня німці окупували Львів. Вже на кінець третього тижня війни вони просунулись углиб України на 300-350 км.

У північному напрямку німецькі війська просунулись углиб радянської території на 500 км., у центральному напрямку – на 600 км. Червона армія за перші три тижні війни втратила 850 тис. чоловік (у 10 разів більше, ніж Німеччина), 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків.

Початковий період війни склався вкрай невдало для Радянського Союзу.

Причини поразок радянських військ

Історичні реалії свідчать про те, що напередодні нападу Німеччини Радянський Союз володів об'єктивними передумовами для належної відсічі агресору. СРСР мав потужний военно-економічний потенціал і планував вести можливу війну на ворожій території і “малою кров'ю”. Причини тяжких поразок у 1941 р. криються не в слабкості СРСР, а в негативних явищах, властивих тогочасному режиму. Серед них варто зазначити такі:

→ прорахунки радянського керівництва в оцінці военно-політичної ситуації, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів, прорахунки у визначенні строків нападу Німеччини на Радянський Союз;

→ неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами (під час репресій було знищено 20% командного складу Червоної армії). На початку 1941 р. лише 7% командного складу мали вищу освіту. Гітлер глузливо називав Червону армію “глиняним колосом без голови”;

→ незавершеність заходів по зміцненню західних кордонів, небоездатність частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини);

Оборонні бої літа-осені 1941 р.

Головною военно-політичною подією літньої кампанії була оборона Києва, яка тривала з 7 липня по 26 вересня 1941 р. і залучила значні сили ворога. Проте німецьким арміям вдалося оточити велике угруповання захисників Києва: до полону потрапило понад 665 тис. солдат і офіцерів, було знищено командування Південно-Західного фронту.

Причиною трагедії стали прорахунки вищого військового командування, зокрема те, що Сталін не давав згоди на відведення військ з-під Києва.

До найкрупніших оборонних боїв на території України належать також оборона Одеси (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.) та оборона Севастополя, яка тривала 250 днів! (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.)

Наприкінці 1941 р. німецькі війська групи армій “Південь” окупували майже всю Україну. Однак, ціною величезних жертв, героїчного опору народу план “блискавичної війни” був зірваний.

Сталінська адміністративно-командна система, яка поставила країну перед загибеллю, мусила тепер рятувати її.

22 червня створено Ставку головного командування під керівництвом маршала С.Тимошенка (згодом перейменовано на Ставку верховного головнокомандування на чолі зі Сталіним);

29 червня прийнято Директиву партійним і радянським організаціям прифронтових областей, яка містила план оборони і евакуації;

30 червня створено Державний комітет оборони на чолі зі Сталіним, що об'єднав у своїх руках усю державну, господарську і военну владу в країні;

Розпочато формування дивізій народного ополчення, винищувальних батальйонів, мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд;

Почалася перебудова економіки на военний лад. Гасло “Все для фронту, все для перемоги!”, що з'явилося в перші дні війни, визначало віднині весь сенс життя і діяльності радянського суспільства.

В умовах военно-політичної кризи сталінський режим здійснював керівництво країною своїми репресивними, тоталітарними методами. Про це свідчать надзвичайно жорстокі накази Сталіна №270 від 16 серпня 1941 р. і №227 від 28 липня 1942 р. “Ні кроку назад”, які нерідко прирікали на загибель цілі з'єднання.

Евакуація

На початку війни виникла необхідність евакуювати матеріальні і людські ресурси на схід СРСР.

Відсутність завчасно складених планів евакуації (адже воювати збиралися на “чужій території”) внесла, особливо в перші тижні війни, дезорганізацію в евакуаційні процеси.

З України було евакуйовано на схід: понад 550 підприємств, майно радгоспів, колгоспів (зокрема понад 5 млн. голів худоби), Академію наук України, культурно-освітні заклади, понад 3,5 млн. робітників, селян і службовців.

Усе, що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

Перебазування на схід величезних матеріальних цінностей, переведення народного господарства на військовий лад – у надзвичайно складних умовах і в найкоротший строк – стало всенародним трудовим подвигом. На сході країни, по суті, заново була створена першокласна военна економіка.

Остаточна окупація України

Після розгрому Південно-Західного фронту ворог кинув основні сили на Москву, де з 30 вересня по 5 грудня йшли важкі оборонні бої.

5-6 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ, розгромивши німців і відкинувши їх на захід на 100-250 км. Перемога під Москвою остаточно поховала гітлерівський план “бліцкригу”, розвіяла міф про непереможність вермахту.

Успіх під Москвою всупереч пропозиціям військових радників Сталін вирішив використати для розвитку загального наступу. Він дав вказівку про проведення багатьох часткових і розрізнених наступальних операцій. Погано продумані і слабо забезпечені у матеріально-технічному відношенні, всі вони були невдалими. Трагічні наслідки мала наступальна операція під Харковом військ Південно-Західного фронту на чолі з С.Тимошенком і М.Хрушовим у травні 1942 р.: загинуло три армії, у полон потрапило 240 тис. солдатів і офіцерів. Трагічно завершилася і спроба розгромити гітлерівців у Криму. 4 липня 1942 р. після 250-денної оборони Севастополь захопили німецькі війська.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну ситуацію, ініціатива знову перейшла до рук ворога. У червні 1942 р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту вглиб на 200-400 км протяжністю 600-650 км.

22 липня 1942 р. після захоплення м.Свердловська Ворошиловградської області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР.

Україна в роки німецької окупації

1. Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини:

- Буковина, Одеська та Ізмаїльська області, частина Вінницької та Миколаївської областей були віддані Румунії. Ці землі отримали назву “Трансністрія”;
- Галичина разом з польськими територіями увійшла до складу окремого генерал-губернаторства;
- більшість українських земель увійшла до складу Рейхскомісаріату “Україна” на чолі з фанатичним нацистом, катом українського народу Е.Кохом. Це адміністративне утворення включало 63,6% всієї території України;
- прифронтові області (Чернігівська, Сумська, Харківська області, Донбас) підпорядковувалися військовому командуванню.

2. Відповідно до “теорії расової винятковості німецької нації” українці підлягали масовому знищенню. Справжній геноцид здійснювався проти єврейського народу.

Україна вкрилася концтаборами, тюрмами, гето. Практично в кожному українському місті був свій “Бабин Яр”: за роки окупації в Бабиному Яру в Києві загинуло понад 220 тис., в Дробицькому Яру в Харкові – понад 60 тис., в Янівському концтаборі у Львові – понад 160 тис осіб. Переважно це були українські громадяни єврейської національності. А всього в Україні в період окупації було вбито 3,9 млн. мирного населення і 1,3 млн. військовополонених.

3. Гітлерівці грабували матеріальні і людські ресурси України. До Німеччини вивозилися продовольство, обладнання, сировина, коштовності, чорнозем, а також робоча сила. З України на примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн. чоловік.

Щоб забезпечити більш “ефективну” експлуатацію українського села, німці зберегли колгоспи. Відправка оstarбайтерів до Німеччини

4. Обмежувалися постачання міст продовольством, медичне обслуговування, освіта. Українці перетворювалися на людей “третього сорту”.

Таким чином, окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю. Але він виявився неефективним, бо не забезпечив покори українського народу. Навпаки, нацистський “новий порядок” викликав масовий рух Опору в Україні.

Вправа №29

1. Виберіть твердження, яке найповніше розкриває причини поразки радянських військ у 1941 році.

а) Значна перевага німецьких військ в авіації, танках та ін. озброєнні; несподіваність нападу; відсутність необхідного досвіду в деяких радянських військових керівників.

б) Прорахунки радянських військових керівників щодо оцінки воєнно-стратегічної ситуації напередодні війни з Німеччиною; невідповідність СРСР до ведення оборонної війни; репресії проти військових кадрів.

в) Несподіваність нападу, репресії в радянській армії, розгубленість деяких радянських керівників, високий професіоналізм німецької армії.

2. Назвіть основні воєнні операції літньо-осінньої компанії 1941 р. на території України. Визначте їх загальностратегічне значення.

8.3. Рух Опору в Україні

В українському антифашистському русі Опору існувало дві течії: радянський рух Опору (партизани і підпільники) та національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН.

Радянський рух Опору

Прагнув до відновлення статусу України у складі СРСР. Наприкінці 1942 р. в Україні діяло 800 партизанських загонів. Їх дії координував Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. Виникли великі партизанські загоны і з'єднання на чолі з С.Ковпаком, М.Попудренком, О.Сабуровим, О.Федоровим, І.Боровиком, П.Вершигорою, М.Наумовим та іншими.

Формами боротьби партизан були:

→ диверсії на комунікаціях ворога, знищення ліній зв'язку, до-ріг, мостів;

→ розгром ворожих штабів;

→ диверсії на залізницях. Улітку 1943 р. розгорнулася операція “рейкова війна”;

→ рейди в тил ворога (найбільш відомий Карпатський рейд С.Ковпака).

В Україні діяло 23 підпільних обкоми КП(б)У; 9 підпільних обкомів комсомолу, які організували диверсії, здійснювали розвідувальні операції.

Загальна чисельність партизан і підпільників в Україні за роки війни становила за різними джерелами від 500 тис. до 180-220 тис. осіб.

Найбільш масовою верствою населення, яка безвідмовно йшла за радянською владою, була молодь. У нацистському документі “Наслідки німецького управління в зоні групи армій “Південь” з цього приводу, зокрема, говориться: “...радянська молодь глибоко засвоїла положення більшовизму. З молоді склалася більшість активістів боротьби за справу рад. Банди (партизани – авт.) утворювалися переважно з молоді”.

Створення Українського штабу партизанського руху, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування радянськими партизанами ефективних методів боротьби проти окупантів перетворили радянський партизанський рух на важливий чинник війни, фактично на справжній “другий фронт”.

Національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН

Прагнув до відродження незалежної української держави.

До початку війни ОУН співробітничала з німцями. У німецькій армії був утворений “Легіон українських націоналістів”. ОУН розраховувала на сприяння Німеччини у відновленні української державності. Проте, спроба проголошення у Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Гестапо заарештувало всіх членів новоствореного уряду на чолі з Я.Стецьком, керівника ОУН С.Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь ОУН почала створювати партизанські загоны, які у жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія (УПА) на чолі з Романом Шухевичем (псевдонім – Тарас Чупринка). ОУН-УПА не припиняла також антирадянської і антипольської діяльності.

Розгорнутий терор проти західноукраїнських областей, членів ОУН, свавілля німецької адміністрації, грабунки, примусова праця, вивіз молоді до Німеччини – все це викликало і посилювало антинімецькі настрої, які переростали у рух Опору, що з кожним днем ставав усе організованішим і діяльнішим.

УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила не тільки західні, а і центральні, східні, південні райони України, де ОУН діяла під лозунгами: “Смерть Гітлеру!”, “Смерть Сталіну!”, “Радянська влада – без більшовиків!”.

Водночас із боротьбою проти німецьких окупантів та радянських партизан УПА довелося вирішувати складну проблему українсько-польських відносин, які мали історичні коріння і час від часу загострювалися до збройної конфронтації.

Основними об'єктами партизанських дій з боку УПА були:

→ німці та їх союзники;

→ формування Армії Крайової та польське населення;

→ радянські партизанські загоны, а згодом – підрозділи Червоної армії.

Намагаючись утвердити себе у західних регіонах України як “третя сила”, УПА лише у жовтні-листопаді 1943 р. провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан.

Слід зауважити, що в ОУН не було єдності щодо стосунків з німцями. Започаткований на Волині та Поліссі повстанський рух поширювався на інші регіони України. Чисельність УПА за різними даними становила від 30-40 тис. до 100 тис. бійців.

Таким чином, Україна була охоплена масовим рухом Опору, але через глибокі ідеологічні суперечності між двома його течіями точилася жорстока боротьба.

Так, Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака влітку 1943 р. призвів до кривавих боїв між оунівськими і радянськими партизанами. А весною 1944 р. біля Рівного УПА розбила автоколонну штабу командуючого 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна, сам генерал був тяжко поранений і помер.

З приходом Червоної армії в Західну Україну ОУН, залишаючись на платформі незалежності, оголосила війну сталінському режиму. Радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 50-х рр. і носила надзвичайно жорстокий, кровопролитний характер.

8.4. Визволення України від фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.)

Визволення України почалося під час Сталінградської битви (листопад 1942 – лютий 1943), яка поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР.

Перші населені пункти України в східному Донбасі були звільнені в грудні 1942 р.

Масове ж визволення українських земель почалося в ході Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.). 23 серпня війська Степового фронту звільнили Харків.

Розвиваючи успіх, радянські війська у вересні 1943 р. вийшли до Дніпра. У вересні-жовтні 1943 р. розгорнулася героїчна битва за Дніпро, на якому німці намагалися створити неприступну лінію стратегічної оборони ("Східний вал"). Кульмінацією битви за Дніпро було визволення Києва від окупантів. Сталін, ігноруючи реальне співвідношення сил, наказав будь-якою ціною звільнити Київ до "Великого Жовтня".

Ціною величезних людських втрат радянські війська звільнили місто 6 листопада 1943 р. За визволення столиці України понад 1000 солдат і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У 1944 р. радянське командування силами чотирьох Українських фронтів здійснило серію наступальних операцій, остаточно визволивши територію України:

- ✓ Житомирсько-Бердичівська операція (грудень 1943 – січень 1944 рр.);
- ✓ Корсунь-Шевченківська операція (січень-лютий 1944 рр.);
- ✓ Рівненсько-Луцька операція (січень-лютий 1944 рр.);

- ✓ Криворізька операція (січень-лютий 1944 рр.);
 - ✓ Наступ на півдні. Визволення Одеси, Миколаєва (березень-квітень 1944 рр.);
 - ✓ Визволення Криму (квітень-травень 1944 рр.);
 - ✓ Львівсько-Сандомирська операція (липень-серпень 1944 рр.).
- 27 липня 1944 р. звільнено Львів;
- ✓ Східно-Карпатська операція (вересень-жовтень 1944 рр.);

❗ 28 жовтня 1944 р. територія України була остаточно визволена від загарбників.

У ході визвольних операцій 1944 р. на Україні загинуло понад 3,5 млн. воїнів! Неоціненну допомогу воїнам надавали радянські партизани і підпільники, місцеве населення, працівники тилу. Активні дії проти німецьких окупантів вели загони УПА. Коли ж лінія фронту наблизилась до районів дислокування частин УПА, командування віддало наказ не втручатись у бойові дії і вживати заходів для збереження і зміцнення своїх сил.

● 8 травня 1945 р. німецько-радянська війна завершилася капітуляцією Німеччини.

● 2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна.

Вклад України в перемогу над Німеччиною та її союзниками

Українці в роки Другої світової війни билися проти гітлерівської Німеччини і її союзників у складі Радянської армії, антинацистського руху Опору (на території України і окупованих країн Європи), у складі американської, канадської армій, австралійських частин.

У збройній боротьбі проти ворога брало участь понад 6 млн. українців. Кожен третій із них загинув на фронті, кожен другий із тих, що залишилися в живих, став інвалідом.

Серед військового керівництва СРСР було немало українців. Найбільш відомі із них – А.Єременко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, І.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко та інші. З 15 фронтів, які діяли в період радянсько-німецької війни, більше половини очолювалися маршалами і генералами – українцями за походженням.

Великий внесок у перемогу зробили працівники тилу, вчені, медики, діячі літератури і мистецтва.

Людські і матеріальні втрати України

Людські втрати України у війні склали понад 10 млн. військових і цивільних осіб.

Матеріальні втрати України досягли 1,5 трильйонів крб. Було зруйновано: 714 міст і містечок, 28 тис. сіл, 16 150 промислових підприємств, 18 тис. медичних закладів, 33 тис. закладів освіти...

Зазнавши в роки Другої світової війни величезних людських і матеріальних втрат, Україна зробила неоціненний внесок у перемогу над фашистською Німеччиною і її союзниками.

Вправа №30

1. Що собою являв рух Опору німецько-фашистським загарбникам?
2. Коли і де в умовах війни було проголошено самостійну українську державу?
3. У ході якої стратегічної операції почалося широкомасштабне визволення України?
 - а) Московської;
 - б) Сталінградської;
 - в) Курської.
4. Коли було завершено визволення України від окупантів?
5. Охарактеризуйте вклад українського народу в розгром нацистської Німеччини і її союзників.

Висновки

- ✓ У Другій світовій війні Німеччина і її союзники прагнули розчленувати Україну та колонізувати її.
- ✓ З червня 1941 р. по жовтень 1944 р. Україна була ареною збройної боротьби проти окупантів. Героїчна боротьба розгорнулася в тилу німецьких армій.
- ✓ Частина українців, очолювана ОУН-УПА, прагнула скористатися війною для відродження незалежної української держави.
- ✓ Ворогами самостійної України були не лише нацисти, а й сталінський тоталітарний режим, що стало причиною непримиренної боротьби між радянським і оунівським рухом Опору.
- ✓ Український народ зробив величезний внесок у перемогу над Німеччиною і її союзниками.

Історичні джерела

Зі спогадів очевидців про масові вбивства українських в'язнів силами НКВС (літо 1941 р.)

...Як член ОУН, я одержав доручення відійти з друзями до с. Вербова, а звідси ще перед приходом німецьких військ дістатися до Бережан і там знайти важливіші об'єкти, між іншим, комісаріат НКВД, приміщення Райпарткому, суд і тюрму. Вже по дорозі до Бережан ми стрінули дівчину з с. Вербова, якій удалося щасливо втекти з тюрми в Тернополі під час німецьких налетів. Вона розповіла нам про жахливі масакри, вчинені большевиками в тернопільській тюрмі.

Біля 10-ї години ми разом з німецькими передовими частинами чекали на передмісті, бо з південно-західного боку міста було чути страшну стрілянину, а втікаючі над схід большевицькі війська забили кінями, возами і людьми дорогу Бережани-Тернопіль. О 10.30 год. ми були вже на призначених місцях. Вскочивши в приміщення комісаріату НКВД, перше що я побачив: на столі лежав альбом УСС, а на стіні висіла рушниця. Всі документи в найкращому порядку опинилися в наших руках. Через кілька хвилин я одержав від сп. п. Івана Королишина, який пізніше перебрав адміністрацію цілого повіту, доручення дістатися до тюрми і не випускати туди нікого аж до переведення повної перевірки. Ми подалися туди з другом Б. з Нараєва.

Від тюрми заносило неприємним запахом і не було помітно жодного життя всередині. Через півгодини прибули І. Королишин, С.Б. і троє німецьких старшин, і всі ми разом ввійшли до тюрми.

Переглядаючи камеру за камерою, ми знаходили лише людські трупи і більш нічого. В одній з камер у підвалі я почув якийсь рух і зараз про це зголосив. Майже всі ми кинулися туди і в сутінках знайшли трьох напівживих людей. Це були жиди – два чоловіки й одна жінка. Вони були дуже виснажені, і один з них помер зараз при виході, а другий упав трохи далі на подвір'ї. Жінку взяли німці на руки і кудись понесли, що з нею сталося, не знаю.

Того ж таки дня ціле подвір'я тюрми було встелене людськими трупами, що їх винесено з камер. Хто мав когось арештованого з родини, той одержував дозвіл розпізнавати його між замордованими.

Поблизу річки Золота Липа, що пропливає попри місто, стоїть серед невеликого парку старовинний замок Винявських. Коли розбито замуровані льохи цього замку, то в них теж знайдено людські трупи.

✓ *Чим можна пояснити політику масового знищення політв'язнів, яку проводило керівництво НКВС?*

Акт відновлення Української держави

(Львів, 30 червня 1941 р.)

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в.р. Голова Національних Зборів

✓ *На що розраховувала ОУН під проводом Степана Бандери, проголошуючи Українську державу?*

✓ *Чому не справдилися ці сподівання?*

Наказ СД про страту членів ОУН під проводом Бандери (25 листопада 1941 р.)

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

✓ *Зробіть висновок про характер стосунків між ОУН і німцями.*

З наказу №227 Наркомату оборони СРСР від 28 червня 1942 р.

...Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших районів наша територія зменшилася. Отже, стало значно менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик... Ми вже не маємо переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі – значить згубити себе й згубити свою Батьківщину. Отже, пора припинити відступ.

Віднині залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника повинна бути вимога – жодного кроку назад без наказу нашого командування.

✓ *Цьому наказу даються різні оцінки: одні вважають, що він сприяв посиленню дисципліни і боєздатності радянських військ, інші – що він базувався на страху перед покаранням і тому не міг сприяти поліпшенню морального стану військ. Яку з цих точок зору Ви поділяєте? Чому?*

З наказу фельдмаршала В. Рейхенау

Забезпечення харчування місцевих жителів і військовополонених є необхідною гуманністю.

Все, в чому вітчизна відмовляє собі і керівництво з великими труднощами надсилає на фронт, солдат не повинен роздавати ворогові, навіть у тому випадку, коли це – трофеї. Вони є необхідною частиною нашого постачання. Війська зацікавлені у ліквідації пожеж тільки тих будинків, які повинні бути використані для розміщення військових частин. Все інше, що є символом колишнього панування більшовиків, у тому числі і будинки, повинно бути знищене. Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення.

Із промови рейхскомісара Е. Коха

...немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає в Німеччині. Це завдання повинно бути виконане, незважаючи на втрати. Фюрер наказав вивезти з України в Німеччину 3 мільйони тонн зерна, і ми повинні це зробити.

- ✓ Які завдання стояли перед німецьким окупаційним режимом в Україні?
- ✓ Наскільки йому вдалося вирішити ці завдання?

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Причини та початок Другої світової війни. Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі.
2. Початок бойових дій на території України. Оборонні бої.
3. Фашистський окупаційний режим і антинацистський опір в Україні (партизанський рух, підпілля, національно-визвольний рух під проводом ОУН-УПА).
4. Визволення України від німецько-фашистських загарбників.
5. Підсумки та уроки Другої світової війни.

Темі для рефератів, доповідей та контрольних робіт

1. Українська повстанська армія.
2. Партизанська боротьба в Україні.
3. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни.
4. Культурне життя в Україні в період Другої світової війни.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Документи та матеріали* // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №2.
2. *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні. – К., 2000.
3. *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
4. *Коваль М.В.* Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
5. *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №3-4.
6. *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993.
7. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.
8. *Патриляк І.К.* Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №4.
9. *Руденко Н.М., Русак А.В.* Армія фашистського агресора: від перемог до поразок. 1941-1945 рр. (Морально-психологічний аспект). – К., 1997.
10. *Скоробогатов А.В.* ОУН у Харкові за часів окупації (1941-1943 рр.) // Укр.-іст. журнал. – 2000. – №6.
11. *Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни (1939-1945). – Львів, 1995.
12. *Чайковський А.С.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941-1945 рр. мовою документів, очима історика. – К., 1994.
13. *Швагуляк М.* Українська карта // Дзвін. – 1990. – №7.

9 УКРАЇНА В 1945-1991 рр.

Історія України цього періоду характеризується складними і суперечливими процесами. Чітко вирізняються чотири етапи, які мали різне змістове навантаження:

1. 1945-1953 – посилення сталінського тоталітарного режиму;
2. 1953-1964 – хрущовська “відлига”;
3. 1964-1985 – застій і криза радянського суспільства (так звана “брежнєвщина”);
4. 1985-1991 – період перебудови, активізації суспільно-політичного життя в Україні, логічним результатом якого стало проголошення незалежної Української держави.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ <i>десталінізація</i>	✓ <i>мілітаризація економіки</i>
✓ <i>операція “Вісла”</i>	✓ <i>“холодна війна”</i>
✓ <i>економічні методи управління</i>	✓ <i>науково-технічний прогрес</i>
✓ <i>хрущовська “відлига”</i>	✓ <i>революція “згори”</i>
✓ <i>адміністративно-командна система</i>	✓ <i>корупція</i>
✓ <i>жданівщина</i>	✓ <i>політичний плюралізм</i>
✓ <i>консерватизм</i>	✓ <i>перебудова</i>
✓ <i>космополітизм</i>	✓ <i>гласність</i>
✓ <i>лібералізація</i>	✓ <i>чорнобильська катастрофа</i>
✓ <i>права людини</i>	✓ <i>Декларація про державний суверенітет</i>
✓ <i>правозахисний рух</i>	✓ <i>Акт проголошення незалежності України</i>
✓ <i>дисидентство</i>	✓ <i>референдум</i>
✓ <i>шестидесятники</i>	✓ <i>президент</i>
✓ <i>застійні явища в економіці</i>	✓ <i>інтеграція</i>
✓ <i>політико-ідеологічна криза</i>	

9.1. Період посилення сталінського тоталітарного режиму (1945-1953 рр.)

Територіальні зміни в Україні після Другої світової війни

Возз'єднання українських земель

За Договором між СРСР та Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Закарпатська Україна возз'єдналася з Україною у складі Радянського Союзу. Уперше майже всі етнічні українські землі об'єдналися в

одній державі. Поза межами України залишилися Посяння, Лемківщина і Холмщина, які Сталін у 1944 р. віддав Польщі. Упродовж 1944-1946 рр. здійснювався обмін населенням: із України в Польщу переселився майже 1 млн. чоловік, переважно поляків, із Польщі в Україну – 520 тис. українців.

Операція “Вісла”

У квітні-травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію “Вісла” – насильницьке виселення українців (140,6 тис.чол.) з українських етнічних земель, що опинилися в межах Польщі. При цьому переслідувалася мета:

→ асимілювати українців;

→ ліквідувати бази діяльності ОУН-УПА.

Передача Криму від РРФСР до УРСР

19 лютого 1954 р. Верховна Рада СРСР на ознаменування 300-річчя приєднання України до Росії прийняла рішення про включення Кримського півострова до складу УРСР. Таким чином завершився процес формування сучасної території України. Юридичний акт про входження Криму до УРСР лише підтвердив фактично існуючу ситуацію.

Отже, територіальні зміни в Україні, що відбулися напередодні і після Другої світової війни, мали для неї такі наслідки:

- остаточно визначились кордони республіки, які одержали юридичне визнання світовим співтовариством;
- збільшилася територія УРСР та її демографічний потенціал;
- об'єднання українських земель відбулося у складі однієї держави;
- завершилося формування державної території.

Україна на міжнародній арені

25 квітня 1945 р. на конференції країн антигітлерівської коаліції у Сан-Франциско було прийнято рішення про утворення Організації Об'єднаних Націй (ООН), а 24 жовтня 1945 р. (цей день відзначається як День ООН) – ратифіковано її Статут. Серед країн-засновниць ООН була й Україна.

Завдяки чому стало можливим членство України в ООН?

Прийняття України в ООН було результатом визнання її вкладу в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету.

Серед інших чинників, які зумовили вступ України в ООН, слід назвати такі:

- ✓ на членстві України і Білорусії в ООН наполягав Сталін, щоб у такий спосіб забезпечити собі більшу кількість голосів;

✓ вступ України до ООН мав створити ілюзію її державності і заспокоїти національно-визвольні сили.

Формально за Україною визнавалося право на самостійні міжнародні відносини (був навіть утворений народний комісаріат іноземних справ УРСР, Україна співробітничала в різних міжнародних організаціях), але фактично своєї незалежної зовнішньої політики вона не мала. Монополія на зовнішню політику належала ЦК ВКП(б) і особисто Сталіну.

І все ж таки сам факт вступу України до ООН мав велике історичне значення – вивів її на світову арену і сприяв включенню у світову політику.

Відбудова господарства

Війна призвела до небаченого руйнування економіки України. Після війни її промислово-виробничий потенціал становив 26% проти рівня 1940 р.

Відбудова господарства починалася відразу ж після визволення українських земель, а вже в травні 1945 р. було відбудовано 30% зруйнованих промислових потужностей.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла четвертий п'ятирічний план (1946-1950 рр.) відбудови народного господарства, що передбачав перевищення його довоєнного рівня. В Україні планувалося доведення на кінець п'ятирічки валової промислової продукції до 113% проти 1940 р.

Особливості відбудови промисловості

Важливою проблемою відбудови були капіталовкладення. США відмовили у наданні кредитів Радянському Союзу, який не став учасником плану Маршалла (кредити надавалися за умови виходу комуністів із уряду).

Поставки за рахунок репарацій із Німеччини, допомога з-за кордону були незначними. Основним джерелом інвестицій були внутрішні резерви.

Відбудова господарства розпочалася з важкої промисловості. При цьому уряд керувався політичними мотивами: створити такий військово-промисловий комплекс, який би служив гарантом оборони країни і базою перемоги світового соціалізму над капіталізмом.

Україні за декілька років були відновлені шахти Донбасу, Дніпрогес і великі теплові електростанції, металургійні заводи. У 1948 р. машинобудівних заводів працювало більше, ніж до війни.

Розвиток важкої промисловості відбувався за рахунок легкої, сільськогосподарства, науки і культури, які фінансувалися за залишковим принципом. Так, інвестиції в легку промисловість склали 12-15% усіх промислових капіталовкладень.

Посилилися диспропорції в розвитку промисловості на користь галузей військово-промислового комплексу.

Якщо на Заході і в Японії післявоєнна відбудова промисловості здійснювалася на базі прогресивних технологій і науки, то в СРСР досягнення науково-технічного прогресу запроваджувалися повільно. Підприємства працювали за старими технологіями, надзвичайно високими були енерго- і матеріаломісткість виробів. Цим було обумовлене технічне відставання Радянського Союзу від Заходу.

Важливим джерелом відбудови став героїчний ентузіазм народу. 90% працюючих були охоплені різними формами соціалістичного змагання.

У результаті в 1950 р. важка промисловість перевершила, а легка – ледве досягла 80% довоєнного рівня. Україна знову зайняла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу.

Особливості відбудови сільського господарства

Відбудова сільського господарства проходила в надзвичайно складних умовах:

✓ скоротилися посівні площі, не вистачало робочих рук, техніки, коней;

✓ важким було становище селян: мізерна оплата праці, високі податки на підсобне господарство, селяни не мали паспортів, на них не розповсюджувалося пенсійне забезпечення, виплати по тимчасовій непрацездатності;

✓ ситуацію ускладнила посуха 1946 р. і голод узимку 1946-1947 рр., від якого в Україні померло більше 800 тис. чоловік. Але головною причиною голоду стала не посуха, а позиція держави і комуністичної партії: непомірно високі плани хлібозаготівель не були зменшені, зерно і продукти тваринництва великими обсягами вивозилися за кордон.

Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, вони склали не більше 7% загального обсягу асигнувань.

Стосовно сільського господарства здійснювалася політика “ножиць цін”. Державні заготівельні ціни залишилися на рівні 1928 р., хоча ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів.

У результаті на кінець 1950 р. сільське господарство не досягло довоєнного рівня, про що свідчать такі дані: валове виробництво зерна становило 77%, врожайність зернових – 82% від рівня 1940 р.

Фінанси

З метою зміцнення фінансів (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 1:10. Вклади до 3 тис. крб. переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3 тис. до 10 тис. — з розрахунку 3:2, а понад 10 тис. крб. — зменшувалися вполовину.

Перетворення в Західній Україні

У Західній Україні продовжувалася політика радянзації, перетворена війною.

“Радянська” Західної України

Основними напрямками перетворень були:

→ насадження тоталітарного режиму, монополізація влади комуністичною партією. Чисельність комуністів зростала в основному за рахунок вихідців із Росії та Східної України. Чому? По-перше, західні українці не виявляли особливого інтересу до вступу в комуністичну партію. По-друге, радянська влада не довіряла місцевому населенню. Не тільки партійні органи, а й усі галузі народного господарства, освіта, наука, радянські, комсомольські, правоохоронні органи були насичені спеціалістами зі Східної України та інших республік СРСР. Унаслідок цього у жителів Західної України складалося враження, що територія знаходиться під чужоземним пануванням;

→ утвердження комуністичної ідеології, боротьба проти так званого українського буржуазного націоналізму, приватно-власницької психології. Проти жителів Західної України розгорталися масові репресії, “ворожі елементи” депортувалися в східні райони СРСР;

→ здійснення форсованої і насильницької колективізації. 1950 рік став роком суцільної колективізації. Оскільки в Західній Україні переважало селянство, опір радянській владі набув всенародного характеру.

Позитивне значення мали такі перетворення:

- індустріалізація краю і модернізація економіки. До 1951 р. промислове виробництво в Західній Україні зросло на 230% від рівня 1945 р. і складало 10% промислового виробництва республіки;

- заходи в галузі освіти: введено обов’язкову початкову освіту, відкрито нові вузи. Але при цьому проводилася політика зросійщення, викладання у вузах велося російською мовою.

Таким чином за кілька років Західна Україна пройшла шлях Східної, повторивши всі соціалістичні реформи.

Рух Опору в західноукраїнських землях

Населення Західної України в цілому вороже поставилося до комуністичного режиму і вело боротьбу проти нього. Цю боротьбу очолювали дві сили: греко-католицька церква та ОУН-УПА.

Греко-католицька церква була ліквідована більшовиками в 1946 р. Боротьба ж проти ОУН-УПА виявилася надзвичайно кровопролитною і тривала до сер. 50-х рр.

Свої головні цілі ОУН-УПА вбачала в боротьбі проти сталінсько-го деспотичного режиму та створенні незалежної української держави. Великі надії покладалися на швидку радянсько-американську війну.

УПА користувалася широкою підтримкою місцевого населення, проти якого апарат НКВС розгорнув масові каральні акції.

Лише за період 1946-1948 рр. за “зв’язок з УПА” було вислано до Сибіру понад 500 тис. західних українців, переважно селян.

Діяльність УПА стала занепадати після загибелі у 1950 р. її головнокомандувача Р.Шухевича. Окремі загони повстанців діяли до сер. 50-х рр.

Але і після цього опір тоталітарному режиму не припинявся. Він почав набувати інших форм.

Суспільно-політичне життя

У суспільно-політичному житті України відбувалися такі ж процеси, як і в Радянському Союзі.

Залежність від центру

Утвердився режим одноосібної влади Сталіна, культ його особи досяг апогею. Україна не мала ніяких прав на здійснення самостійної політики. І незалежно від того, хто стояв на чолі владних структур України (першими секретарями ЦК КП(б)У були М.Хрущов (1943-1946 рр. та 1948-1949 рр.), Л.Каганович (1947 р.), А.Мельников (1950-1953 рр.), О.Кириченко (1953-1957 рр.), усі вони слухняно проводили політику центру, а будь-які спроби відійти від цього курсу закінчувалися перестановкою кадрів або репресіями.

Репресії

Відсутність демократії і свобод громадян, зловживання владою, посилення масових репресій. В Україні пік репресій припав на 1947 р., коли ЦК КП(б)У очолював найбільшій соратник Сталіна — Л.Каганович.

Ідеологічна реакція

З 1946-1947 рр. під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) А.Жданова почалася ідеологічна кампанія по “наведенню порядку” в галузі науки, культури і мистецтва.

Олександр Довженко

Розгорнулася нищівна критика інститутів історії України та історії української літератури Академії Наук, творчих спілок, редакцій ряду газет і журналів. Здійснювалися кампанії проти видатних діячів української культури — письменників М.Рильського, В.Сосюри, Ю.Яновського, композитора В.Данькевича, кінорежисера О.Довженка та інших, яких звинувачували в “ідеологічних помилках” і “українському буржуазному націоналізмі”.

Українцям ще раз нагадували, що вони живуть у державі, не зацікавленій у розвитку їхньої національної культури.

Таким чином, історичний розвиток України в 1945-1953 рр. відбувався в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму.

Вправа №31

1. У якому році завершилося формування сучасної території України?

- а) 1939 р.;
- б) 1945 р.;
- в) 1954 р.

2. Післявоєнна відбудова народного господарства України характеризувалася:

- а) швидкою відбудовою всіх галузей економіки;
- б) швидкою відбудовою важкої промисловості при повному ігноруванні легкої промисловості і сільського господарства;
- в) швидкою відбудовою важкої промисловості при недостатній увазі до легкої промисловості і сільського господарства.

3. Післявоєнний голод в Україні був упродовж:

- а) 1945 р.;
- б) 1946-1947 рр.;
- в) 1948-1949 рр.

4. Назвіть стратегічні цілі й дайте характеристику тактики ОУН-УПА в післявоєнний період.

5. Що означала “жданівщина” для духовного життя України?

9.2. Період хрущовської “відлиги” (1953-1964 рр.)

Смерть Сталіна 5 березня 1953 р. внесла в життя СРСР істотні зміни, потреба в яких давно назріла. Ці зміни були пов’язані з діяльністю першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. Він поклав початок десталінізації і здійснив реформи у всіх сферах життя суспільства. Були здійснені пошуки нових підходів до розв’язання проблем суспільно-політичного життя.

Реформи в політичній сфері сприяли певній лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя:

→ люди отримали можливість більш вільно висловлювати свої думки;

→ відновилися демократичні норми діяльності КПРС (регулярне скликання з’їздів і пленумів, критика і самокритика в партії і т.п.);

→ зросла роль Рад — як у центрі, так і на місцях, але зберігалось верховенство партійних органів над державними;

→ викрито злочинну діяльність Л.Берії та його посіпак в Україні (П.Мешика та ін.), розпочалася реабілітація жертв масових репресій. У 1954-1956 рр. в СРСР було реабілітовано майже 8 тис. осіб. Проте ця робота не була завершена. А з 1962 р. комісії по реабілітації поступово припинили свою діяльність. Більше того, паралельно з реабілітацією жертв сталінських репресій відбувалися нові політичні репресії, вносилися зміни до законодавства, які збільшували можливості влади у їх проведенні. Так, 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон “Про кримінальну відповідальність за державні злочини”. У кримінальний кодекс було введено статтю “антирадянська агітація та пропаганда”. Протягом 1954-1959 рр. в Україні за антирадянську діяльність репресували 3,5 тис. чоловік;

→ засуджено культ особи Сталіна. Це зробив особисто М.Хрущов на XX з’їзді КПРС (лютий 1956 р.) у доповіді “Про культ особи і його наслідки”. З’їзд засудив репресивну політику сталінського режиму і проголосив курс на демократизацію суспільства. Але культ особи Сталіна не був розвінчаний до кінця: доповідь Хрущова не була опублікована, не були розкриті причини культу особи і репресій — їх пояснювали рядом помилок Сталіна та керівників МВС і КДБ — Єжова і Берії, багато фактів замовчувалося. Згодом склався культ особи самого Хрущова.

Отже, реформи в політичній сфері були половинчастими і неспішними. Вони не торкалися основ тоталітарного режиму, залишилася монополія КПРС у всіх сферах суспільного життя, недоторканими виявилися догми марксизму-ленінізму. Повної демократизації життя суспільства не відбулося.

Спроба розширення прав республік

Хрущов здійснив ряд заходів щодо розширення прав республік, у т.ч. й України:

- українці частіше висувалися на керівні посади в республіці. У 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ було призначено О.Кириченка – першого українця на цій посаді (1953-1957 рр.). Відтоді першими секретарями КПУ призначалися тільки українці: М.Підгорний (1957-1963 рр.), П.Шелест (1963-1972 рр.), В.Щербицький (1972-1989 рр.);
- розширилися функції і підвищилася відповідальність КПУ;
- активізувалася діяльність України на міжнародній арені. Якщо в 1953 р. республіка була членом 14 міжнародних організацій, то в 1955 р. – 29;
- унаслідок реформи управління економікою в 1957 р. під контроль України перейшло 97% заводів республіки проти 34% в 1953 р. Питома вага республіканської промисловості зросла з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р.

Але всі ці заходи здійснювалися під суворим контролем центру, до якого згодом знову повернулися його командні функції.

Зрушення у духовному житті після смерті Сталіна

Хрущовська “відлига” сприяла національно-духовному пробудженню і культурному розвитку України.

Стало можливим відкрите обговорення проблем збереження української мови, розширювалися сфери її вживання. Розпочалося видання багатотомного словника української мови, збільшилося видання українотомних книжок.

Проте, з іншого боку, здійснювалися заходи, які ослаблювали позиції української мови. У 1958 р. був прийнятий закон про зв'язок школи з життям, за яким, зокрема, батьки не мали права відмовитися від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької мов, однак могли відмовитися від української.

Непоследовність “українізації” особливо виразно спостерігалась на результатах книговидавничої справи. У 1959 р. книжки українською мовою становили 53% усіх книг, опублікованих в Україні, у 1958 р. – 60%, у 1960 р. – 49%. Та вже в 1965 р. цей показник знизився до 41% і далі неухильно зменшувався.

Вживалися заходи щодо підвищення престижу української науки. Виходять друком фундаментальні наукові праці: “Українська Радянська Енциклопедія”, “Історія української літератури”. Видаються фахові журнали українською мовою.

Відтворюється історія українського народу: з 1957 р. почав видаватися “Український історичний журнал”, почалася підготовка багатотомної “Історії міст і сіл України”.

Реабілітовано багатьох діячів української культури. Серед них – О.Олесь, М.Вороний, Г.Косинка, М.Ірчан, О.Досвітній, О.Ковінька, В.Мисик та багато інших. У газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про повернуті українській культурі імена. Видавалися кращі твори реабілітованих письменників, з'явилися літературознавчі праці про них.

Шістдесятники. Зародження дисидентського руху

Видатним явищем духовного життя стала поява нового покоління інтелігенції – шістдесятників (цей термін вживався вже на поч. 60-х рр.). Провідними постатями серед них були письменники і поети І.Драч, Л.Костенко, М.Вінграновський, В.Симоненко, В.Стус, С.Гуцало, І.Калинець, художники А.Горська, П.Заливаха, В.Кушнір, літературні критики І.Світличний, І.Дзюба, Є.Сверстюк, діячі кінематографу С.Параджанов, Л.Осіка, Ю.Ілленко та багато інших.

Виховане в умовах ідеологічної лібералізації, нове покоління інтелігенції викривало перекося і лицемірство офіційної культури, сповідувало свободу самовираження, прагнуло до пошуку нових форм і стилів художньо-естетичного пізнання світу. Воно вимагало гарантій вільного розвитку українського народу, його культури і мови.

Усе це не могло не викликати незадоволення з боку влади. Шістдесятників почали звинувачувати у відході від “марксизму-ленінізму”, “формалізму”, “космополітизму”, обмежувати їх творчу діяльність, а згодом перейшли до репресій проти них.

Однак, частина нового покоління не зреклася своїх поглядів і пішла на конфронтацію з владою. Саме шістдесятники склали ядро дисидентського руху, учасники якого вимагали радикальних змін, і стали провідниками національного відродження. (Докладніше про дисидентський рух в Україні йтиметься далі).

Національно-культурні процеси переходили встановлені партією рамки лібералізації й на поч. 60-х рр. почали переслідуватися. У 1962-1963 рр. “відлига” в національно-культурній сфері припинилася.

Прикметним є той факт, що в 1959 р. конгрес США прийняв закон про “Тиждень поневолених націй”, до числа яких потрапила й Україна.

Експерименти в економіці

Поставивши завдання “наздогнати і перегнати Америку” і пообіцявши за 20 років побудувати в СРСР комунізм, М.Хрущов розгорнув широку програму реформування економіки.

Економічні реформи, проведені в 50-ті роки, радикально змінили умови розвитку промисловості і сільського господарства.

Позитивні наслідки мали, зокрема:

- ✓ децентралізація керівництва економікою, запроваджена у 1957 р. Керівництво промисловістю було передано раднаргоспам економічних районів, які управляли промисловістю на своїй території незалежно від профілю. В Україні було створено 11 економічних районів;

- ✓ збільшення асигнувань на забезпечення науково-технічного прогресу;

- ✓ підвищення самостійності колгоспів і радгоспів;

- ✓ ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам і радгоспам;

- ✓ збільшення закупівельних цін на зерно (у 7 разів), картоплю (у 8 разів), продукцію тваринництва (у 5,5 рази).

Друга пол. 50-х рр. стала періодом помітного економічного зростання, сільське господарство вперше стало рентабельним.

Економічне піднесення другої пол. 50-х рр. виявилось нестабільним, оскільки реформи були половинчастими (не торкнулися основ адміністративно-командної економіки), належним чином не обґрунтованими.

Сільське ж господарство стало справжнім полігоном для різного роду непродуманих реорганізацій і нововведень, нереальних понадпрограм (цілинна епопея, небачене розповсюдження кукурудзи і т.п.), що негативно позначилося на виробництві сільськогосподарської продукції.

У кін. 50-х – на поч. 60-х рр. почалося падіння темпів економічного росту.

Якщо за 1951-1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3%, то за 1959-1965 рр. – на 8,8%. З 1950 по 1958 рік обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65%, а в 1958-1964 рр. – на 3%.

Соціальні програми М.С.Хрущова

Пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше ніж у 2 рази, за інвалідністю – у 1,5 рази. Пенсії почали виплачуватися і колгоспникам.

Зросли асигнування на охорону здоров'я, освіту, скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах.

Збільшився обсяг капіталовкладень у житлове будівництво, яке зводилося небаченими до того темпами. За 1950-1960 рр. кількість збудованих квартир у містах збільшилася в 17 разів, а в сільській місцевості – у 14 разів.

Тривалість робочого дня скоротилася до 7 год, а для працюючих у вугільній і гірничорудній промисловості – до 6 годин.

У результаті цих та інших соціальних програм підвищився добробут населення, прибутки працюючих збільшилися за 1951-1958 рр. на 230%.

У цілому ж рівень життя в Україні зростав повільно. Виробництво споживчих товарів, сфера послуг, громадське харчування відставали від потреб населення.

Поразка хрущовських реформ

На поч. 60-х рр. ситуація в СРСР різко погіршилася:

Проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до росту цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами.

Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було на межі голоду. З цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало.

У цих умовах з ініціативи найближчого оточення М.Хрущова, у т.ч. М.Підгорного і П.Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964 р.) звільнив М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.І.Брежнев.

Реформи М.Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок своєї половинчатості і непослідовності кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя не відбулося. Серія соціально-економічних програм була науково необґрунтованою і нерідко межувала з авантюризмом.

Більшість істориків дотримується думки, що перетворення хрущовського періоду не торкнулися основ існуючої при Сталіні системи.

Усунення М.Хрущова фактично означало відмову від реформ і лібералізації. В Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, настало двадцятиріччя панування консервативних сил.

Вправа №32

1. Хрущовська політика десталінізації суспільно-політичного життя:

а) призвела до встановлення демократії в країні;

- б) носила суперечливий і незавершений характер;
- в) потерпіла повний крах.

2. Реформи у сфері сільського господарства в часи Хрущова призвели:

- а) до повного зубожіння українського села;
- б) не мали ніяких позитивних наслідків в Україні;
- в) сприяли певному покращенню справ у сільському господарстві України і підвищенню життєвого рівня колгоспників.

3. Чому заходи щодо десталінізації суспільства не змінили політичну систему в УРСР?

4. Назвіть відомих вам діячів культури – “шістдесятників”. Що було характерним для їх творчості?

9.3. Період “застою” і кризи радянського суспільства (1964-1985 рр.)

Після усунення М.Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначається єдиним словом – “стабілізація”, яке стало своєрідним символом брежневської епохи. Проте досягти цієї мети, як зазначають дослідники цього періоду, відразу проводячи жорсткий консервативний курс, було неможливо, адже система втратила два важливих стимули розвитку економіки: зі смертю Сталіна – страх перед репресіями, з усуненням Хрущова – ентузіазм і романтичну віру.

Спроби реформування економіки

У 1965 р. почалася економічна реформа з метою прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розвитку народного господарства СРСР.

Сільське господарство

Реформа в сільському господарстві передбачала:

- підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію;
- встановлення твердих планів закупівлі сільськогосподарської продукції. За здану понад план продукцію встановлювалася надбавка 50% закупівельної ціни;
- перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства;
- заходи, що сприятимуть розвитку соціальної сфери села.

Однак, істотних змін в аграрній політиці не відбулося – реформа лише дещо “обновила” колгоспну систему. Зміни не призвели до ліквідації відставання виробництва сільськогосподарської продукції, створення достатку продовольства і сировини для промисловості.

Для забезпечення населення продовольством держава була змушена закуповувати хліб за кордоном.

До цього слід додати безгосподарське використання земель: відведення найродючіших ґрунтів під індустріальну забудову, бездумні програми хімізації, меліорації та будівництва штучних водоймищ. Занедбаною залишалися соціальна та духовна сфера на селі.

Промисловість

Реформа в промисловості передбачала перехід від адміністративних до економічних методів управління:

- ✓ переведення підприємств на госпрозрахунок;
- ✓ оцінку діяльності підприємств не за валовою, а за реалізованою продукцією;
- ✓ створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання і т.ін.

Але, з іншого боку, здійснювалася централізація управління економікою: замість республіканських раднаргоспів, створених Хрущовим, відновлювалася система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. 95% підприємств України знову були підпорядковані Москві.

На першому етапі проведення реформи забезпечувалися відносно високі темпи розвитку промисловості. Економісти називали восьму п’ятирічку (1966-1970 рр.) “золотою”. В Україні основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 рази, а національний дохід – на 30%.

Проте вже на поч. 70-х рр. з’явилися перші симптоми краху реформи.

Посилення кризових явищ

Причини провалу економічної реформи сер. 60-х рр.:

→ реформа не торкалася основ адміністративно-командної системи, не мала комплексного характеру, не змінювала структурної, інвестиційної політики;

→ партійно-державний апарат не міг, та й не хотів відмовлятися від звичних методів управління економікою.

З поч. 70-х років темпи економічного зростання уповільнюються. Середньорічні темпи приросту валового суспільного продукту та національного доходу в Україні становили відповідно:

- у 1966-1970 рр. – 6,7 і 7,8%;
- у 1971-1975 рр. – по 5,6%;
- у 1976-1980 рр. – 3,4 і 4,3%;
- у 1981-1985 рр. – 3,5 і 3,6%.

Економіка продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом, намітилося постійне відставання від розвинених країн Заходу в науково-технічному і технологічному прогресі. Командна система не змогла повністю вписатися в умови, запропоновані НТР, що стало однією із основних причин економічного спаду. Продуктивність праці була нижчою, ніж у США: в промисловості – у 2 рази, у сільському господарстві – у 5 разів!

Низькою була якість вітчизняних товарів. У 1986 р. лише 15,9% промислових виробів досягли вищої категорії якості.

Збільшився бюрократичний апарат. Щорічно апарат управління зростав на 300-350 тис. осіб, досягнувши у 80-х рр. 18 млн. Лише у 1975-1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних Міністерств, відомств і державних комітетів збільшилася приблизно на 20%. Консервативні правлячі кола боялися змін, бачили в них загрозу своєму пануванню, тому виступали проти радикальних реформ. З'являється “культ сірості” в управлінні державою.

Посилилися безгосподарність і безвідповідальність, усе більше заявляли про себе корупція, організована злочинність і “тіньова” економіка.

Таким чином, у 70-80-ті рр. народне господарство вступило у смугу кризи.

В Україні все помітніше виявлялася притаманна колонії структура економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей. На споживчий ринок працювало менше 30% потужностей української промисловості (тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50-60% і більше).

Економічний потенціал України нарощувався без урахування екологічних факторів. На території нашої держави було збудовано та будувалося вісім АЕС. Україна, яка складала 2,6% території СРСР, одержувала більше чверті всіх забруднень.

Рівень життя народу

Протягом 60-80-х рр. спостерігалось певне зростання добробуту народу, підвищення заробітної плати.

Проте цей добробут був відносним: за рівнем життя Україна на поч. 80-х рр. знаходилася серед країн, які займали 50-60-ті місця у світі. Існував гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів, черги стали ганебною прикметою життя народу.

До того ж відносний добробут народу в 60-70-х рр. забезпечувався за рахунок розпродажу національних природних багатств – нафти, газу, вугілля, лісу.

Десятки мільярдів карбованців не використовувалися для модернізації народного господарства в цілому, для істотного покращення соціально-культурної сфери, а просто “проїдалися”.

Населення не знало справжньої ціни свого “достатку”, того, що він має нездоровий і тимчасовий характер.

Нафтовий “бум” 70-х рр. минув, і в бюджеті СРСР почали з'являтися багатомільярдні дефіцити.

Згорання демократії

Поворот до неосталінізму

Сподівання прогресивної громадськості на продовження процесу десталінізації не виправдалися.

В епоху Брежнева відбулася часткова реанімація елементів сталінізму:

- ✓ відновлено “престиж” Сталіна;
- ✓ порушувалися громадянські права і свободи;
- ✓ демократична активність людей визнавалася за інакомислення;
- ✓ здійснювалися незаконні репресії при збереженні в суспільстві атмосфери “помірного” страху.

У 1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне “п'яте управління” по боротьбі з “ідеологічними диверсіями”, а в дійсності – з інакомисленням. Знижувалася соціальна активність населення, зростала соціальна апатія.

Політика зросійщення та жорсткого централізму

Адміністративно-командна система робила все, щоб виключити із суспільних відносин національний чинник.

Цьому підпорядковувалися гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності – радянського народу. На практиці це означало тотальне зросійщення України. Українська культура й українська мова опинилися в критичному стані, постало питання про існування українського народу.

Будь-яка спроба українського керівництва діяти без вказівок із Москви розцінювалася як націоналізм і нещадно каралася. Перший секретар ЦК КПУ П.Шелест (1963-1972 рр.), який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки в певних сферах, зокрема у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній і культурній сферах, був усунутий з посади за звинуваченням у “м'якості” до українського націоналізму та потуранні економічному “місництву”.

Наступником П.Шелеста став В.Щербицький (1972-1989 рр.), вищим орієнтиром якого були інтереси і настрої союзних верхів, а не населення України.

З 1970 р. КДБ республіки очолив В.Федорчук, ініціатор особливо жорстких політичних репресій (КДБ України мав репутацію найбрутальнішого в СРСР).

Новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології став В.Маланчук, під кураторством якого в Україні було встановлено тотальний ідеологічний контроль, розгорнулася шалена боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”.

Спираючись на допомогу Маланчука та Федорчука, Щербицький здійснив “чистку” КПУ, виключивши із неї близько 37 тис. членів.

Партійно-державне керівництво України взяло курс на зміцнення тоталітарної системи.

Узаконення необмеженої влади КПРС

Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., у яких говорилося про демократизацію політичної системи, розширення прав і свобод радянських громадян, рівність націй, розходилися з реальним життям. Конституція формально узаконила необмежену владу комуністичної партії, оголосивши її “ядром політичної системи суспільства”.

Політичне життя в СРСР у цілому і в республіці зокрема дедалі більше набуває закритого характеру, наростає диктат. Усередині партії зростає прірва, що відділяє партійну верхівку від основної маси комуністів.

У цих умовах як протест проти антинародних дій партійно-державного апарату, проти обмеження національного життя в Україні набирає силу дисидентський рух (дисидент — від лат. “незгодний”).

Дисидентський рух в Україні

Дисидентський рух виник в Україні в сер. 50-х рр. і був загальноукраїнським явищем: охоплював різні соціальні прошарки населення всіх регіонів республіки.

Дисидентський рух ставив за мету вільний розвиток української культури і мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху.

Слід підкреслити, що більшість дисидентів не виступала проти радянської влади і прагнула мирних форм діяльності. Українські дисиденти були реформістами, а не революціонерами.

Ядро українського дисидентства склали вже відомі Вам “шістдесятники” — поети Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський,

критики І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк, художниця А.Горська, перекладач М.Лукаш. Згодом до них приєдналися В.Стус, В.Голобородько, Ігор та Ірина Калинці, брати Горині, генерал П.Григоренко та інші.

Етапи дисидентського руху

→ Сер. 50-х рр. — 1968 р. — зародження дисидентства, його ідеологічне та організаційне оформлення.

На цьому етапі основним проявом дисидентства стали протести, звернення на адресу керівників країни, які стосувалися національної проблеми, репресій проти інакодумців, проблем демократизації. Поширилася безцензурна література — “самвидав” і “тамвидав”. У “самвидаві” циркулювали такі визначні твори, як “Інтернаціоналізм чи русифікація” І.Дзюби, “Приєднання чи возз’єднання” М.Брайчевського, “Собор у риштуванні” Є.Сверстюка, “Репортаж із заповідника ім. Берії” В.Мороза. Самвидавча література була головним джерелом інформації дисидентського руху, пробуджувала патріотичні почуття, національну самосвідомість.

З метою переходу до організованих форм боротьби утворюються легальні групи дисидентів.

У 1959 р. на Львівщині виникла Українська робітничо-селянська спілка на чолі з Л.Лук’яненком, яка вимагала виходу України із складу СРСР згідно з Конституцією.

Україна мала “стати абсолютно ні від кого незалежною самостійною державою з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм”.

За доносом групу заарештували, Л.Лук’яненка засудили до страти, а через 73 доби вирок замінили 15-річним ув’язненням.

У 1967 р. органами КДБ була викрита підпільна організація “Український національний фронт”, що діяла з 1964 р. на західноукраїнських землях. Учасники УНФ ставили за мету утвердження самостійної Української держави, розробили програму перебудови суспільства на демократичних засадах.

→ 1968-1976 рр. — піднесення дисидентського руху і тимчасовий вихід його із підпілля.

Активізації діяльності дисидентів сприяли:

— інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., що викликала хвилю обурень і протестів;

— видання протягом 1970-1974 рр. у Львові самвидавчого журналу “Український вісник”, головним редактором якого був В.Чорновіл. Журнал сприяв організації і консолідації дисидентського руху;

– нарада з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р. Радянський Союз підписав Гельсінський Акт, який передбачав гарантію громадянських прав і свобод у країнах-учасницях наради. У 1976 р. в Україні для сприяння і контролю за реалізацією Гельсінського Акта була створена Українська Гельсінська Група, яку очолив письменник М.Руденко. Це була перша легальна дисидентська організація. Її членами стали 37 осіб – усі найбільш активні дисиденти того часу: В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, В.Стус, І.Кандиба, Ю.Шухевич та ін. Влада вчинила погром групи. 23 особи були заарештовані і позбавлені волі. У неволі загинули В.Стус, О.Тихий, Ю.Литвин. Розгром групи і репресії призвели до спаду активності дисидентського руху.

→ З середини 80-х рр. – з початком перебудови – діяльність дисидентів активізується, створюються умови для національно-державного відродження.

Цей етап дисидентського руху буде висвітлено далі – при огляді суспільно-політичного життя України в період перебудови.

Завдяки самовідданій діяльності українських дисидентів визріла ідея про необхідність утворення власної незалежної держави, про необхідність кардинальних перетворень у всіх сферах життя радянського суспільства.

Вправа №33

1. Яке твердження правильне?

Господарська реформа сер. 60-х рр. у СРСР була:

- а) невдалою спробою переходу до ринкових відносин у промисловості;
- б) невдалою спробою запровадження економічних методів управління в рамках адміністративно-командної системи.

2. Поясніть причини незавершеності господарської реформи сер. 60-х рр.

3. Яке твердження правильне?

У часи Брежнєва в СРСР:

- а) продовжувалася робота із десталінізації суспільно-політичного життя;
- б) продовжувалася згортання хрущовських демократичних починань, були спроби реабілітувати Сталіна;
- в) питання про продовження розпочатої в часи Хрущова десталінізації не ставилося.

4. Тезисно, використовуючи запропоновані питання, дайте відповідь по темі “Український дисидентський рух”:

- а) Хто вони – українські дисиденти?
- б) Їхні цілі.

в) Якими методами вони діяли?

5. У чому суть кризи радянського суспільства, що склалася у 1964-1985 рр.?

9.4. Україна в період перебудови (1985-1991 рр.)

Після смерті Л.Брежнєва в 1982 р. нове керівництво партії – Ю.Андропов (1982-1984 рр.) та К.Черненко (1984-1985 рр.) – виявилось неспроможним належно відреагувати на вимоги часу.

Загальна криза суспільства загострювалася. Питання змін перетворилося на питання життя чи смерті радянської системи. У березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.Горбачова, з ініціативи якого в СРСР почалася перебудова суспільства.

Періодизація перебудови

- 1985-1988 рр. – період розроблення концепції перебудови і здійснення перших економічних реформ. Визрівання політичного курсу перебудови.

- 1988-1991 рр. – період активних політичних перетворень під лозунгом побудови демократичного, гуманного соціалізму.

Визначимо далі зміст перетворень, що відбувалися на кожному з етапів перебудови.

Проведення економічних реформ

Етапи:

- Квітень 1985 р. – програма прискорення соціально-економічного розвитку країни, яка передбачала:
 - до 2000 року створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за 70 років радянської влади;
 - вирішити традиційні соціальні проблеми – продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку.

У результаті програма виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи. Перш ніж проводити прискорення, необхідно було здійснити докорінну перебудову всього господарського механізму.

Замість очікуваного прискорення темпів економічного розвитку продовжувалося їхнє падіння, загострювалися соціальні проблеми.

→ Червень 1987 р. – реформа М.Рижкова – Л.Абалкіна.

Сутність реформи виражена в трьох “С” – самостійність, самоокупність, самофінансування.

Було прийнято “Закон про державне підприємство (об’єднання)”, “Закон про кооперацію” тощо, які передбачали:

- переведення підприємств на госпрозрахунок;
- утворення кооперативного сектора;
- прямий зв’язок заробітної плати з результатами господарської діяльності;
- сприяння запровадженню досягнень науково-технічного прогресу та ін.

У результаті реформа виявилася непослідовною, половинчатою, проводилася невпевнено і зазнала провалу. У 1990 р. уперше за багато років спостерігалось скорочення обсягів суспільного виробництва. Національний дохід України скоротився на 1,5%.

Непродумана фінансова політика призвела до вибуху інфляції у країні.

Стало зрозуміло, що тільки перехід до ринкової економіки зможе вивести країну з глибокої економічної кризи.

→ Червень 1990 р. – Верховна Рада СРСР прийняла програму переходу до регульованої ринкової економіки, яка від початку виявлялася нежиттєздатною.

Інфляція, розбалансованість економіки, дефіцит бюджету зростали. Безсистемна перебудова вела до розвалу народного господарства.

Реформа політичної системи

XIX партійна конференція (червень 1988 р.) прийняла рішення про кардинальне реформування політичної системи, закріпила курс на гласність.

Проведення реформи політичної системи сприяло демократизації суспільства, політика гласності прискорила процеси десталінізації, реабілітацію жертв репресій. Ліквідація ст.6 Конституції свідчила про відмову від керівної ролі КПРС. Підірвалися основи тоталітарного режиму.

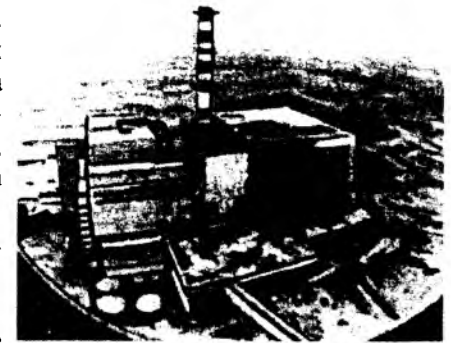
Перебудовчі процеси сприяли зростанню політичної активності, відродженню національної свідомості українського народу.

Аварія на Чорнобильській АЕС

Величезний вплив на події в Україні мала аварія на Чорнобильській АЕС у ніч з 25 на 26 квітня 1986 р., яка призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінювання тисяч

людей, появі на території України мертвої 30-кілометрової зони. Аварія на ЧАЕС була справжнім потрясінням для республіки, вона обумовила активізацію суспільного руху проти існуючого режиму, проти Компартії України, яка дала згоду на будівництво ЧАЕС, замовчувала страшні масштаби і наслідки катастрофи.

Аварія на ЧАЕС набула глобального характеру. Час, що минув з тих пір – період складний і суперечливий. З одного боку, чимало зроблено для ліквідації наслідків

найбільшої і найстрашнішої з техногенних катастроф. Основний тягар цієї роботи взяла на себе і несе Україна, витрачаючи колосальні кошти та ресурси. Етапним кроком у виконанні нашою державою своїх міжнародних зобов’язань стало виведення станції з експлуатації у грудні 2000 р. З іншого боку, проблеми, пов’язані з Чорнобильською АЕС, набувають нової якості у найширшому спектрі: і, перш за все, у сфері охорони здоров’я людей, їх соціальному захисті, екології, створенні компенсуючих енергогенеруючих потужностей.

В Україні прийнято програму соціального захисту працівників ЧАЕС та жителів Славутича, вживаються заходи для практичної її реалізації. Але власних можливостей для цього недостатньо.

У Зверненні Президента України з нагоди 15-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС наголошується на необхідності концентрації спільних дій та ресурсів України і світового співтовариства, розгортанні роботи Міжнародного фонду соціального захисту працівників станції, у рамках якого акумулювати фінансові, технічні, інтелектуальні ресурси і забезпечити ефективне їх використання.

Відродження національно-визвольних процесів

Бурхливі зміни в суспільстві сприяли відродженню національно-визвольних процесів. Суспільно-політичний рух, що відбувався в Україні в період перебудови, мав одночасно демократичний і національно-визвольний характер.

Розглянемо, як же розгорталася боротьба національно-демократичних сил, логічним результатом якої стало проголошення державної незалежності України.

Пробудження та активізація суспільних сил

З 1985 по 1988 рр. суспільно-політичний рух проявлявся, в основному, в критиці існуючого ладу, у відродженні української історії та культури.

Із забуття почали повертатися твори М.Грушевського, М.Костомарова, В.Винниченка та інших, робилися спроби заповнити “білі плями історії” (голодомор 1933 р., сталінські репресії, ОУН-УПА, Центральна Рада...). Відбувалася реабілітація жертв сталінських репресій.

Неформальні організації, що почали виникати в Україні (Товариство Лева, Український культурологічний клуб та інші), вимагали оновлення соціалізму, гарантування прав людини, суверенітету України на основі нового союзного договору.

У 1988 р. населення України переходить від критики до активних політичних дій, суспільно-політичний рух радикалізується.

Поява масових рухів та організацій

Упродовж 1988-1989 рр. масово виникають неформальні організації, які очолюють демократичний, національно-визвольний рух: Українська Гельсинська Спілка (сформувалася на базі відомої Вам Української Гельсинської Групи), Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, екологічна організація “Зелений світ”, антисталінське товариство “Меморіал”, студентське об’єднання “Громада” та інші.

Радикалізація політичних сил

У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та інституту літератури АН УРСР була створена масова суспільно-політична організація “Народний рух України за перебудову” (Рух) на чолі з І.Драчем. Рух швидко еволюціонував від поміркованої організації, яка прагнула співпрацювати з владою для встановлення

справжньої демократії, в антикомуністичну організацію. Із назви Руху було вилучено слова “за перебудову”, а головною метою оголошено вихід України з СРСР, відновлення української державності, усунення комуністичної партії від влади. Рух відіграв надзвичайно велику роль у процесах перебудови в Україні: сприяв активізації національно-визвольного руху, визначенню його цілей, консолідації демократичних, національно свідомих сил.

Важливими чинниками суспільно-політичного життя стали страйки, демонстрації, мітинги, збори, політичні дискусії.

Розгортався національний церковний рух за відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Значними завоюваннями національно-демократичних сил стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону “Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української СРСР” (йшлося, зокрема, про демократизацію виборчої системи, про зміни щодо розподілу повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами, про зміни у статусі Верховної Ради), а також Закону “Про мови в УРСР”, який надав українській мові статус державної.

Протистояння між реформаторськими і консервативними силами в КПРС

Комуністична партія виявилася неспроможною ефективно діяти в нових умовах і швидко втрачала контроль над процесами перебудови. Партійне керівництво ігнорувало вимоги опозиційних сил, процеси демократизації. Усе це призвело до послаблення позицій КПРС (КПУ) у суспільстві, викликало глибоку кризу партії. Почався масовий вихід комуністів з її рядів. Критично мислячі комуністи у березні 1990 р. з метою демократизації партії утворили Демократичну платформу в КПУ. Їхньою вимогою був вихід КПУ зі складу КПРС, проведення політики в інтересах українського народу. Однак керівництво КПУ не пішло шляхом демократизації і продовжувало орієнтуватися на Москву.

Виникнення багатопартійності

У 1990 р. після ліквідації ст.6 Конституції СРСР та прийняття Верховною Радою України Постанови “Про порядок реєстрації громадських об’єднань” починається формування багатопартійної системи. Першою була створена Українська республіканська партія – УРП (на базі Української Гельсинської Спілки). Усього ж у 1990-1991 рр. виникло майже 20 опозиційних партій. Серед них – Демократична партія України, “Партія Зелених” України, партія Демократичного Відродження України (виникла на базі Демократичної платформи КПУ), Ліберально-Демократична партія та інші. Переважна більшість новостворених партій виступала за суверенітет і незалежність України.

Зрозуміло, що нові партії були слабкі організаційно та матеріально, не мали чітко визначеної ідеології та соціальної бази. Та, все ж таки, їхня поява і діяльність, безумовно, прискорювали політизацію суспільної свідомості, створювали передумови для здобуття суверенітету і незалежності України.

Значний вплив на досягнення Україною суверенітету справили і події у країнах Східної Європи, падіння в них тоталітарних режимів, розпуск Організації Варшавського договору, послаблення міжнародного впливу СРСР.

Важливою віхою на шляху до нової державності стали вибори у березні 1990 р. до Верховної Ради України та місцевих рад.

Новий український парламент

Демократичний блок, очолюваний Рухом, (до блоку увійшли 43 громадські організації та групи) домігся значних успіхів. Він здобув 1/4 мандатів в українському парламенті, переміг на виборах до місцевих рад у західних областях України. Монополія КПУ на владу похитнулася.

Демократичні сили у Верховній Раді створили парламентську опозицію – Народну Раду (125 осіб) на чолі з І.Юхновським. Народній Раді протистояла прокомуністична більшість (300 депутатів), яку очолив О.Мороз.

Проголошення державного суверенітету

Та саме при такій розстановці політичних сил 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларація проголосила невід'ємне право українського народу на самовизначення, верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території.

Історичне значення Декларації полягало в тому, що вона поклала початок мирному процесу відродження незалежності України.

Проголошення незалежності України

Спроби кремлівської верхівки зберегти радянську імперію

Демократизація суспільного життя, наміри реформувати Радянський Союз (йшла робота над розробкою нового союзного договору) викликали опір консервативних сил владних структур, які 19-21 серпня 1991 р. здійснили спробу державного перевороту. Було утворено Державний комітет з надзвичайного стану на чолі з віце-президентом Г.Янаєвим. Своєю головною метою заколотники проголосили “врятування єдиної держави”.

З усіх політичних сил України лише керівництво КПУ стало на бік заколотників. Уже 19 серпня ЦК КПУ розіслав на місця директиву про необхідність активної підтримки заколоту.

Провал перевороту обернувся поразкою сил реакції, які прагнули зберегти імперський характер СРСР і тоталітарний політичний режим у ньому.

Утворення незалежної української держави

У цих умовах Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – “Акт проголошення незалежності України”. Таким чином припинилося існування УРСР і з'явилася незалежна держава – Україна. 30 серпня Постановою Президії Верховної Ради КПУ була заборонена.

Верховна Рада вітає Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

1 грудня 1991 р. відбувся референдум і вибори Президента України. 90,3% громадян, які взяли участь у референдумі, підтвердили Акт проголошення незалежності України. Вибори президента проходили на альтернативній основі (гиретendenti – М.Гриньов, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, Л.Табурянський, І.Юхновський, Л.Кравчук). Президентом України став кандидат держапарату, колишній ідеолог КПУ Л.М.Кравчук, за якого віддали свої голоси 61,6% виборців, що прийшли на виборчі дільниці.

Леонід Кравчук

Проголошення незалежності України стало подією всесвітньо-історичного значення. Визначальну роль у створенні незалежної української держави відіграв народ України.

Розпад СРСР та утворення СНД

Після спроби реакційних сил здійснити 19-21 серпня державний переворот врятування СРСР виявилось неможливим.

Причини розпаду СРСР

✓ Унітарний характер СРСР (формально Радянський Союз був федерацією, але фактично – унітарною державою). Монополія на владу належала центру, що обмежувало права республік.

✓ Недоліки і помилки в національній політиці керівництва СРСР: – курс на формування нової спільності – радянського народу, що на практиці виявлялося в тотальному зросійщенні, в обмеженні розвитку національних культур;

– невирішеність багатьох національних проблем (проблема кордонів, проблема депортованих народів та ін.).

✓ Суперечливі непослідовні економічні реформи спричинили розбалансованість народного господарства, поглиблення економічної кризи.

✓ Процеси демократизації і гласності сприяли зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів.

✓ Ослаблення в процесі перебудови центральної влади, КПРС, які забезпечували єдність СРСР.

Остаточою центральною владою втратила авторитет після заколоту 19-21 серпня. Після провалу перевороту республіки проголосили свою незалежність.

Співдружність незалежних держав

8 грудня 1991 р. у Мінську президент України Л.Кравчук, президент Росії Б.Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С.Шушкевич констатували, що вихід республік зі складу СРСР і утворення незалежних держав стало реальним фактом і що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування. Вони підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни.

До складу СНД увійшло 11 республік, причому Україна – на правах асоційованого члена (вона не визнала всіх пунктів угоди).

За час існування СНД значних економічних і політичних результатів у його діяльності не досягнуто.

За деякими прогнозами, СНД розвиватиметься не шляхом глобальних інтеграційних процесів, а шляхом співробітництва на двосторонній основі в певних сферах.

Вправа №34

1. Назвіть причини кризових явищ, що склалися у політичному та економічному житті України в сер. 80-х рр.

2. Поняття “перебудова”, що виникло у сер. 80-х рр., з часом зазнало трансформації, набуло розпливчатості й невизначеності. Як би Ви визначили суть і зміст цього поняття?

3. У 1990 р. в Україні валовий суспільний продукт порівняно з 1989 р.:

- збільшився;
- зменшився;
- залишився незмінним.

4. Визначте основні напрями політичних реформ М.Горбачова.

5. Процеси перебудови спричинили могутню хвилю критичного переосмислення минулого. Поміркуйте, яким чином об'єктивний аналіз пройденого історичного шляху допомагає нам розв'язувати завдання побудови незалежної держави.

6. Які обставини викликали прийняття Декларації про державний суверенітет України?

7. Обґрунтуйте історичне значення Акта проголошення незалежності України.

8. Коли відбувся Український референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України?

- 16 липня 1990 р.;
- 24 серпня 1991 р.;
- 1 грудня 1991 р.

Висновки

✓ Після Другої світової війни завершилося возз'єднання українських земель і формування території сучасної України. Головні зусилля населення України були спрямовані на відбудову народного господарства. При цьому відбудовувалися не тільки довоєнні потужності, а й довоєнна структура виробництва з абсолютним домінуванням важкої промисловості. Сільське господарство залишалося другорядною галуззю. Понад 800 тис. жителів України померло від голоду 1946-1947 рр.

✓ У Західній Україні в післявоєнний період здійснювався процес радянізації. Відповіддю на це була масова партизанська боротьба ОУН-УПА, яка продовжувалася до сер. 50-х рр.

✓ Суспільне життя відбувалося в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму.

- ✓ У 1953-1964 рр. “ключовою фігурою” в СРСР був М.С.Хрущов, який відіграв велику роль у розвінчанні “культу особи” і масових репресій, у деєталізації суспільства. Тоталітарний режим поступово змінювався авторитарним. “Хрущовська відлига” створила умови для розвитку української культури, виникла нова генерація української інтелігенції – “шістдесятники”.
- ✓ У 50-ті рр. змінилися умови розвитку промисловості і сільського господарства, а друга половина 50-х рр. стала періодом їх помітного зростання. Проте реформи виявилися половинчастими, суперечливими, належним чином не обґрунтованими, і вже на поч. 60-х рр. почалося падіння темпів економічного розвитку. У 1963 р. населення опинилося на межі голоду, від якого врятували закупки хліба за кордоном.
- ✓ Післяхрущовське двадцятиріччя (1964-1985 рр.) стало періодом “застою”. У 70-80-ті рр. радянське суспільство знаходилося в стані загальної системної кризи.
- ✓ В Україні ширився дисидентський рух, пропонуючи шляхи і способи подолання кризи.
- ✓ Криза радянського суспільства спонукала керівні партійні кола до проведення реформ. Їх ініціатором став М.С.Горбачов. Проте реформи розроблялися і запроваджувалися повільно і суперечливо.
- ✓ Процеси перебудови сприяли активізації демократичного, національно-визвольного руху в Україні. Починається процес формування неформальних організацій, опозиційних існуючому режиму. Головну роль у протистоянні партійно-державному апарату відіграв Народний Рух України.
- ✓ 19-21 серпня 1991 р. реакційні сили здійснили спробу державного перевороту з метою збереження СРСР і тоталітарного режиму в ньому.
- ✓ 24 серпня 1991 р. відбулася історична подія: Верховна Рада УРСР прийняла “Акт проголошення незалежності України”. Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив це історичне рішення.

Історичні джерела

3 Постанови ЦК КП(б)У “Про журнал “Вітчизна””

ЦК КП(б)У відзначає, що літературно-художній журнал “Вітчизна” – орган Спілки радянських письменників України – ведеться зовсім незадовільно.

Редакція “Вітчизни” (відповідальний редактор т. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р., яка зобов’язувала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні ідейно-політичні хиби і помилки, що мали місце в журналі “Українська література”, і рішуче піднести ідейно-художній

рівень журналу. Замість цього редакція ще більш поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, в яких проповідуються буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і пошлість.

За останні півроку, поряд з вдалими і корисними творами радянської літератури, у журналі вміщено ряд шкідливих творів і статей, в яких протягуються ворожі радянському суспільству ідеї і концепції...

В журналі була видрукувана націоналістична стаття Л. Коваленка “Поет, новатор і патріот”, присвячена творчості І. Котляревського. Повторюючи антинаукові буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського і Єфремова, автор статті намагається довести, що головними і вирішальними в розвитку дореволюційної української літератури були не соціальні, а національні фактори...

В статті І. Пільгука “Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40-60 років” всіляко прикрашаються буржуазно-ліберальні і консервативні діячі української літератури (Куліш, Костомаров, Білозерський), Кирило-Мефодіївське братство ставиться на одну дошку з революційно-демократичними організаціями, пропагуються націоналістичні погляди на суть реалізму в дореволюційній українській літературі.

...Редакція “Вітчизни” не поставила в центрі своєї уваги висвітлення в журналі провідних тем сучасності і насамперед – перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і героїчної боротьби радянських людей за виконання планів нової сталінської п’ятирічки, за поступовий перехід від соціалізму до комунізму. Хоч в 1946 р. журнал “Вітчизна” вмістив чимало творів, в яких показується сучасне життя, проте в більшості цих творів нема глибокого розкриття дійсності, смисл подій часто викривляється і здрибнюється, радянські люди зображаються примітивними і малокультурними, з обивательськими поглядами і вчинками.

Пошлыми і дрібними обивателями, що живуть мізерними інтересами, виглядають радянські люди в повісті Романівської “Слава Діжона”, в “Оповіданнях про наші дні” Гуреїва.

На ряді творів, видрукованих в журналі, лежить печать національної обмеженості: автори показують український народ ізольовано, у відриві від інших радянських народів, зокрема від великого російського народу, радянським людям накидаються не властиві їм архаїчні риси, ідеалізуються пережитки минулого в побуті та свідомості людей (вірші Романенка, оповідання “Косарі повертаються додому” Цюпи та ін.).

✓ Чим не влаштовувала діяльність журналу “Вітчизна” існуючий режим?

✓ Поясніть, чим був зумовлений ідеологічний наступ тоталітарного режиму в 1940-50-ті рр.? Які його наслідки?

Із програми КПРС, прийнятої ХХІІ з'їздом партії

...Найвища мета партії – побудувати комуністичне суспільство, на прапорі якого написано: “Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”.

...Розв'язання завдань будівництва комунізму здійснюється послідовними етапами.

У найближче десятиріччя (1961-1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевершить по виробництву продукції на душу населення наймогутнішу країну капіталізму – США; значно підвищиться матеріальний добробут і культурно-технічний рівень трудящих, всім буде забезпечено матеріальний достаток; всі колгоспи й радгоспи стануть високопродуктивними й високодохідними господарствами; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованих житлах; зникне важка фізична праця; СРСР стане країною найкоротшого робочого дня.

В підсумку другого десятиріччя (1971-1980 рр.) буде створена матеріально-технічна база комунізму, яка забезпечить достаток матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство безпосередньо підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство. Повністю побудова комуністичного суспільства завершиться в наступний період.

✓ *Доведіть необґрунтованість перспектив розвитку СРСР, накреслених у документі.*

Із книги П. Шелеста “Україно наша Радянська”

Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: “моя Україна”, “наша Україна”. І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, виростили як громадяни, будівники комунізму. Але водночас ми кажемо: “наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки”. І це також природно і закономірно, бо вони є республіки-сестри єдиної сім'ї народів і своєю спільністю становлять могутній Радянський Союз.

...Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції – це майже шість довоєнних Україн. Питома вага республіки в народному господарстві країни по окремих видах промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю – 34 проценти, газу – 31, чавуну – 48, готовому прокату – 42, залізній руді – 56, металургійному устаткуванню – 48, тракторах – 32, фабричних цукрових буряках – 58, олії – 32, зерну – 23, м'ясо-молочних виробках – 23-25 процентів. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла

рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2-3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів.

Менш як 0,5 процента території і 1,4 процента населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8-10 процентів світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу...

Потужний флот, що діє на морях і ріках України, складається із сучасних комфортабельних пасажирських суден, великої океанської флотилії, суховантажних суден, новітніх танкерів великої вантажності. І майже всі вони зроблені на суднобудівних заводах України...

Повітряне сполучення на Україні відносно молоде. Воно почало розвиватися лише з 1924 року. А сьогодні захмарні траси України становлять уже понад 80 тисяч кілометрів. Ними можна двічі оперезати земну кулю по екватору. За рік літаки тільки на міжміських лініях республіки перевозять більш як 6 мільйонів пасажирів...

Радянська Україна займає почесне місце на міжнародній арені. Вона бере активну участь у роботі більш як п'ятдесяти різних міжнародних організацій, є членом Організації Об'єднаних Націй. До голосу України сьогодні прислухається увесь світ.

✓ *Що у книзі П.Шелеста могло стати підставою для її нищівної критики?*

Із відкритого листа Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів УГС (вересень 1980 р.)

Леоніде Іллічу!

Коли болить навіть невелика частина тіла, морозить весь організм. Такою хворобою нашого суспільства є інститут політв'язнених, що викликає критику в світовому масштабі. Звичайно, кількість політв'язнених тепер в СРСР не йде ні в яке порівняння з епохою Берії і Сталіна, але саме ця нечисленність дає поживу для зловістих роздумів. Багато років на цьому питанні зосереджується світова преса і радіомовлення, це призводить до величезних психологічних і ідеологічних втрат, але честь мундира не дозволяє проявити розсудливість і людяність, щоб раз і назавжди покінути з ганьбою великої соціалістичної країни – з концентраційними таборами, перед якими дитячим белькотінням здаються табори Піночета, де Люїс Корвалан міг слухати транзистор, давати інтерв'ю кореспондентів, ходити в цивільному одязі і т.д.

Справді, чи є де-небудь ще в світі такі умови для політв'язнених, як в окремому таборі (Пермская область, Чусовской район, поселок Кучино, ВС-389/36)?

Ось вони.

Повна ізоляція в камері під замком (по дві-три особи) на площі по два квадратних метри на особу (на цій же площі помістили зливну “парашу”, ліжка, стіл, тумбочки, стільці; ходити, розуміється, ніде). На цьому п’ятачку ув’язнений перебуває весь строк (крім робочих годин в такій камері, де він займається сидячою працею, без руху). Розрядку дає лише годинна прогулянка в металевих двориках, обнесених зверху колючим дротом (2х3 м). Сонця ми не бачимо ніколи, зелені не одержуємо, що приводить до хвороб і депресії. Під виглядом “ремонту” кімнати для побачень, ми були позбавлені побачень цього літа (під час Олімпіади й перед нею). Коротше кажучи, всі умови ув’язнення розраховані на повільне психічне й фізичне убивство людей.

Леоніде Іллічу! Чи можливо при наявності такої злочинної інституції в нашій країні говорити про міжнародне довір’я, якщо немає такого довір’я всередині суспільства? Досить виявити великодушність і розуміння ситуації, щоб усунути цю застарілу хворобу (що залишилася від Сталіна). Ліквідувати інститут політув’язнених – це дійсно оздоровить ідеологічну атмосферу всередині суспільства, а значить – міжнародну атмосферу.

Познайомтесь із “справами” так званих “інакодумаючих”. Ви ужаснетесь, що людей, які посміли мати переконання, не згодні в чомусь із переконаннями тих чи інших догматиків, тримають в умовах, яких не найдеш в найбільш тиранських країнах.

Леоніде Іллічу! Проявивши великодушність, Ви і Ваші співробітники розчистите шлях для взаєморозуміння між народами. Наша країна дозріла для нового людського ступеня!

Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко Лук’яненко, Олекса Тихий, Данило Шумук.

- ✓ Як Ви розумієте вживане у листі поняття “інститут політув’язнених”?
- ✓ Чому стала можливою поява в СРСР цього “інституту”?
- ✓ Що Вам відомо про подальшу долю авторів листа?

Із доповідної записки уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР К. Литвина про виконання постанови ЦК КП України від 6 лютого 1973 року “Про заходи з посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР”

13 липня 1973р. Таємно

...Уповноважені Ради по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській областях разом з місцевими органами влади розробили заходи, з урахуванням специфіки місцевих умов, з посилення боротьби проти залишків уніатства. В цих областях виявлені майже всі населені пункти, де нелегально діють уніатські священники, монахи і монахині.

З метою встановлення дійового контролю за діяльністю уніатів всім рай(міськ)виконкомам були надіслані списки уніатів, покутників, монахів та монахинь, які проживають і діють на території цих районів. Уповноважений Ради по Івано-Франківській області разом з адміністративними органами перевірили 47 населених пунктів, в яких проявляється ворожа діяльність залишків греко-католиків, і вжили відповідних заходів з організації профілактичної роботи з боку місцевих органів влади з ліквідації уніатського підпілля.

Місцеві органи влади провели з уніатськими священниками та монахами індивідуальні бесіди з питань додержання ними законодавства про релігійні культури і попередили їх під розписку про відповідальність за протизаконну діяльність.

В травні 1973 року у м. Львові була проведена друга групова нарада уповноважених Ради по західних областях за участю уповноваженого Ради по УРСР, на якій особлива увага зверталася на ліквідацію т. зв. “святих місць” і, зокрема, своєрідних уніатських монастирів.

Відомо, що всі уніатські монастирі були ліквідовані в 1946-1948 роках. Проте, значна частина монахів і монахинь залишилася на позиції уніатства і згодом групами від 3 до 12 осіб поселилася в приватних будинках або в комунальних квартирах, де ведуть монашеський спосіб життя. Зафіксовані факти, коли і зараз монахи і монахині купують нові приватні будинки, обставляють їх згідно уніатських канонів відповідними іконами та всіма іншими атрибутами цього віросповідання. Це мало місце у Львівській і Тернопільській областях. Ці монашеські групи являються опорою в діяльності уніатського духовенства. Більшість монахів і монахинь похилого віку, деякі з них працюють в медичних закладах, займаються збиранням лікарських рослин, що дає їм змогу бути в багатьох населених пунктах і проводити нелегальну благодійну діяльність, вони збирають кошти для уніатських священників, оповіщають про населені пункти, де можна виконати обряди по уніатським канонам. ...Місцевим органам влади дані конкретні рекомендації з виявлення цих релігійних осередків та припинення їх антигромадської діяльності.

Для послаблення впливу уніатського духовенства на населення в областях республіки приділяється значна увага викриттю реакційної суті уніатства та його органічної єдності з українським буржуазним націоналізмом.

Враховуючи, що діяльність греко-католиків приймає різноманітні форми і носить відкрито націоналістичний характер, радянські і адміністративні органи стали притягати найбільш злісних порушників законодавства про культури до адміністративної і кримінальної відповідальності. Ведеться робота по відриву рядових віруючих від націоналістично настроєних уніатських екстремістів та релігійних фанатиків.

Мали місце факти, коли уніати підбурювали віруючих на відкриті масові виступи і на антигромадські прояви. В нелегальній місіонерській роботі греко-католики велику увагу приділяють молоді і дітям шкільного віку з метою залучення їх на свій бік. Більшість священиків-уніатів здійснюють релігійні обряди у своїх будинках або в будинках віруючих, хрестять дітей, відспівують померлих, сповідають, освящують пасху, нові будинки, що приносить їм значні прибутки. Особливу підтримку одержують уніатські священики від осіб, які повернулися з місць ув'язнення за антирадянську діяльність...

✓ *Чи об'єктивна характеристика діяльності уніатського духовенства дається у документі? Зробіть власні висновки про характер цієї діяльності.*

✓ *Чим пояснити таку різку і непримиренну позицію режиму щодо уніатського духовенства?*

Із статті В. Короля “Чорнобиль: погляд з відстані років”

...Обставини самого вибуху до кінця не з'ясовані й досі. Висловлюються припущення, в тому числі і в пресі, що тоді, можливо, був проведений “преднамерений” вибух. Ряд обставин навколо цієї трагедії, наприклад смерть академіка В. Легасова, і досі залишається неясним.

У зв'язку з цим звернімося до такої інформованої людини, як колишній заввідділом ЦК КПРС А. Вольський. В одному інтерв'ю він говорив: “В 1983-му, за кілька років до чорнобильської аварії, я написав записку в Політбюро, в якій мова йшла про небезпеку реакторів Чорнобильської атомної станції. Ця станція була особливою. Я підкреслюю, особливою. Для початку я можу сказати, що для неї не відбирався персонал. На всі останні станції персонал проходив ретельну перевірку. І по лінії КДБ, і по лінії самої станції – як спеціалісти... Проте колектив завжди там виділявся в слабкий бік. Крім того, деякі люди були з кримінальним минулим. Станція практично не охоронялась. Я туди спеціально вилітав, щоб організувати охорону силами внутрішніх військ. Проте головне, що конструкція самих реакторів була ненадійною. І система автоматизації теж була ненадійною”.

Автор статті від себе може додати з приводу охорони станції. В той період, про який говорить А. Вольський, мені довелося виступати з лекціями на Чорнобильській АЕС. Мене вразило, що коли я рано-вранці приїхав на станцію, то на вході фактично ніхто документів не перевіряв. На станцію міг зайти будь-хто, навіть агент ЦРУ чи ФБР. Але ж там були спецслужби КДБ, міліція, які отримували великі гроші за охорону!

Аварія трапилась на непрацюючій станції. Адже існує технологія експерименту, за якою він має бути узгодженим із заступником директора станції по науці. В цей раз, за свідченням А. Вольського, на проведення експерименту

по зупиненню реактора – “не було ніякого дозволу. Відповідальність за проведення експерименту прийняв на себе начальник зміни. Якого, до речі, не знайшли. Ні в живих, ні в загиблих. Я ніколи про це не говорив. Так і ніхто не говорив. Але це мене до цих пір дуже турбує”.

Офіційна версія була необхідна, щоб заспокоїти громадську думку. Приховування правди – ще один злочин КПРС, яку тоді очолював М. Горбачов. Провину за цей злочин з ним повинні розділити М. Рижков, Є. Лигачов, В. Щербицький, О. Ляшко, В. Шевченко, Ю. Єльченко, Л. Кравчук, Б. Патон, А. Романенко та деякі інші. І, звичайно, “батьки” реактора А. Александров і М. Доллежаль, які, знаючи недоліки своїх реакторів, що спочатку були пристосовані для військових потреб, децю переробили їх і встановили на всіх АЕС СРСР.

✓ *Про які обставини аварії на Чорнобильській АЕС йде мова у статті? Прокоментуйте їх.*

Із Декларації про державний суверенітет України

Верховна Рада Української РСР,
Виражаючи волю народу України,
Прагнучи створити демократичне суспільство,
Виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
Шануючи національні права всіх народів,
Дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,
Визнаючи необхідність побудови правової держави,
Маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,
ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

І. самовизначення УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. ...

III. державна ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

IV. громадянство української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. ...

V. територіальне ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. економічна САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки, і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки. ...

VII. екологічна БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

VIII. культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. ...

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки, і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. міжнародні ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки. ...

✓ *Визначте основні положення Декларації.*

✓ *У чому полягає її історичне значення?*

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

✓ *Як Ви вважаєте, спроба державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р. – привід чи причина проголошення незалежності України?*

Заява глав держав Республіки Беларусь, РРФСР, України про розпад СРСР і утворення СНД (8 грудня 1991 р.)

Ми, керівники Республіки Беларусь, РРФСР, України

– відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік із складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

– констатуємо, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

– беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

– усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення Співдружності Незалежних Держав, про що сторонами 8 грудня 1991 року підписано Угоду.

Співдружність Незалежних Держав у складі Республіки Беларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав – членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї Угоди.

Держави-члени Співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдження.

✓ *Прокоментуйте наведені у Заяві причини розпаду СРСР та утворення СНД.*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

Семінарські заняття №1-2. Проблеми української історії 1945-1991 рр..

Семінарське заняття №1.

1. Україна в системі міжнародних відносин. Возз'єднання українських земель.
2. Труднощі відбудовчого періоду в Україні. Голод 1946-1947 рр.
3. Соціально-економічні перетворення та національна політика в західних областях України. Дії збройних формувань ОУН-УПА.
4. Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці 40-х – на поч. 50-х рр. Сталінські репресії.
5. Спроби лібералізації суспільно-політичного життя у другій пол. 50-х – першій пол. 60-х рр. Зародження дисидентства.
6. Проблеми розвитку народного господарства України в середині 60-х рр.

Семінарське заняття №2.

1. Спроби запровадження господарських реформ у другій пол. 60-х – першій пол. 80-х рр. та їх невдачі.
2. Наростання соціальних проблем. Згорання демократії.
3. Дисидентський, правозахисний та національно-визвольний рух в Україні 60-80-х рр.
4. Процес перебудови. Перші кроки демократизації суспільства.
5. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр.
6. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України.

Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

1. Політичні портрети П.Шелеста та В.Щербицького.
2. Політика зросійщення в Україні та її етнополітичні наслідки.
3. М.С.Хрущов і Україна.

Література для поглибленого вивчення розділу

1. *Алексеев Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.* Історія України. – К., 2004.
2. *Акт проголошення незалежності України.* – К., 1991.
3. *Баран В.К.* Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996.
4. *Баран В.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр., – Львів, 1992.
5. *Горань О.В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
6. *Декларація про державний суверенітет України.* – К., 1990.
7. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960-80-х років. – К., 1995.
8. *Про минуле – заради майбутнього.* – К., 1989.
9. *Російщення України.* – К., 1992.
10. *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. – Тернопіль, 1997.
11. *Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій.* – К., 1991.
12. *Україна в цифрах у 1991 році: Короткий статистичний довідник.* – К., 1992.
13. *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження.* – К., 1993.
14. *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали.* – К., 1996.
15. *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995.

10 УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Проголошення незалежності України радикально змінило умови її історичного розвитку і поставило перед українським суспільством нові завдання:

- будівництво правової демократичної України;
- трансформація адміністративно-командної економіки в багатокладну ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження і консолідація суспільства;
- встановлення рівноправних відносин з країнами світу, утвердження на міжнародній арені.

Саме ці процеси визначають сучасний етап історії України.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ	
✓ Автокефальна церква	✓ підприємництво
✓ багатопартійність	✓ політична система
✓ виборчий процес	✓ політичний лідер
✓ державна символіка	✓ приватизація
✓ державний суверенітет	✓ ринкова економіка
✓ діаспора	✓ соборна держава
✓ еміграція	✓ соціальна диференціація
✓ демонополізація	✓ соціальна стратифікація
✓ інфляція	✓ сепаратизм
✓ консенсус	✓ унітарна держава
✓ конституційний процес	✓ громадянське суспільство
✓ лібералізація економіки	✓ демократія
✓ маргінальність	✓ політична криза
✓ народовалада	✓ правова держава
✓ опозиція	✓ реформа

10.1. Політичний розвиток України

Першочерговою задачею незалежної України стало державне будівництво. Необхідно відразу підкреслити, що державотворчі процеси надзвичайно ускладнювалися тривалою відсутністю нової Конституції. Саме вона мала визначити принципи формування і здійснення державної влади, засади суспільного і державного устрою

країни, форми правління, створити юридичну базу для розробки і прийняття нових законів та інших державних нормативних актів. Діючою ж залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої в умовах розбудови самостійної держави було внесено понад 200 поправок.

Основні державотворчі події

Зупинимося далі на вузлових подіях державотворення в Україні.

Законом від 17 вересня 1991 р. назва “Українська Радянська Соціалістична Республіка” була замінена на споконвічну назву держави — “Україна”.

Законом від 8 жовтня 1991 р. “Про громадянство України” визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти цього.

У листопаді 1991 р. прийнято закон “Про Державний кордон України”, яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину.

Відразу ж після проголошення незалежності почалося створення законодавчої бази міжнародних відносин. У прийнятій Верховною Радою 1 листопада 1991 р. “Декларації прав національностей України” підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні і культурні права.

Наступним важливим документом став закон “Про національні меншини в Україні”. Він зафіксував право кожного народу на культурно-національну автономію, тобто на розвиток своєї національної культури, відродження історико-культурних традицій, використання національної символіки, сповідування своєї релігії, створення національних культурних і навчальних закладів, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації.

Будівництво власних Збройних сил на основі закону “Про збройні сили України” від 6 грудня 1991 р. і прийнятої 19 жовтня 1993 р. воєнної доктрини України. Воєнна доктрина базується на без’ядерному статусі України, принципі розумної достатності і відмові від визнання будь-якої країни потенційним противником. Це і визначає шляхи подальшого воєнного будівництва в Україні.

Створення правоохоронного органу — Служби безпеки України (СБУ), компетенція якого полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, у боротьбі з організованою злочинністю у сфері управління й економіки.

У січні-лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб), Державний прапор (синьо-жовтий), Державний гімн (музика М.Вербицького до національного гімну “Ще не вмерла Україна”).

Практично з нуля створено такі інститути, як Національний банк України, посольства та консульства, експортно-імпорتنі організації, Українську фондову біржу.

Надзвичайно складним і тривалим виявився процес формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Незавершеність розподілу функцій, неузгодженість дій між гілками влади спричинили протистояння між ними. Особливо гострого характеру набули відносини між Президентом і Верховною Радою. Верховна Рада 12-го скликання (1990-1994 рр.) усіяко намагалася обмежити вплив Президента Л.Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння Президента і Верховної ради на фоні загальної кризи і зростаючого соціального протесту закінчилося рішенням сторін про дострокове припинення їх повноважень.

У березні-квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради 13-го скликання (1994-1998 рр.) було обрано лідера Соціалістичної партії України О.Мороза. Майже третину мандатів у парламенті контролювало ліве крило.

Леонід Кучма

У червні-липні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Із семи кандидатів (В.Бабич, Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Лановий, О.Мороз, І.Плющ, П.Таланчук) перемогу здобув Л.Кучма, за якого у другому турі віддали голоси понад 52% виборців.

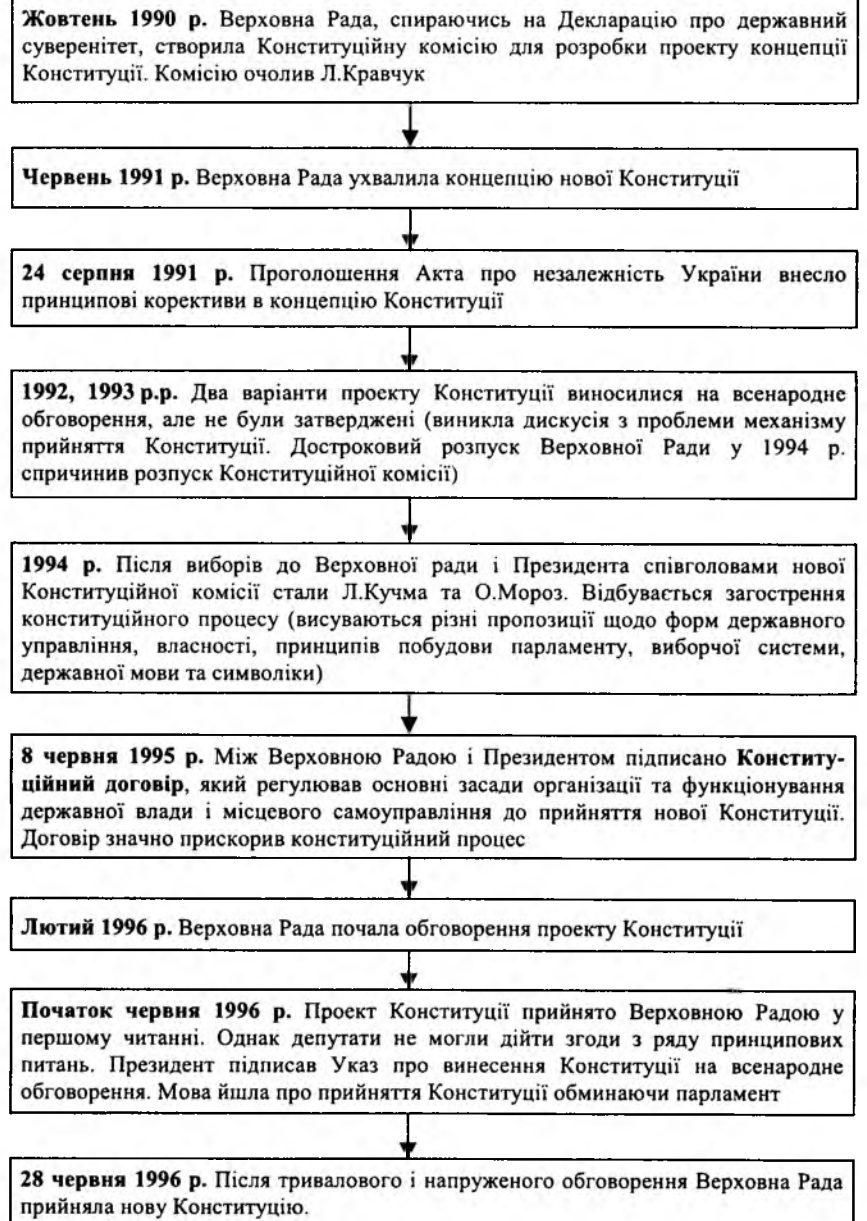
Однак стосунки між гілками влади в результаті оновлення вищих органів влади суттєво не поліпшилися. Відсутність ефективної системи влади призвела до падіння авторитету влади, до втрати нею контролю над суспільними процесами.

Питання негайного прийняття нової Конституції набуло особливої актуальності.

Конституційний процес

З огляду на доленосність прийняття нової Конституції необхідно проаналізувати хід конституційного процесу в Україні. Він виявився суперечливим, складним і надзвичайно тривалим (із республік колишнього СРСР Україна прийняла свою Конституцію останньою).

Основні віхи конституційного процесу відображає наведена схема.

Конституція України

Прийняття Конституції завершило період державного становлення, закріпило правові основи незалежності України. Наша країна реально стала невід'ємною частиною європейського і світового співтовариства. У Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною, соборною державою.

Система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, відповідають загальноновизнаним демократичним стандартам, закріпленим міжнародно-правовими актами. Відповідно до Основного закону, утвердження і забезпечення прав і свобод є пріоритетним напрямом діяльності держави.

З прийняттям Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет міністрів. Органами державної влади на місцях є обласні, районні, а також у містах Києві та Севастополі відповідні державні адміністрації.

Конституція визнає і гарантує місцеве самоврядування, яке здійснюється як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські, районні та обласні ради.

Таким чином, за роки незалежності в Україні здійснено суттєві політичні перетворення державотворчого характеру. В історично стислий проміжок часу було створено принципово нові владні інституції, становлення яких в інших країнах проходило десятиліттями, і навіть століттями. У процесі державотворення в Україні постав інститут президентства, створено Конституційний суд, запроваджено нові органи державної виконавчої влади, реорганізовано центральні органи влади, внесено відповідні зміни в діяльність силових структур та в систему судової влади, розроблено систему місцевого самоврядування, забезпечено виборчий процес.

Політичні перетворення в Україні здійснювалися у напрямі демократизації всіх сфер суспільно-політичного життя та переходу до ліберальної моделі держави. Логічним завершенням процесу вдосконалення конституційних засад незалежної держави стало прийняття Конституції України.

Розвиток багатопартійної системи в Україні

1990 рік увійшов в історію України як рік становлення багатопартійності. Розвитку багатопартійної системи сприяла сукупність соціально-економічних і політичних чинників:

- зростання політичної активності народу;
- розвиток національної самосвідомості;
- ліквідація ст.6 Конституції СРСР, послаблення ідеологічної і політичної цензури;
- ліквідація економічного монополізму, поява нових суспільних груп на основі формування нових форм власності;
- критичний стан суспільства, пошуки шляхів виходу з кризи.

Основні функції партій

Партії є одним із базових інститутів сучасного суспільства, без якого неможливе функціонування представницької демократії. Як посередник між владою і народом, між державою і суспільством партії виконують такі найважливіші функції:

- ✓ акумулюють настрої і бажання людей;
- ✓ трансформують ці настрої у відповідні принципи і вимоги;
- ✓ генерують нові ідеї з удосконалення суспільного життя, формують суспільну думку, стимулюють активність громадян у політичному житті;
- ✓ відбирають людей, професійно придатних до роботи в органах влади, готових прийняти на себе політичну відповідальність.

Класифікація партій в Україні

Україна, відійшовши від тоталітарної однопартійності, впала в іншу крайність – у гіпертрофовану багатопартійність, що призвело до створення мультипартійної політичної системи.

На сьогодні в Україні існує понад 100 політичних партій. За характером політичної орієнтації їх традиційно поділяють на праві, ліві і центристські. Серед останніх розрізняють правий центр, центр і лівий центр. Не дивлячись на велику кількість утворених партій, для більшості з них характерні малочисельність, відсутність чітких позитивних програм, чітко сформульованих ідеологічних концепцій, слабкість організаційних структур.

Внутрішньополітична ситуація

Вибори до Верховної Ради 1998 р.

У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою.

У виборах узяли участь 30 політичних партій та виборних блоків. Лише 8 із них подолали необхідний чотиривідсотковий бар'єр і отримали певну частку депутатських місць. Серед них Комуністична партія України, Народний Рух, Народно-демократична партія, "Громада", "Партія Зелених", Соціал-демократична партія (об'єднана), Аграрна і Прогресивна соціалістична партія. 30,3% депутатських мандатів отримали позапартійні.

Головою Верховної ради 14-го скликання було обрано О.Ткаченка.

Вибори Президента України 1999 р.

Вибори Президента відбулися у жовтні-листопаді 1999 р. Із 13 кандидатів на посаду Президента (О.Базилук, Н.Вітренко, М.Габер, Ю.Кармазін, В.Кононов, Ю.Костенко, Л.Кучма, Є. Марчук, О.Мороз, В.Онопенко, О.Ржавський, П.Симоненко, Г.Удовенко) у другий тур вийшли діючий президент Л.Кучма (отримав 36,49% голосів виборців) і лідер КПУ П.Симоненко (отримав 22,24% голосів виборців).

Вибори віддзеркалили ситуацію в українському суспільстві:

→ показали, що немає явного поділу України на Схід і Захід. Діючий Президент отримав голоси і на Сході, і на Заході, як і інші кандидати;

→ виявили невдоволеність своїм становищем значної частини громадян, які найбільше страждають від економічних негараздів;

→ засвідчили живучість стереотипів комуністичного мислення в суспільстві.

У другому турі переконливу перемогу отримав Л.Кучма, набравши 56,25% голосів виборців. За П.Симоненка проголосувало 37,8% виборців. Л.Кучма переміг у більшості регіонів України і отримав на 1,5 млн. голосів більше, ніж на виборах 1994 р.

Зміни у Верховній Раді

Вибори довели, що альтернативи реформам немає. Однак їх не схвалювало правляче у Верховній Раді ліве крило. Протистояння між Президентом, виконавчою та законодавчою гілками влади почало набувати деструктивного характеру. Реакцією на політику О.Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури – парламентської більшості. Представники 11 фракцій, груп та позафракційні депутати об'єдналися, аби припинити протистояння гілок влади. Координаційну раду більшості очолив Л.М.Кравчук. Протистояння між лівою меншістю і, умовно кажучи, право-центристською більшістю призвело до розколу парламентського корпусу і роздільних засідань парламенту: одне – у сесійній залі, друге – у приміщенні "Українського дому". 21 січня на засіданні

Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту і прийняли рішення про відкликання О.Ткаченка та А.Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника. А 1 лютого вже 255 народних депутатів обрали спікером парламенту І.Плюща. З 8 лютого реорганізований парламент продовжив роботу у сесійній залі.

Але створення парламентської більшості без зміни конституційних форм утворення уряду, без ідентифікації більшості виявилось справою вкрай складною. Ситуативний характер більшості був очевидним з моменту її створення: занадто різними були устремління і цілі політичних сил, що ввійшли до її складу. Тому кризова ситуація, що спіткала парламентську більшість на початку 2001 р. видається цілком логічною та закономірною. Практично ж розвал утвореної у лютому 2000 р. більшості стався на початку квітня 2001 р. при спробі законодавчо закріпити статус парламентської більшості та укласти політичну угоду між Верховною Радою та урядом В.Ющенка.

Вибори до Верховної Ради України 2002 р.

Чергові парламентські вибори у березні 2002 р. відбувалися за новою редакцією Закону України "Про вибори народних депутатів України". У результаті цієї виборчої кампанії перше місце посів блок "Наша Україна" – 23,53% голосів, друге – Комуністична партія України – 20,04%, третє – блок "За єдину Україну!" – 11,96%, четверте – блок Юлії Тимошенко – 7,21%, п'яте – Соціалістична партія України – 6,92%, шосте – СДПУ(о) – 6,24%. Усі інші 27 партій і блоків не подолали 4-відсотковий бар'єр. Головою Верховної Ради було обрано лідера блоку "За єдину Україну!" В.Литвина.

Одночасно з виборами до Верховної Ради відбулися вибори до органів місцевого самоврядування.

Конфігурація парламенту з точки зору присутності у ньому політичних сил, партій та блоків, які подолали 4-відсотковий бар'єр, виявилася досить складною. Завдання полягало у створенні професійної, дієздатної парламентської більшості, налаштованої на конструктивну співпрацю з Президентом та виконавчою владою. 8 жовтня 2002 р. на засіданні Верховної Ради було заявлено про формування постійно діючої парламентської більшості, до якої увійшли дев'ять фракцій і груп. Про опозиційність заявили чотири фракції – "Наша Україна", Блок Юлії Тимошенко, фракції Комуністичної та Соціалістичної партій.

Парламентська більшість отримала можливість сформувати коаліційний уряд. Прем'єр-міністром став узгоджений кандидат Віктор Янукович. 7 грудня 2002 року за участю Президента України було

підписано політичну угоду між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів про співпрацю і солідарну відповідальність. Підписаний документ став першим кроком у відпрацюванні нової управлінської моделі – парламентська більшість плюс коаліційний уряд. Більшість мала взяти на себе всю повноту відповідальності за діяльність парламенту, за законодавче забезпечення кожного кроку уряду. У свою чергу, новий уряд мав стати єдиною командою, яка буде відповідально співпрацювати з більшістю.

Проте наприкінці 2002 р. у парламенті розпочалося політичне протистояння, що зруйнувало чимало планів уряду і створило перешкоди для вирішення багатьох соціально-економічних питань.

Необхідність подальшого реформування політичної системи України

Після президентських виборів 1999 р. Президент України Л.Кучма заявив про необхідність змін до Основного Закону. Саме з цією метою у 2000 р. був ініційований всенародний референдум, головним результатом якого мало стати створення коаліційного уряду і право Президента на розпуск парламенту. 5 березня 2003 р. Президент України у телевізійному зверненні до українського народу наголосив на необхідності проведення в Україні політичної реформи. Її метою є: законодавче закріплення рішень, що приймаються на всеукраїнських референдумах; перехід від президентсько-парламентської моделі державного устрою до парламентсько-президентської; вдосконалення механізму стримання та противаг у системі владних відносин; чітке визначення владних повноважень та компетенції, що дозволить позбутися дублювання на всіх рівнях владних структур та розроблення механізмів відповідальності всіх інституцій влади за результати своєї діяльності; запровадження широкого дієвого самоврядування на засадах Європейської хартії місцевого самоврядування; проведення змін у виборчій системі України, які б забезпечили політичну стабільність через політичну відповідальність за результати діяльності у владних структурах на центральному, регіональному та місцевому рівнях тих сил, що виграють виборчі перегони; забезпечення ефективної державно-регулятивної діяльності у сфері економіки з одночасним вирішенням соціальних потреб населення.

Президентські вибори 2004 року. Помаранчева революція

Загальна кількість кандидатів на посаду президента досягла 25 чоловік. Серед них були як відомі політики (В.Ющенко, В.Янукович, О.Мороз, А.Кінах, П.Симоненко), так і кандидати, про яких широкі верстви населення нічого не знали.

Кандидатом від влади на посаду президента став прем'єр-міністр України, лідер Партії регіонів Віктор Янукович. Його кандидатуру підтримала СДПУ(о) та інші колишні учасники блоку "За єдину Україну", окрім Партії промисловців і підприємців України. Програма В.Януковича головну увагу приділяла прискоренню розвитку економіки, вирішенню соціальних проблем, підвищенню рівня заробітної плати і пенсії. Значна увага приділялася в програмі розширенню взаємовідносин з Росією, підвищенню статусу російської мови.

Головним супротивником Віктора Януковича став кандидат від блоку "Наша Україна" Віктор Ющенко. Ще у липні 2003 р. "Наша Україна" проголосила гасло "Так Ющенко" та прийняла на озброєння жовтогарячий прапор як символ блоку. Успіху В. Ющенка сприяв союз з Блоком Юлії Тимошенко. Програма В.Ющенка проголошувала "Десять кроків назустріч людям": 1) створення 5 млн нових робочих місць; 2) забезпечення пріоритетного фінансування соціальних програм; 3) збільшення бюджету шляхом зменшення податків і виведення економіки із "тіні"; 4) рішуча боротьба з корупцією; 5) створення безпечних умов для життя людей; 6) захист сімейних цінностей і прав дітей; 7) сприяння зміцненню моральних цінностей і поверненню кращих традицій вітчизняної освіти; 8) надання допомоги українському селу; 9) підвищення боєздатності армії, перетворення її до 2010 року в професійну; 10) проведення зовнішньої політики в інтересах народу України.

Кандидати на посаду президента опинилися в дуже нерівних умовах проведення передвиборчої агітації. В агітації за В.Януковича був задіяний адміністративний апарат - від Адміністрації Президента до голів сільських рад. Державний телеканал "УТ-1", регіональні державні телеканали, великі телевізійні канали "Інтер", "1+1", "ICTV", "Україна", які знаходилися у руках прихильників В.Януковича, формували позитивний імідж цього кандидата. Інформація ж про інших кандидатів була недостатньою і не завжди об'єктивною. Зростанню популярності прем'єр-міністра сприяло значне підвищення урядом пенсій.

За результатами першого туру виборів, який відбувся 31 жовтня, з невеликим відривом лідував В.Ющенко, на другому місці був В.Янукович. Другий тур виборів мав відбутися 21 листопада.

Союз з "Нашою Україною" уклали Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України, Партія промисловців і підприємців України. Коаліція "Сила народу", що виникла, проводила активну агітацію за В.Ющенка. О.Мороз, Ю.Тимошенко, А.Кінах проводили мітинги в різних містах України, збільшилася кількість політичної реклами за В.Ющенка на телебаченні.

Під час проведення другого туру голосування 21 листопада представниками коаліції "Сила народу", спостерігачами від ЄС та США були зафіксовані масові порушення. У ніч з 21 на 22 листопада були зафіксовані затримки із надходженням інформації від територіальних виборчих комісій до ЦВК, що вказувало на можливе перекручування результатів голосування. Після 1-ї години ночі В.Ющенко заявив, що відбувається фальсифікація результатів виборів.

Вранці 22 листопада ЦВК оголосив попередні результати голосування: з невеликим відривом лідирував В.Янукович. Лідери коаліції "Сила народу" висунули вимогу до ЦВК не оголошувати офіційних результатів голосування і закликали людей до мирних акцій громадянської непокорі. Мітинги протесту охопили Київ і більшість великих міст України. В Києві почалося будівництво наметового табору. Опозиція заблокувала урядові будівлі. Армія не втручалася в хід подій. Служба безпеки України заявила про те, що громадяни мають право на політичну волю і відкинула ідею застосування сили.

24 листопада голова ЦВК С.Ківалов оголосив офіційні результати другого туру виборів. В.Ющенко звернувся до Верховного суду з позовом на дії ЦВК і вимогою визнати результати виборів 21 листопада такими, що не відповідають закону.

На нараді, що відбулася 27 листопада, Л.Кучма відмовився задовольнити вимогу В.Януковича оголосити в країні надзвичайний стан і силою розблокувати урядові споруди. 28 листопада Рада національної безпеки й оборони також прийняла рішення про незастосування сили.

На початку грудня на засіданні Верховного суду України скарга прихильників В. Ющенка була задоволена. Суд напівліг на скасуванні результатів другого туру через численні порушення і неможливість здійснити точний підрахунок голосів. Переголосування було призначено на 26 грудня.

На виборах 26 грудня перемогу здобув В.Ющенко, хоч 12 мільйонів чоловік проголосували за В.Януковича. 23 січня 2005 року відбулася інавгурація президента Віктора Ющенка, а 5 лютого Верховна Рада затвердила Юлію Тимошенко на посаді прем'єр-міністра. Нова політична еліта проголосила курс на демократичні перетворення і європейську інтеграцію.

Ставлення до подій 2004 р. в українському суспільстві неоднозначне, оцінки — протилежні. Одним із найбільших досягнень помаранчевих подій стало започаткування в Україні реальної публічності політичних процесів. Однак надзвичайно важливою проблемою залишається пошук шляхів до взаєморозуміння та подолання розколу суспільства.

Влітку 2005 року між представниками політичних сил посилювались розбіжності щодо принципів проведення урядової політики. Це призвело до відставки уряду у вересні 2005 р. з ініціативи Президента. На чолі нового уряду став Ю.Єхануров.

Парламентські вибори 2006 р. та позачергові парламентські вибори 2007 р.

26 березня 2006 р. вперше в Україні вибори до Верховної Ради проходили за суто пропорційною системою. Триумфаторами кампанії стали Партія Регіонів (32,14% голосів) та Блок Юлії Тимошенко (22,29% голосів). Блок "Наша Україна" отримав 13,95% голосів. З великим відривом від лідерів до парламенту пройшли Соціалістична партія України (5,69%) та Комуністична партія України (3,66%). Проте саме вони разом з Партією Регіонів утворили Антикризову коаліцію та взяли участь у формуванні уряду. Головою Верховної Ради України став лідер СПУ О.Мороз, Прем'єр-міністром — лідер Партії Регіонів В.Янукович.

В умовах загострення політичної кризи в Україні навесні 2007 р. Антикризова коаліція заявила про намір забезпечити коаліції 300 голосів, що дало б їй можливість приймати закони, долаючи вето Президента, й змінювати Конституцію. Таке порушення балансу стримання й противаг влади не міг допустити Президент, який видав поспіль чотири укази про розпуск парламенту та призначення позачергових виборів народних депутатів. Урешті-решт унаслідок переговорів та політичних домовленостей 30 вересня 2007 р. відбулися позачергові вибори Верховної Ради України. Переможцями виборів стали: Партія Регіонів (34,37%), Блок Юлії Тимошенко (30,71%), Блок "Наша Україна-Народна Самооборона" (14,15%), Комуністична партія України (5,39%), Блок Литвина (3,96%).

Нова парламентська більшість (Блок Юлії Тимошенко та Блок "Наша Україна-Народна Самооборона") переформатувала виконавчу владу, Прем'єр-міністром України стала Ю.Тимошенко.

Президентські вибори 2010 р.

Центральною виборчою комісією було зареєстровано 18 кандидатів на посаду Президента України. Переможцями першого туру президентських виборів (17 січня) стали Віктор Янукович (35,32% голосів виборців) та Юлія Тимошенко (25,05% голосів виборців) Третє місце з результатом 13,5% посів Сергій Тігіпко. За ним розташувався Арсеній Яценюк з результатом 6,96%. П'ятим став чинний глава держави Віктор Ющенко — 5,45%. У другому турі перемогу отримав В.Янукович, набравши 48,95% голосів виборців. За Ю.Тимошенко проголосувало 45,47% виборців. Новий уряд очолив М.Азаров.

10.2. На шляху до економічної незалежності. Становище в соціальній сфері

Економічна криза

Утвердження реальної політичної незалежності неможливе без утворення стабільної високоефективної національної економіки.

На економіку України руйнівний вплив мала загальна економічна криза, що охопила СРСР, розпад загальносоюзного економічного комплексу. На момент проголошення незалежності Україна виявилася немічною і деформованою в економічному відношенні: 95% підприємств підпорядковувалися Москві, майже 80% усього виробництва не мало завершеного технологічного циклу, лише 28% становили галузі групи “Б”, екстенсивний шлях розвитку, науково-технічна і технологічна відсталість (термінової заміни вимагали 40% машин і устаткування), низька конкурентоспроможність тощо.

Криза охопила промисловість і сільське господарство. Верховна Рада 12-го скликання за час своєї діяльності змінила чотири уряди — В.Масола (травень-жовтень 1990 р.), В.Фокіна (листопад 1990 — жовтень 1992 рр.), Л.Кучми (жовтень 1992 — вересень 1993 рр.), Л.Кравчука — Ю.Звягільського (вересень 1993 — червень 1994 рр.), розглянула сім програм виходу із кризи. Але жодна з них реально не була втілена в життя. Основні причини цього полягали в нерішучості й половинчастості програм, у затягуванні формування твердої виконавчої влади, блокуванні рішень уряду консервативною більшістю Верховної Ради, непродуманості програм соціального захисту людей, що робило реформи непопулярними.

Те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів: з 1990 по 1994 рік валовий національний продукт скоротився на 44%, обсяг промислової продукції — на 41%, національний доход — на 54%. У 1994 р. спад промислового виробництва України досяг свого максимуму — 27,7%.

У роки “великої депресії” в США спад виробництва не перевищував 25%. У колишньому СРСР під час другої світової війни найнижча позначка падіння промислового виробництва становила 30%.

За даними Світового банку у другій половині 1993 р. рівень інфляції в Україні був найвищим у світі і перевищував показники світових війн.

Відбулося нечуване для мирного часу падіння рівня життя основної маси населення (близько 64% його опинилося за межею бідності).

Програма нової соціально-економічної стратегії

Ця ситуація потребувала рішучих заходів, які б органічно поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Основними її напрямками та пріоритетними завданнями були: фінансова стабілізація, що передбачала зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи; регульована та контрольована з боку держави поетапна лібералізація цін; докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка базуватиметься на приватному секторі; децентралізація управління економікою; лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків; соціальний захист, що включає докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Основні підсумки економічних та соціальних перетворень

У 1999 р. уперше за останнє десятиріччя чітко виявили себе ознаки економічної стабілізації. В основному було подолано падіння ВВП. Якщо спад ВВП у 1996 р. становив 10%, то в 1997 р. — 3,3%. У жовтні 1999 р. вперше за останнє десятиріччя було отримано приріст ВВП у порівнянні з жовтнем 1998 р. на 2,8%.

Обсяг промислового виробництва зріс на 4,3%. Принципове значення у цьому мали темпи зростання виробництва товарів народного споживання, в т. ч. непродовольчих товарів. Зростання випуску промислової продукції було зафіксовано у 21 регіоні. На 7,5% зросли обсяги житлового будівництва. Намітилася позитивна тенденція скорочення дефіциту Державного бюджету України.

Досягнуто відносно низького рівня інфляції та здійснено подолання штучно утримуваної впродовж 1996-1997 рр. надмірної ревальвації валютного курсу гривні, демонтаж фінансової піраміди, поліпшення умов зовнішньоекономічної діяльності.

Практично у всіх галузях промисловості сформувалися “точки зростання”. Це підприємства, що виробляли потрібну ринкові конкурентоспроможну продукцію. Приклад тому — харчова та деревообробна промисловість, де обсяги виробництва за 1999 р. зросли відповідно на 7,8% і 23,6%. Такі ж “точки зростання” сформувалися і в окремих галузях машинобудування, у т. ч. і тих, що пов'язані з виробництвом високотехнологічної продукції.

Сформовано основні атрибути національної економіки: грошову, фінансову, платіжну, податкову, митну, банківську та інші системи, що у своїй сукупності визначають економічну інфраструктуру нашої держави. Вагомим здобутком стало проведення у 1996 р. грошової реформи, забезпечення відносної валютної стабілізації.

Сформовано базові засади багатокладної економіки. Відбувся перелом у реформуванні відносин власності, утвердженні механізмів приватної власності, розширенні корпоративного та приватного секторів економіки. Станом на 1 січня 2000 р. форму власності змінили 66,7 тис. об'єктів, зокрема з 1994 по 1999 рр. — 63,1 тис. Понад 70% загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.

Реалізовувалися завдання земельної реформи. Майже 6,1 млн. громадян отримали земельні паї, обсяг яких становить більше половини земельних угідь країни. В основному було завершено приватизацію присадибних ділянок, їх власниками стали близько 11 млн. громадян.

Здійснено відчутні заходи щодо лібералізації господарських зв'язків. В Україні утверджено ринковий механізм ціноутворення, здійснено непростий перехід до світових цін, запроваджено ліберальний режим зовнішньої торгівлі. Вирішення цих завдань забезпечило подолання хронічної дефіцитності національної економіки, товарну насиченість ринку.

В економіці утвердилися основи ринкової інфраструктури. На кінець 1999 р. в Україні було зареєстровано 203 комерційні банки, 1330 інвестиційних компаній та фондів, 2250 аудиторських фірм, 262 страхових компаній, 340 бірж, 390 кредитних спілок. Відбулося становлення фондового, товарного, грошового та валютного ринків.

Однією з найбільш прогресивних в українській економіці виявилася сфера зовнішньоекономічної діяльності: з 1993 по 1999 р. частка експорту товарів та послуг у структурі ВВП зросла з 26% до 53%. Експорт зростав значною мірою за рахунок вивезення товарів та послуг у країни далекого зарубіжжя. Їхня частка у 1999 р. склала 64%. З 1996 р. Україна забезпечила в зовнішньоторговельному обороті позитивне сальдо. Із 484 млн. дол. у 1994 р. до 3248 млн. дол. у 1999 р. зросли прямі іноземні інвестиції. У 2000 р. експорт товарів та послуг збільшився на 18,8%, а імпорт, відповідно, на 18,2%.

Наведені показники є свідченням того, що Україна зробила реальний крок виходу із затяжної кризи, що на практиці реалізовувалася модель відкритої конкурентної економіки. Водночас, попри певні позитивні тенденції, соціально-економічна ситуація в Україні залишається складною і неоднозначною.

Проблеми економічного будівництва.

Невирішеність соціальних питань

В економіці не накопичено необхідного потенціалу для економічного зростання. Не забезпечено зміцнення фінансової системи держави

— перш за все, фінансів підприємств і організацій, підвищення загальної конкурентоспроможності, структурного оновлення економіки. У критичному стані перебуває аграрний сектор. Спостерігається низька рентабельність промисловості та інших галузей економіки.

Небезпечними стали структурні деформації, які були притаманні українській економіці ще за часів адміністративно-командної системи. Тривала тенденція до скорочення питомої ваги галузей, що виробляють продукцію інвестиційного призначення (машинобудування та будівельні матеріали), майже у 8 разів скоротилася питома вага легкої промисловості. Водночас продовжувала зростати частка найбільш енергомістких та екологічно шкідливих галузей (паливно-енергетичної, металургійної, хімічної).

Тривалий спад виробництва унеможливив досягнення відчутних зрушень у соціальній політиці. Значне розшарування населення за рівнем доходів, штучне заниження вартості робочої сили (як і низький рівень соціальних витрат) переросли в один із головних чинників, які стримували розширення внутрішнього ринку, технологічне оновлення виробництва. Невирішеність соціальних питань та зубожіння значної частини населення, простої значної частки виробництва й відповідно приховане та зареєстроване безробіття, загострення демографічної ситуації, стагнація медицини, сфери послуг, освіти, науки та культури, високий рівень корупції та злочинності — все це доводить: соціально-економічна ситуація в країні є складною.

До жовтня 2008 р. економіка України розвивалася високими темпами, які, однак, супроводжувалися високим інфляційним тиском. Так, середньорічні темпи приросту ВВП у 2005–2008 роках становили 4,8%. При цьому споживча інфляція у цей період зростала набагато швидше — у середньому на 15,2%. Крім того, макроекономічне середовище розвивалося нестабільно — темпи економічного зростання та рівень інфляції значно коливалися.

Головним фактором розвитку економіки до жовтня 2008 р. були сприятливі зовнішні умови. Зростання світових цін на ринку металів було основним фактором розвитку промисловості України. Одним із найважливіших факторів цінової конкурентоспроможності українського експорту були нижчі ціни на імпортований газ порівняно з європейськими та нижчі витрати на оплату праці.

Починаючи з другої половини 2005 р., коли економіка України була визнана економікою ринкового типу, потоки капіталу в країну різко зросли. Це призвело до суттєвого тиску на зміцнення обмінного курсу гривні при погіршенні сальдо поточного рахунку. Національний

банк України з метою підтримання цінової конкурентоспроможності змушений був утримувати обмінний курс гривні до долара США на стабільному рівні.

Активні залучення банків на іноземних ринках капіталу та висока інфляція на світових ринках товарів призвели до різкого зростання кредитного портфеля та посилення валютних дисбалансів.

На цьому тлі м'яка фіскальна політика, орієнтована загалом на поточні витрати замість капітальних, була додатковим дестабілізаційним та інфляційним фактором. Унаслідок цього підвищення оплати праці значно перевищувало зростання продуктивності праці, що суттєво посилювало інфляційний тиск та погіршувало цінову конкурентоспроможність економіки.

Україна в умовах світової фінансової кризи

У жовтні 2008 р. світова фінансова й економічна криза відчутно позначилися на подіях в економіці та фінансовому ринках України. Несприятливі процеси на світових ринках оголили прорахунки в проведенні економічної політики впродовж останніх років.

За останні три роки перед кризою чотири рази змінювався Кабінет Міністрів, однак ці зміни майже не впливали на зміст економічної політики, який полягав переважно у стимулюванні внутрішнього споживчого попиту через форсоване підвищення заробітних плат, пенсій та інших соціальних стандартів. До того ж не були проведені дуже важливі для України структурні реформи, не відбулося реформування податкової системи, не врегульовано до економічного рівня ціни і тарифи, не вжито заходів щодо розвитку фондового ринку. В Україні не знайшлося політичної сили, яка могла б взяти на себе відповідальність за проведення непопулярних заходів.

Економіка України виявилася надзвичайно вразливою унаслідок:

- значної залежності від світових цін на сировинні товари, що зумовлено структурою економіки;
- “перегріву” економіки з 2005 року (зростання споживання суттєво перевищувало продуктивність праці);
- зростання дефіциту поточного рахунку та зовнішнього боргу;
- високої інфляції та погіршення конкурентоспроможності;
- практичної відсутності структурних реформ.

Загальна характеристика соціальних зрушень в українському суспільстві

Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики багатократно загострюють проблеми стратифікації суспільства. Українське суспільство зазнало істотних змін.

1. Поглиблення соціальної поляризації

Сформувалося помітне майнове розшарування. Якщо у 1990 р. середній дохід 10% найзаможніших громадян України в 4 рази перевищував відповідний показник 10% найбідніших, то в 1999 р. – у 12 разів. В умовах України, суспільство якої (за невеликими винятками) не припускає самої наявності у своєму складі багатих людей і в цілому має низький рівень добробуту, не вірить у можливість некримінального походження “багатства”, з одного боку, і водночас спостерігає абсолютно беззастережну похвальбу багатством з іншого, пріоритетне значення має рівень майнового розшарування, який, воєвидь, загрожує серйозними соціальними проблемами. Мабуть, не випадково майже третина дорослого населення країни вважає реальною перспективу виникнення конфліктів між багатими та бідними. Слід зазначити, що уявлення широкого загалу про природу майнового розшарування багато в чому збігаються з оцінками експертів, які вважають, що 10% населення України концентрують 40% доходів, причому три чверті цих доходів мають кримінальне походження.

2. “Розмивання” середнього класу

Істотних змін зазнав середній клас, значна частина якого перебуває у постійній небезпеці зниження свого соціально-економічного статусу. Аналізуючи зміни у складі середнього класу протягом перехідного процесу, слід підкреслити, що “доперебудований” середній клас складався переважно з науково-технічних працівників та службовців. Статус його представників визначався, переважно, рівнем освіти та способом життя, а не привілейованим економічним становищем. Під час формування нової системи тільки частина цих фахівців зуміла зберегти посади, переважна ж більшість зіткнулася з різким зниженням свого благополуччя (дуже часто навіть маргіналізацією) і соціального статусу.

3. Зростання бідності

Поширилися масштаби бідності, яка охопила практично всі верстви населення, незалежно від професійних, освітніх та демографічних ознак. Якщо раніше бідними були переважно люди з низьким рівнем освіти, поганим здоров'ям або такі, що з різних причин не працювали, багатодітні сім'ї тощо, то протягом останніх років не тільки погіршилось становище тих людей, які й раніше фактично жили в бідності, але збідніли ті прошарки населення, які за своїми соціально-демографічними ознаками начебто були найбільше захищені від такого ризику: молодь з високим рівнем професійно-освітньої підготовки; люди 30-50 років, що мають не тільки високу професійно-освітню підготовку, а навіть і роботу; пенсіонери за віком, які раніше отримували максимальну пенсію; діти.

4. Незареєстрована зайнятість

Значних масштабів набула незареєстрована зайнятість (що часто межує з кримінальною) як основна стратегія виживання для багатьох людей. Аналіз даних про розшарування населення за рівнем доходів, витрат та реального споживання свідчить про те, що переважна частина населення України споживає набагато більше, ніж дозволяють доходи. Пояснюється це, головним чином, поширенням незареєстрованої зайнятості практично серед усіх верств населення. Різниця полягає тільки в тому, що одні групи вдаються до такої діяльності тому, що це — єдина можливість хоч якось прожити (і це, як правило, діяльність, котра не дає значних доходів, але не має відверто кримінального характеру), а інші (це стосується найбільш заможних) саме за рахунок порушення законодавства отримують високі та надвисокі доходи.

5. Маргіналізація суспільства

Сформувався помітний прошарок з людей різного освітнього та професійного рівня, яких за ознаками добробуту, соціальних настанов та суспільної поведінки, наявних перспектив можна кваліфікувати як маргіналів. До цієї групи належать люди, які через різні обставини опинилися на узбіччі суспільства, втратили або втрачають зв'язок з його основними інституціями, відчувають глибокі деструктивні зміни свого соціального та психологічного стану. Вони неминуче починають створювати нову, соціально відокремлену систему цінностей, якій притаманні глибока ворожнеча до сучасних суспільних інституцій, антагоністичні форми соціальної нетерпимості, схильність до спрощених і здебільшого радикальних рішень, крайній індивідуалізм або відчуття групової “стадності” тощо. Посилення маргіналізації призводить до того, що властива цим верствам система цінностей перестає бути локальною і починає поширюватись на широкі суспільні верстви.

10.3. Духовне життя суспільства

Недоліки у сфері культури

У Радянському Союзі на момент його розпаду накопичилося багато негараздів в освіті, науці, літературно-художній творчості. Так, за даними ЮНЕСКО, у кінці 80-х рр. СРСР за рівнем освіти посідав 28 місце у світі, а за інтелектуально-моральним рівнем — 57 місце. На стані культури негативно позначилися залишковий принцип її фінансування, відсутність демократії, заідеологізованість, партійно-державний диктат. У глухому куті перебували національні культури.

Відродження мови

Із проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців чи не вперше відкрилася перспектива вільного розвитку і набуття престижності своєї мови і культури.

У жовтні 1989 р. було прийнято “Закон про мови в Українській РСР”, спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування у всіх сферах життя суспільства. Українську мову в республіці проголошено державною.

Конституція України затверджує за українською мовою статус державної мови, а також гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Стан освіти

Для забезпечення духовного і соціально-економічного розвитку держави реформується система освіти.

Освітня система стає більш демократичною, гнучкою та різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, гімназій, коледжів, профільних академій, університетських комплексів тощо.

Реорганізується вся структура вищої і середньої спеціальної освіти. Здійснюється перехід на чотириступеневу освіту: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади інших форм власності, за рахунок чого зростає їхня кількість та якість освітніх послуг.

Нова модель освіти передбачає диференціацію, гуманізацію, індивідуалізацію навчально-виховного процесу, переорієнтацію всієї сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості.

Проте загальний стан економіки обмежує фінансування освіти, що є серйозним гальмом у її розвитку. Відомо, що в Україні видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах у 5-6 разів менші, ніж у розвинених країнах.

Наука

Недостатнє фінансування обумовило кризові явища в науці: відтік кваліфікованих вчених із наукової сфери в інші структури і за кордон, втрата провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу за рівнем наукових розробок. При цьому понад 90% нових технологічних розробок не запроваджуються у виробництво.

Відродженню української науки покликані сприяти Українська наукова асоціація, Національна академія наук, яка залишається провідним науковим центром країни.

Художня культура

Позитивні і негативні риси переплелися у сфері художньої культури.

Утвердження демократії сприяє оновленню літератури і мистецтва, гарантує плюралізм, свободу творчості, вільний розвиток усіх художніх стилів і жанрів. Поступово створюються умови, які заохочують громадян України до української мови і української культури: урізноманітнюються радіо- і телепрограми, проводяться фестивалі і конкурси естрадної української музики і пісні, діють виставки нових напрямів сучасного українського мистецтва, з'являються нові фільми, створені українськими митцями. (Виконуючи вправу № 35, назвіть відомих Вам діячів сучасної української літератури та мистецтва, відомі Вам твори сучасної вітчизняної культури, фестивалі та конкурси). Створено ряд державних програм: “Модернізація культурно-дозвільної мережі”, “Комплексна програма естетичного виховання населення України”, “Концептуальні основи розвитку української культури” та інші.

Однак збереження залишкового принципу фінансування вкрай негативно позначається на культурних процесах, обумовлює руйнівні наслідки у сфері духовності. Художня культура опинилася в жорстоких лещатах фінансової залежності. Її комерціалізація призвела до того, що на нас ринув каламутний потік низькопробної масової культури.

Тільки здійснення широкої програми заходів, спрямованих на забезпечення відповідної матеріальної бази, посилення уваги всього суспільства зможуть забезпечити збереження і подальший розвиток національної культури.

Відродження релігії і церкви

Будівництво незалежної Української держави, стрімкі зміни в суспільстві сприяли активізації релігійного життя.

У кінці 80-х рр. було легалізовано заборонену комуністами в 1946 р. Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), визнаним лідером якої став Кардинал Любачівський.

Українська православна церква в процесі своєї перебудови виявилася розколотою на:

- Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ);
- Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП);
- Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП).

Між цими церквами, особливо між УАПЦ і УПЦ-КП, з одного боку, та УПЦ-МП, з іншого боку, склалися напружені, ворожі стосунки. Яскравим проявом цієї ворожнечі стали сутички під час поховання у червні 1995 р. патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка). Разом з тим, серед віруючих і частини духовенства посилюється прагнення до

створення єдиної православної церкви в Україні.

Серед населення України поширюється вплив протестантизму, іудаїзму, ісламу. Усього ж в Україні діє 105 релігійних об'єднань, діалог між якими здійснюється в рамках Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Держава спрямовує свої зусилля на те, щоб представники всіх конфесій були повноправними учасниками громадського життя.

Свобода совісті стала важливим елементом життя незалежної України. Сотні тисяч людей повертаються до релігії, здобуваючи завдяки їй риси духовності і моралі. Головним завданням у контексті побудови вільної незалежної України є повернення людям віри в добро, справедливість, честь і порядність.

Візит Папи Римського в Україну

У червні 2001 р. відбувся державний візит в Україну глави Держави Ватикан, глави Католицької церкви Папи Римського Івана Павла II. Україна стала 123-ю країною, яку відвідав Понтифік. Згідно з програмою візиту відбулися зустрічі Папи і Президента України з представниками політичних, культурних, наукових та ділових кіл, зустрічі Папи з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, з громадськістю. Іван Павло II відслужив божественні літургії за римським і візантійським обрядами у Києві та Львові.

Візит Понтифіка, незламного поборника прав і гідності людини, безкомпромісного противника тоталітаризму, нетерпимості і дискримінації, став заклик до порозуміння, до процесів єднання. Папа закликав не зводити рахунки з минулим, а разом дивитися в майбутнє, спільно розвивати діалог культур і цивілізацій. Україна, за словами Папи, має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому треба сподіватися, що ці корені допоможуть зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну.

10.4. Зовнішня політика України

Міжнародне визнання незалежності України

Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом у міжнародних відносинах.

5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада звернулася з Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що Україна у повній відповідності з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права.

Надзвичайно важливим було визнання України державами світового співтовариства. Першими, 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 5 грудня до них приєдналися Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія й Хорватія; упродовж місяця Україну визнали 57 країн, а до кінця року – 132 країни. На сьогодні незалежність України визнали практично всі країни світу.

Правові засади зовнішньої політики держави

Основні підвалини зовнішньополітичного курсу, як демократичного і миролюбного, були закладені декларацією про державний суверенітет України.

У липні 1993 р. Верховна Рада схвалила “Основні напрямки зовнішньої політики України”. Документ визначив базові національні інтереси країни, обґрунтував засади та пріоритети її зовнішньої політики, серед яких – розширення участі в європейському співробітництві та в межах СНД, активна участь у діяльності ООН.

Відповідно до Ст. 18 Конституції України, зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Розглянемо основні пріоритетні напрямки зовнішньої політики України.

→ 1. Західний напрямок

Розвиток всебічних відносин з європейськими країнами. У 1992 р. Президент України підписав Заключний Акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), що сприяло інтеграції України у європейські структури. На саміті НБСЄ у листопаді 1999 р. Л.Кучма підписав Хартію Європейської безпеки на ХХІ ст.

9 листопада 1995 р. Україна стала 37 членом Ради Європи. У 1996 р. Україна приєдналася до об'єднання держав Центр Європейських ініціатив (ЦЕІ), мета якого – служити зміцненню стабільності і безпеки у цьому регіоні. Підписано угоди, в яких закріплено відсутність будь-яких територіальних претензій з усіма європейськими сусідами України. Тим самим навколо України створено пояс безпеки і стабільності. У перспективі Україна прагне до рівноправного членства у Європейському Союзі. Прийнято стратегію інтеграції України у Євросоюз, набрала чинності і почала втілюватися в життя Угода про партнерство і співробітництво.

Проблема набуття Україною членства в Євросоюзі розглядається у такій послідовності:

– узгодження з європейською стороною конкретного плану дій щодо отримання Україною статусу асоційованого члена ЄС (упродовж 2002-2003 років);

- підписання угоди про асоційоване членство не пізніше 2005 р.;
- забезпечення ефективного втілення всіх положень зазначеної угоди.
- безпосередній вступ до ЄС (після 2010 р.).

Нині співпраця з Європейським Союзом набула системного і динамічного характеру. Про розширення інтеграційних процесів з ЄС свідчить і запровадження інституту уповноваженого України з питань європейської інтеграції, покладання на Міністерство економіки додаткових функцій, що стосуються питань європейської інтеграції, створення в Міністерстві закордонних справ посади державного секретаря з питань європейської інтеграції, визначення окремих структурних підрозділів в центральних органах виконавчої влади, які відповідають за співпрацю з ЄС.

Стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку на найближчі десять років має стати створення реальних передумов вступу України до Європейського союзу. Ми вже пройшли певну частину цього шляху. У 1998 р. набрала чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським союзом. У 2000 р. Указами Президента України затверджено Стратегічну програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для стану відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС та України. Принциповим кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства стали п'ятий самміт Україна – ЄС (Ялта, вересень 2000р.), а також прийняття "Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні" (12 грудня 2001 р.). Така послідовна робота виводить весь комплекс відносин Україна – ЄС у площину практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом нашої країни до Євросоюзу. На це мають бути спрямовані всі інституційні перетворення, політика економічних, соціальних та гуманітарних реформ.

→ 2. Україна і СНД

Уряд Б.Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності незалежних держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), договорі про економічний союз (вересень

1993 р.), передбачалось утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами країн – членів СНД.

Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру, на суб'єкта міжнародного права. У 1994 р. Україна приєдналася на правах асоційованого члена до економічного союзу в рамках СНД. У той же час вона не підписала Статут СНД, угоди про створення об'єднаних збройних сил, про сили спільного призначення та інші документи, які передбачали надання інститутам СНД державних функцій. Керівництво України робить наголос на економічній складовій у діяльності СНД, прагне до розширення співробітництва між країнами СНД на двосторонній основі.

→ 3. Україно-російські стосунки

Особливе значення для України має розвиток відносин з Росією, які тривалий час залишалися складними і суперечливими. Взаємовідносини ускладнювалися такими питаннями, як розподіл іноземних боргів, закордонного майна та активів СРСР, розподіл Чорноморського флоту, статус м. Севастополя.

31 травня 1997 р. президенти України і Росії Л.Кучма і Б.Єльцин підписали Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською федерацією. Кінцева редакція ст.2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство мала такий вигляд: "Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів". Договір заклав базу для вирішення проблем у стосунках між Україною й Росією.

Велике значення для зміцнення дружби й взаєморозуміння між країнами мало проведення у 2002 році Року України в Російській Федерації та проголошення 2003 року Роком Російської Федерації в Україні.

Співпраця України й Росії базується на національних інтересах, на формуванні необхідних умов для стійкого економічного зростання й підвищення життєвого рівня населення.

→ 4. Відносини з провідною країною світу США

До важливих пріоритетів зовнішньої політики належить співробітництво з США, яке поступово еволюціонує у напрямі виходу на рівень партнерських відносин. Поліпшенню американо-українських відносин сприяла реалізація Україною свого без'ядерного статусу. У 1994 р. в Будапешті під час роботи НБСЕ лідери України, Росії, США й Великобританії підписали Меморандум про гарантії безпеки України.

→ 5. Стосунки з НАТО

Виходячи з міркувань національної і європейської безпеки, Україна поглиблює співробітництво з НАТО. У 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство України і НАТО. Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати особливе партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, спільних демократичних цінностей у Центральній-Східній Європі. Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій. Консультації стосувалися також політичних і оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованому НАТО у Києві. Україна засновувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі. Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України у побудові нової схеми Європейської безпеки.

→ 6. Інтеграція у міжнародні економічні та фінансові структури

Важливим пріоритетом у зовнішній політиці є економічний аспект. Україна інтегрується в міжнародні економічні та фінансові структури. У 1992 р. вона стала рівноправним членом Міжнародного валютного фонду та Європейського банку реконструкції і розвитку. Україні вдалося реалізувати курс на вступ до Світової організації торгівлі.

Україна налагоджує торговельні зв'язки з країнами світу, досягнуто помітних успіхів в експорті продукції авіаційної, суднобудівної, ракетно-космічної галузей. Значна увага приділяється залученню в українську економіку іноземних інвестицій.

→ 7. Україна й українська діаспора

Проголошення незалежності започаткувало новий етап у стосунках України зі світовою українською діаспорою. За межами своєї етнічної Батьківщини проживає нині від 10 до 13 млн. українців. Особливістю сучасної української еміграції є те, що вона відбувається в умовах розбудови незалежності України. Сучасні українські емігранти, здебільшого фахівці різних галузей господарства, вчені, керуються, перш за все, соціально-економічними мотивами. Понад 7,5 млн. осіб від загальної кількості українців, які перебувають за межами України, мешкають у республіках колишнього СРСР. Українська держава прагне до консолідації українців, які проживають на різних континентах, до всебічної підтримки і забезпечення прав українців в інших країнах світу. У 1993 р.

створено міністерство України у справах національностей та міграції, сформована правова база, яка регулює стосунки держави і діаспори.

Україна все впевненіше налагоджує всебічні зв'язки з країнами світу, займає гідне її народу місце у світовому співтоваристві.

Вправа №35

1. Час, що минув після утворення СНД, виявив кілька точок зору:

- Україна повинна залишитись у складі СНД;
- Україна повинна вийти з СНД;
- Україна повинна обмежитись двосторонніми угодами.

Яку точку зору поділяєте Ви і чому?

2. Розкрийте сутність поняття “державне будівництво” і коротко прокоментуйте його складові в Україні.

3. У якому році прийнято Закон про державну мову?

- а) 1989;
- б) 1990;
- в) 1991;
- г) 1992.

4. Що таке конституційний процес? Які його складові?

5. Охарактеризуйте сучасний стан економічної ситуації в Україні.

6. Охарактеризуйте стан міжнаціональних відносин в Україні.

7. Висвітліть основні пріоритетні напрями зовнішньої політики України.

8. Заповніть таблицю “Культура України на сучасному етапі”.

Література	Музика і театр	Образотворче мистецтво	Фестивалі, конкурси

Висновки

- ✓ Першочерговою проблемою після проголошення незалежності України стало державне будівництво. Важливим етапом на цьому шляху було прийняття 28 червня 1996 р. основного закону – Конституції України – першооснови розбудови держави і суспільства.
- ✓ Важливим досягненням Української держави є створення цивілізованих міжнаціональних стосунків.
- ✓ Незалежність радикально змінила умови діяльності партій, громадських організацій і об'єднань, роль яких зростає у житті суспільства.

- ✓ Економіка України опинилася в ситуації глибокої економічної кризи, що негативно позначилося на соціальній сфері, знизився життєвий рівень населення.
- ✓ Незважаючи на складні економічні умови, відбувається національно-культурне відродження. Активізується церковно-релігійне життя, яке стало важливим елементом духовного і національного відродження України.
- ✓ Україна впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головними принципами її зовнішньої політики є демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва.
- ✓ Тяжким і довгим був шлях України до незалежності, нелегкими є становлення і розбудова її державності, особливо ринкової економіки.
- ✓ Однак, попри всі труднощі, український народ спроможний наповнити незалежність реальним змістом і посісти гідне місце серед цивілізованих народів планети.

Історичні джерела

Із Декларації прав національностей України

(1 листопада 1991 р.)

стаття 1

Українська держава гарантує народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

стаття 2

Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

стаття 3

Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації.

Верховна Рада України тлумачить статтю 3 закону “Про мови в Українській РСР” таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати й її мова нарівні з державною мовою.

Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення даної місцевості.

стаття 4

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

стаття 5

Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

стаття 6

Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

✓ *Визначте принципи національної політики в Україні.*

✓ *У якій формі визнається право етносів, що проживають в Україні, на самовизначення?*

3 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (31 травня 1997 р.)

Україна і Російська Федерація, далі "Високі Договірні Сторони",...

домовились про таке:

стаття 1

Високі Договірні Сторони як дружні, рівноправні і суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

стаття 2

Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

стаття 3

Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів

вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизначених норм міжнародного права.

стаття 4

Високі Договірні Сторони виходять з того, що добросусідство і співробітництво між ними є важливими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі і в усьому світі. Вони здійснюють тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки. Вони вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки.

Сторони докладають зусиль для того, щоб врегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співробітничать у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

стаття 5

Високі Договірні Сторони проводять регулярні консультації з метою забезпечення подальшого поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками щодо багатосторонніх проблем, які становлять взаємний інтерес. Вони у необхідних випадках координують свої позиції для здійснення узгоджених дій.

У цих цілях за згодою Сторін проводяться регулярні зустрічі на вищому рівні. Міністри закордонних справ Сторін зустрічаються не рідше ніж 2 рази на рік.

стаття 6

Кожна з Високих Договірних Сторін утримується від участі або підтримання яких би то не було дій, спрямованих проти іншої Високої Договірної Сторони, і зобов'язується не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої Сторони. Жодна із Сторін не допустить також, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої Сторони.

стаття 7

В разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Високих Договірних Сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої Високої Договірної Сторони з пропозицією невідкладно провести відповідні консультації. Сторони обмінюються відповідною інформацією і при необхідності вживають узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації.

стаття 8

Високі Договірні Сторони розвивають свої відносини у сфері військового, військово-технічного співробітництва, забезпечення державної безпеки, а також співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод.

- ✓ Чим була викликана необхідність прийняття цього Договору?
- ✓ Дайте йому оцінку.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Акт проголошення незалежності України. Розбудова української державності. Прийняття нової Конституції України.
2. Економічна ситуація в Україні.
3. Суспільно-політичні рухи і політичні партії України в сучасних умовах. Міжнаціональні відносини.
4. Україна на міжнародній арені.

📄 Теми для рефератів, доповідей та контрольних робіт

1. Українська західна та східна діаспори.
2. Формування багатопартійної системи в Україні.

📖 Література для поглибленого вивчення розділу

1. Алексеев Ю.М. Думать, сиять, не ждаться... – К., 2001.
2. Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на переломі. – К., 2000.
3. Акт проголошення незалежності України. – К., 1991.
4. Бойко О.Д. Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього. – К., 1996.
5. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
6. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
7. Економіка України та шляхи її реформування: Матеріали Всеукраїнської наради економістів 14-15 вересня 1995 р. – К., 1996.
8. Конституція України. – К., 1996.
9. Кравчук Л.М. Є така держава – Україна: Матеріали виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – К., 1992.
10. Кульчицкий С.В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття //Укр.-іст. журнал. – 2001. – №2.
11. Кучма Л.Д. Про найголовніше. – К., 1999.
12. Литвин В. Політична арена України. – К., 1994.
13. Сорос Дж. Утвердження демократії: Пер. з англ. – К., 1994.
14. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О.Шульги. – К., 1999.
15. Юхновський І. Україна – незалежна держава. – Львів, 1994.

Відповіді до вправ

✍ До вправи 1

1. Найдавніше поселення первісних людей на території України знайдено біля села Королеве (Закарпаття) і датується 1 млн. р. до н.е.
3. Трипільська культура – наймогутніша культура епохи неоліту на території України (IV-III тис. до н.е.), яка стоїть в одному ряду з найдавнішими світовими цивілізаціями.

✍ До вправи 2

1. Південь України тривалий час (з II тис. до н.е. по 13 ст. н.е.) був заселений кочовими народами. Пояснюється це географічним положенням і природними умовами південноукраїнських степів.
2. Киммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, болгари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари.

✍ До вправи 3

1. 6.
2. Східнослов'янські племена антів, які мешкали з 2 ст. н.е. між Дністром і Сіверським Дінцем.
- 3.

Період	Державні об'єднання східних слов'ян
IV-VII ст.	Антський союз
VII-VIII ст.	9 племінних об'єднань
сер. IX ст.	Київське князівство
882 р.	Утворилася Київська Русь

✍ До вправи 4

1. У 882 р. новгородський князь Олег захопив київський престол, убивши при цьому київського князя Аскольда. Об'єднання Києва і Новгорода стало заключним етапом у формуванні держави Київська Русь.
2. В історичній літературі існують дві основні теорії походження Київської Русі – норманська і теорія природно-історичного її походження. Розкрийте зміст цих теорій (див. підручник, стор. 31) і визначте, яка теорія здається вам більш аргументованою і чому.

3. У політичній історії Київської Русі виділяють чотири періоди:
- IX-X ст. – період швидкого територіального зростання К. Русі (охоплює князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава);
 - X – сер. XI ст. – період розквіту Київської держави, досягнення нею політичної могутності (охоплює князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого);
 - сер. XI – сер. XII ст. – період загострення феодалних усобиць і поступового політичного занепаду Київської Русі. Найвидатнішим князем цього періоду є Володимир Мономах, якому вдалося на період свого правління (1113-1125 рр.) об'єднати 3/4 території Русі;
 - сер. XII – 1241 р. – період поліцентризациї Київської Русі.
4. Прийняття християнства – одна із найважливіших подій в історії України. Християнство піднесло народ релігійно, морально, культурно та відкрило йому нові шляхи розвитку. З напівдиких, варварських племен слов'яни перейшли до громади цивілізованих народів. Зріс міжнародний авторитет держави. Прийняття християнства сприяло консолідації суспільства Київської Русі, зміцненню влади київського князя.
5. X-XI ст. (князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого) стали періодом розквіту Київської держави:
- її площа стала найбільшою в Європі;
 - у 988 р. було запроваджено християнство, що сприяло культурному піднесенню Русі;
 - зріс міжнародний авторитет держави;
 - було складено перший збірник законів – “Руська правда”;
 - відбувся економічний розквіт Русі.
- Апогеєм могутності Київської держави стало правління Ярослава Мудрого (1034-1054 рр.).

До вправи 5

1. Галицько-Волинське князівство утворилося в результаті об'єднання в 1199 р. волинським князем Романом Мстиславовичем Волинської і Галицької земель.
2. а. 1256 р.
3. У 1238 р. Данило Галицький після тривалого періоду розпаду відновив єдність Галицько-Волинського князівства, в 1239 р. приєднав до своїх володінь Київ. Проте у 1240 р. князівство було спустошене монголо-татарами. Данило визнав залежність від Золотої Орди, що дозволило йому захистити князівство від монголо-татарських нападів, відновлювати економіку. Данило заснував нові міста – Львів і Холм. У надзвичайно складних умовах Данило

Галицький перетворив князівство на високорозвинену державу, проте забезпечити її незалежність від монголо-татар не зміг.

4. Останнім галицько-волинським князем був Юрій II Болеслав. З його смертю в 1340 р. припинила існування Галицько-Волинська держава. Престол перейшов до зятя Юрія II Болеслава – литовського князя Любарта, а князівство ввійшло до складу Великого князівства Литовського.

6. Назва “Україна” вперше згадується у Київському літописі за 1187 р. і походить від слів “край”, “країна”.

До вправи 6

1. М.Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московське князівство.

Литва не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель, литовські князі прийняли православну віру, вживали українську мову, склали закони на основі “Руської правди”.

“М'яка” політика литовських князів забезпечила їй підтримку українського населення. Проте у другій пол. XV ст. відбулася зміна політичного курсу литовського уряду.

2.

Етапи	Дата	Подія	Наслідки для України
1-й етап	1385 р.	Кревська унія	Посилювалися польські впливи в Україні, почалося насильницьке насадження католицтва
2-й етап	1569 р.	Люблінська унія	Всі українські землі переходили під владу Польщі, політика якої поставила український народ перед загрозою повного національного знищення

4. Братства – громадські організації українців, створені для захисту національно-релігійних інтересів.

До вправи 7

2. Запорозька Січ була збудована в 1556 р. на о. Мала Хортиця канівським і черкаським старостою Д.Вишневецьким з метою об'єднання навколо неї козаків.

3. Як політична організація Запорозька Січ була козацькою республікою, оскільки очолювала її виборна військова рада, якою керував виборний кошовий отаман.

Найвищим органом влади в Запорозькій Січі були загальні збори козаків – козацька рада, яка вирішувала найважливіші питання і обирала всі керівні органи.

4. Польський уряд вперше провів реєстрацію козаків у 1572 р., прийнявши на військову службу 300 козаків. Таким чином Польща прагнула взяти козаків під контроль, щоб використати їх у своїх державних інтересах.

5. П.Конашевич-Сагайдачний здійснював помірковану політику щодо Польщі, намагаючись таким чином зміцнити не лише становище козаків, а й забезпечити українські національні інтереси: підтримати православну церкву і українську культуру. Вступивши в 1620 р. з усім козацьким військом до Київського братства, гетьман офіційно поставив козаків на захист українських національних інтересів.

6.

Питання для відповідей	Перша хвиля повстань (кін. XVI ст.)	Друга хвиля повстань (20-30-і рр. XVII ст.)
1. Причини повстань	Політика соціального, національного, релігійного гноблення з боку польського уряду, свавілля місцевої польської адміністрації	Посилення з боку польського уряду в 20-30-ті рр. XVII ст. тиску на козаків (заборона нереєстрового козацтва та ін. заходи)
2. Дати повстань	1591-1593 рр. 1594-1596 рр.	1625 р. 1630 р. 1635 р. 1637-1638 рр.
3. Ватажки повстань	К.Косинський, С.Наливайко	М.Жмайло, Т.Федорович (Трясило), І.Сулима, П.Бут (Павлюк), Я.Остринин, Д.Гуня

7. Повстання стримували посилення польського колоніального гноблення, сприяли відновленню в Україні православної церкви, зростанню національної свідомості українців та накопиченню ними досвіду національно-визвольної боротьби.

Козацтво в цей період взяло на себе функції провідної суспільної сили в боротьбі за національне визволення України.

До вправи 8

1. Напередодні національно-визвольної війни 1648-1676 р.р. українські землі були під владою Польщі, Угорщини, Туреччини, Московської держави.

2. Можна визначити дві групи причин національно-визвольної війни:

– політика соціального, національного і релігійного гноблення з боку польського уряду, яка викликала конфлікт між Польщею і українським населенням в цілому;

– конфлікт між польською владою і, зокрема, козаками, обумовлений проголошенням нереєстрових козаків кріпаками, запровадженням смертної кари за втечу в козаки, обмеженням прав реєстрових козаків і іншими утисками.

3. Б.Хмельницький пішов на союз із Кримом, виходячи із реальної політичної ситуації. Він прагнув позбавити себе війни на два фронти, а також посилити за рахунок татар українське військо. Кримські татари пішли на цей союз з тим, щоб максимально послабити дві воюючі сторони – Польщу і Україну.

5.

Питання для порівняння	Зборівська угода	Білоцерківська угода
Дата підписання	серпень 1649 р.	вересень 1651 р.
Обставини підписання	Перемога українців у Зборівській битві в серпні 1649 р.	Поразка українців у Берестецькій битві в червні 1651 р.
Територія, залишена під владою гетьмана	Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства	Київське воєводство
Кількість реєстрових козаків	40 тис.	20 тис.

6.

Політичний устрій: держава Б.Хмельницького мала назву Військо Запорозьке. На чолі Війська Запорозького стояв виборний гетьман, в руках якого зосереджувалася вся воєнна, політична, судова, адміністративна влада. В управлінні йому допомагала генеральна старшина (уряд).

Адміністративно-територіальний устрій: територія Війська Запорозького ділилася на 16 воєнно-адміністративних округів – полків, на чолі яких стояли полковники, які були одночасно і головними адміністраторами. Полки поділялися на сотні, в яких сотник виконував ті ж функції, що і полковник. Їм в управлінні допомагала полкова і сотенна старшина.

7. Основні верстви українського суспільства:

- козаки;
- селяни;
- міщани.

На вершині соціальної структури замість польської знаті утвердилася новоутворена українська знать – генеральна, полкова, сотенна старшина. На сер. XVIII ст. вона становила 1% населення і володіла 50% землі.

До вправи 9

1. Політична ситуація, в якій опинилася Україна, змусила Б.Хмельницького піти на союз з Московією. Укладаючи Переяславську угоду, Б.Хмельницький

прагнув досягти повної незалежності від Польщі, зберегти українську державу – основний здобуток Визвольної війни.

2. Проаналізуйте зміст “Березневих статей”, висловте свою думку щодо оцінки договору 1654 р.

3. Ударом по союзу з Україною став Віленський мир 1656 р. з Польщею, укладений Москвою без згоди українців, за яким вона в односторонньому порядку припиняла війну проти Польщі.

4. Покажіть, які точки зору існують в історичній літературі щодо оцінки діяльності Б.Хмельницького. Висловте свою думку.

До вправи 10

1. Під дією ряду, як внутрішніх, так і зовнішніх чинників Україна у 60-80-ті роки XVII ст. опинилася у надзвичайно складній ситуації. Інтервенція іноземних держав, громадянські війни призвели до занепаду держави, запустіння українських земель, господарської розрухи. Україна була розділена по Дніпру між Польщею і Московщиною, єдиний український народ був розколотий і опинився в складі різних держав. У Правобережній Україні Польща здійснювала цілеспрямовану політику на повне викорінення козаччини.

2. З цією ідеєю виступили П.Дорошенко, який переорієнтувався на Туреччину після Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московщиною та Польщею, та Ю.Хмельницький під час свого третього гетьманування (1677-1681 рр.).

Проте політичні цілі Туреччини полягали в запобіганні остаточної перемоги українського війська і створення незалежної української держави, в намаганні диктувати свої умови.

Надавши військову допомогу П.Дорошенку, Туреччина скористалася нагодою захопити частину українських земель (Поділля), які нещадно грабувала, насаджувала мусульманство, винищувала населення.

3. Причини поразки національно-визвольної війни:

- перебування національної державної ідеї у зародковому стані;
- перевага в ментальності населення особистих, групових, станових інтересів над національними й державними;
- утвердження після смерті Б.Хмельницького республікансько-олігархічної форми правління, що спричинило слабкість центральної влади, міжособну боротьбу за гетьманську булаву;
- грубі прорахунки після смерті Б.Хмельницького урядів у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики;
- постійна агресія з боку Польщі, Москви, Туреччини, Кримського ханства, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави.

До вправи 11

1. У соціальній політиці І.Мазепа спирався на козацьку старшину. Своєю політикою сприяв економічному розвитку України. Здійснював змістовну культурну політику, спрямовану на перетворення України в висококультурну європейську державу.

Головною метою Мазепа було об'єднання Лівобережної і Правобережної України. За єдину реальну основу тогочасної української політики вважав співпрацю з Москвою. Щирим прихильником Москви Мазепа залишався до того часу, доки Петро I почав ламати основи української державності.

3. Союз І.Мазепа зі Швецією мав для України фатальні наслідки.

Петро I видав універсал, у якому оголосив І.Мазепу зрадником і обіцяв українському народові вільності. За його наказом царські війська знищили вщент Батури, зруйнували Запорозьку Січ.

Над прихильниками Мазепа вчинено спеціальний суд: багато старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, були заарештовані і віддані на різні тортури, їх майно було конфісковане.

Серед українства були посіяні зерна страшної деморалізації та страху. У подальшому Петро I взяв курс на ліквідацію автономного устрою України, посилене російщення.

4. а. 27 червня 1709 р.

6. Приєднання Криму до Російської імперії відбулося в 1783 р. у результаті перемоги Росії в російсько-турецьких війнах.

7. Приєднання Криму мало велике значення для господарства Росії та України: відбувався процес освоєння нових земель для сільського господарства, багатих природних ресурсів, будувалися промислові підприємства, засновувалися міста. Зміцнювалися чорноморські торговельні зв'язки Росії з європейськими та азіатськими країнами.

Була ліквідована загроза постійних нападів з боку татар і турок, що відкрило широкі можливості для інтенсивного заселення краю.

Здобуття півострова Крим для Росії мало велике військово-стратегічне значення. Це дозволяло їй контролювати басейн Чорного моря і вихід до Середземного.

До вправи 12

1. За умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. Лівобережна Україна ввійшла до складу Московської держави, Правобережна – до складу Речі Посполитої.

Якщо Лівобережна України до 60-80-х рр. XVIII ст. зберігала статус автономії, то Правобережна Україна відразу втратила всі елементи самостійності.

Польща відновила тут порядки, які існували до національно-визвольної війни 1648-1676 рр. Зростали земельні володіння польських феодалів, різко посилювалося соціальне гноблення українського населення. У результаті, в Правобережній Україні більш широкого розмаху набув народно-визвольний рух – гайдамащина.

2. Доля гайдамацького руху значною мірою залежала від того, як до нього поставиться російський уряд.

Уряд Москви узяв участь у боротьбі проти гайдамацького руху, оскільки боявся піднесення національно-визвольної боротьби за відновлення втрачених прав у Лівобережній Україні та розгортання селянських повстань у Росії.

3. Максим Залізняк та Іван Гонта очолили в 1768 р. народно-визвольне повстання – Коліївщину. Олекса Довбуш був найбільш відомим ватажком опришків з 1738 по 1745 рр.

4.

Поділи	Дата	Наслідки для України
I поділ	1772 р.	Галичина відійшла до Австрійської імперії
II поділ	1793 р.	Правобережжя відійшло до Росії
III поділ	1795 р.	Волинь відійшла до Росії

5. У результаті перемоги Росії в російсько-турецьких війнах Кримське ханство припинило існування, а його територія в 1783 р. ввійшла до складу Російської імперії.

У результаті трьох поділів Речі Посполитої українські землі, що знаходилися у складі Польщі, були розділені між Австрійською та Російською імперіями.

Під безпосередній контроль Австрійської імперії потрапили також Буковина і Закарпаття.

Таким чином, на кін. XVIII ст. усі сучасні українські землі опинилися під владою двох держав:

- Галичина, Буковина, Закарпаття – у складі Австрійської імперії;
- Волинь, Правобережжя, Поділля, Слобожанщина, південна Україна та Крим – у складі Російської імперії.

До вправи 13

1. “Південне товариство” стояло на позиціях єдиної і неподільної Росії.

“Товариство об’єднаних слов’ян” виступало за федерацію слов’янських народів (проте Україна входила до федерації не як самостійне рівноправне утворення, а у складі Росії).

“Малоросійське товариство” виступало за відокремлення України від Росії і можливе об’єднання її з Польщею.

Кирило-Мефодіївське братство відводило Україні провідну роль у творенні слов’янської федерації, столицею якої його ідеологи вбачали Київ.

2. У 1848-1849 рр. по Європі прокотилася хвиля революцій, у тому числі в Австрійській імперії. На західноукраїнських землях головним центром революційних подій став Львів. Тут у травні 1848 р. виникла перша в Західній Україні політична організація – Головна Руська Рада, а в листопаді 1848 р. відбулося збройне повстання.

У результаті революції в Австрійській імперії було ліквідовано кріпосне право, проголошено конституційне правління та політичні свободи. Українці отримали можливість брати участь у виборах до центрального парламенту та крайових сеймів (у Галичині та Буковині).

Результати революції сприяли зростанню активності й організованості українського населення, перетворенню Західної України на центр національного Відродження.

3.

Регіон	Культурно-освітні, наукові, релігійні організації	Політичні організації, партії
Наддніпрянська Україна	1. Громади (60-ті рр.)	1. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.) 2. Братство тарасівців (1891-1893 рр.) 3. РУП (1900 р.)
Західна Україна	1. “Клерикальне товариство” (1816 р.) 2. “Руська трійця” (1830-1837 рр.) 3. “Галицько-Руська матиця” 4. “Просвіта” (1868 р.) 5. Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка	1. Головна Руська Рада (1848 р.) 2. Русько-українська радикальна партія (1890 р.) 3. Українська націонал-демократична партія (1899 р.) 4. Соціал-демократична партія (1899 р.)

4. У другій пол. XIX ст. існувало три напрями національно-визвольного руху в Західній Україні:

- радикальний;
- народовці;
- москвофіли.

Характеристика напрямів наведена в підручнику.

5. Докази:

- зросла національна свідомість українців;
- зріс інтерес українців до своєї мови, історії, культури;
- відбулося утвердження української мови як літературної, рівної серед рівних;

- виникли і діяли культурно-освітні організації;
- активізувалися зв'язки між західними і східними українцями, відбувалася консолідація української нації;
- з кін. XIX ст. почалося формування українських політичних партій, що сприяло активізації національно-визвольного руху. Як у західній, так і в Наддніпрянській Україні висувасться гасло незалежної Української держави.

До вправи 14

1. Відповідно в 1848 р. і в 1861 р.
2. Наддніпрянська Україна була одним із найбільш розвинутих аграрних і індустріальних районів Російської імперії. Проте при цьому економіка України мала певні особливості:
 - лише 15% підприємств України виготовляли готову продукцію, а всі інші поставляли сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Україна давала майже 65% усього вугілля імперії, понад 50% чавуну і трохи менше 50% заліза і сталі;
 - українська економіка базувалася не на місцевому капіталі, а на іноземному, частка якого в 1900 р. досягла 80-90%.
3. У другій пол. XIX ст. зросла чисельність населення України. Наприкінці XIX ст. вона становила в Наддніпрянській Україні 23,4 млн. чоловік, а в Західній Україні – 5,9 млн. чоловік.

Під впливом капіталізації економіки відбувалися докорінні зміни у класовій структурі: формувалися нові класи – буржуазія і промисловий пролетаріат, ішов процес розшарування селян.

За класовою структурою українське суспільство залишалося аграрним. Селяни становили 74% населення Наддніпрянської і 90% населення Західної України.

Відбулися зміни в етнічній структурі населення. Близько 80% його відсотків становили українці, решта – росіяни, євреї, поляки та представники інших національностей.

Українці становили 90% селянства і не більше 1/3 населення міст. Українська нація формувалася як аграрна нація.

До вправи 15

1. в.
2. б.
3. Здобутки національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні в революції 1905-1907 рр. проявилися у такому:
 - з'явилася легальна українська преса (24 видання);

- виникла культурно-освітня організація “Просвіта”, яка мала філії в багатьох містах України і об'єднала навколо себе прогресивних діячів;
 - запроваджувалася українська мова в навчальних закладах;
 - у I та в II Державних Думах розгорнула діяльність українська фракція, яка висунула вимогу автономії для України.
4. в.
 5. Трагізм ситуації посилювався такими обставинами:
 - українці Західної і Наддніпрянської України, опинившись у складі ворогуючих блоків, вимушені були битися один проти одного;
 - війна розколола українські політичні сили;
 - значна частина України перетворилася на театр запеклих бойових дій;
 - Росія та Австро-Угорщина, в інтересах яких проливали свою кров українці, ігнорували українські національні інтереси, здійснювали репресивну політику щодо українців.

До вправи 16

1. Після лютневої революції 1917 р. і ліквідації в Росії самодержавства склалися умови для національного визволення України. 4 березня 1917 р. представники українських політичних партій (ТУП, УСДРП, УПСР та ін.) утворили Центральну Раду, яка стала владною структурою в Україні і оголосила своєю метою державне самовизначення українського народу. Її головою був обраний М.С.Грушевський.
2. Про розгортання національно-визвольного руху в березні-червні 1917 р. свідчать такі факти:
 - 4 березня – утворено Центральну Раду;
 - 6-8 квітня – відбувся український національний конгрес;
 - 10 червня Центральна Рада прийняла I Універсал, який проголосив Україну автономією в складі Росії;
 - 15 червня – утворено уряд – Генеральний Секретаріат.
3. У II Універсалі (3 липня 1917 р.) Центральна Рада виклала результати переговорів з Тимчасовим урядом, а саме – заявила про свою згоду зачекати законодавчого утвердження автономії України загальноросійськими Установчими зборами. Центральна Рада проявила нерішучість, пішла на поступку Тимчасовому уряду і згаяла час, що негативно позначилося на долі національно-визвольної революції.

До вправи 17

1. в.

2. 4 грудня 1917 р. у Києві розпочав роботу перший Всеукраїнський з'їзд Рад, у роботі якого взяли участь 2,5 тис. делегатів. З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді й відкинув ультимативні вимоги російського уряду. Більшовики, опинившись у значній меншості (127 делегатів), покинули з'їзд і переїхали до Харкова, де нашвидкоруч провели альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатів представляли лише 89 рад (із понад 300 існуючих в Україні). Цей з'їзд проголосив встановлення радянської влади в УНР і обрав ЦВК рад України та радянський уряд – Народний Секретаріат. ЦВК заявив про розпуск Центральної Ради і оголосив війну “контрреволюції”. Україні таким чином була нав'язана громадянська війна.

3. IV Універсал 9 (22) січня 1918 р. проголосив УНР незалежною державою. Однак відстояти самостійність УНР не вдалося – через два тижні більшовики захопили Київ. Але ідея самостійної України жила в головах кращих представників українського народу, надихала їх на боротьбу за незалежну Україну. Саме в цьому історичне значення IV Універсалу Центральної Ради.

До вправи 18

1. Центральна Рада пішла на переговори з країнами Четверного союзу з метою:

- по-перше, укласти з ними мир, бо продовження війни погрожувало розчленуванням України;
- по-друге, за допомогою країн Четвертого союзу звільнити Україну від більшовиків, відновити владу Центральної Ради.

2. г.

3. Влада гетьмана Скоропадського була слабкою тому, що:

- відновивши поміщицьке землеволодіння, він настроїв проти себе селянство;
- здійснював каральні заходи з метою забезпечення поставок Німеччині;
- опора на німецькі війська була безперспективною, оскільки Німеччина програвала світову війну;
- надзвичайно вузькою була соціальна база уряду Скоропадського (великі власники).

До вправи 19

1. Причини поразки ЗУНР:

1) Країни Антанти, які вирішували післявоєнний устрій світу, не задовольнили прохання уряду ЗУНР про підтримку. За їх рішенням Східна Галичина передавалася Польщі, Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччині.

2) Українська Галицька армія не встояла перед більшою за чисельністю і краще озброєною армією Польщі, під ударами якої ЗУНР фактично припинила своє існування.

2. Причини поразки Директорії:

- 1) відсутність єдності між членами Директорії;
- 2) непослідовність і нерішучість внутрішньої політики;
- 3) невдала зовнішня політика;
- 4) одним із вирішальних чинників поразки Директорії було чергове військо-втручання Радянської Росії, яка направила в Україну війська.

До вправи 20

2.

а) Результати революції: боротьба за незалежність України завершилася поразкою і розчленуванням України. У Наддніпрянській Україні утвердився більшовицький режим.

б) Причини поразки революції:

- вузька соціальна база революції;
- відсутність єдності в діях українських національних сил;
- втручання у внутрішні справи України більш сильних зовнішніх ворогів – Радянської Росії, білогвардійців, Антанти, Польщі.

в) Значення революції: визначним її досягненням було відновлення української державності – Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Висувалася і реалізовувалася ідея соборності українських земель, що втілювалася в Акті Злуки. Революція сприяла зростанню національної свідомості українців, дала їм неоціненний досвід боротьби за незалежність.

До вправи 21

1.

Держави	Українські землі, які перебували в складі цих держав
СРСР	Наддніпрянська Україна
Польща	Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя
Чехословаччина	Закарпаття
Румунія	Північна Буковина

2. “Воєнний комунізм” (б, д, є). Неп (а, в, г, ж)
3. 2)
4. а.

До вправи 22

1. М.Скрипник, Х.Раковський.
2. У 1924 р., коли була прийнята Конституція СРСР.
4. в.

До вправи 23

1. 1) Важкій промисловості. 2) Промисловості. 3) Вертикальній структурі управління. 4) Усуспільненій праці. 5) Економічному прискоренню. 6) Соціальним критеріям.

2. Методи форсованої індустріалізації стали відображенням спрощеного, догматичного рівня мислення Сталіна і його оточення, низького рівня їх економічної освіти, нерозуміння ними реальної економічної ситуації. Керівництво СРСР стало на шлях нехтування об'єктивними економічними законами.

3. Дніпрогес, ХТЗ, “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, Краматорський машинобудівний і Дніпропетровський алюмінієвий заводи.

4. Ціна, яку заплатив український народ за форсовану індустріалізацію, була занадто високою. Проводилася насильницька колективізація, викачування різними способами коштів для індустріалізації. “Стрибок у соціалізм” для селянства закінчився масовим голодомором.

Відбулося падіння життєвого рівня народу. Величезні кошти витрачалися на зростання важкої індустрії, проте її успіхи мало позначилися на стані легкої і харчової промисловості, а отже, і на добробуті людей.

З індустріалізацією пов'язаний початок масових репресій, які набули масштабів стихійного лиха.

До вправи 24

1. 1927.
2. 1929.
3. Суть кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, пов'язаних з насильницькою колективізацією:
 - прискорені темпи колективізації призвели до дезорганізації сільського господарства, колгоспи ні організаційно, ні технічно не встигали за цими темпами;
 - у результаті політики розкуркулювання було знищено найбільш працездатних і заможних господарів;
 - примусове відчуження виробників від засобів виробництва породжувало безвідповідальне ставлення до усуспільненого майна, землі, худоби, а також байдужість до результатів праці.

У результаті відбулося зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна та виробництва іншої сільськогосподарської продукції.

До вправи 25

1. Причини утвердження сталінського тоталітарного режиму:
 - економічною основою тоталітарного режиму стало одержавлення всіх форм власності;
 - низький рівень політичної культури основних груп населення;
 - відсутність у країн стійких демократичних традицій. Відсутність гласності, демократичних свобод, гарантій дотримання прав людини;
 - перемога у ВКП(б) Сталіна і його прибічників, які взяли курс на встановлення тотального контролю над суспільством.
2. Основні напрями репресій та конкретні факти

Основні напрямки репресій	Конкретні факти
1) Репресії проти селянства	Розкуркулювання, штучний голодомор 1932-1933 рр.
2) Боротьба “з підпільними націоналістичними організаціями”	Процеси над “Спілкою визволення України”, “Українським національним центром”, “Українською військовою організацією”
3) Репресії проти членів КП(б)У	Знищено майже половину складу КП(б)У. Загинули Х.Раковський, Ю.Коцюбинський, М.Скрипник, С.Косіор та інші.
4) Гоніння проти українських вчених, письменників, діячів мистецтва	За один 1934 рік було розстріляно 28 письменників: М.Зеров, Г.Косинка, К.Буревій та ін. Жертвами репресій стали вчені, діячі мистецтва, цілі наукові інститути
5) Боротьба проти церкви	У 1930 р. розпущена УАПЦ. Друга п'ятирічка стала “п'ятирічкою знищення релігії”
6) Чистка військових кадрів	Знищено штаб Київського, Харківського військових округів.

До вправи 26

- 1) Західноукраїнські землі не мали власного автономного устрою.
- 2) Уряди Польщі, Чехословаччини, Румунії здійснювали політику денационалізації українського населення, переслідували українську мову, всіляко перешкоджали розвитку освіти.
- 3) Щодо українських земель здійснювалася колоніальна економічна політика, в результаті економіка України перебувала в застої.

 До вправи 27

1. УНДО, Радикальна партія, ОУН.

2. У жовтні 1938 р. було проголошено Карпато-українську автономію у складі Чехословаччини. 14 березня 1939 р. Угорщина за підтримки Німеччини почала окупацію Закарпаття. Щоб перешкодити цьому, Сейм автономії 15 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України. Проте Карпатська Україна не отримала міжнародної підтримки, а її збройні сили (Карпатська Січ) не змогли зупинити окупантів. Незалежна Карпатська Україна проіснувала декілька годин.

 До вправи 28

1.

Дата	Західноукраїнські землі, приєднані до УРСР
1939 р.	Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся
1940 р.	Північна Буковина, придунайські українські землі

2. Сутність політики “радянзації” полягала у здійсненні в Західній Україні перетворень відповідно до радянського зразка:

- націоналізація землі, промисловості, банків;
- примусова колективізація селянських господарств;
- культурна революція.

Заходи здійснювалися жорсткими адміністративно-командними методами, супроводжувалися репресіями.

І хоч окремі заходи радянської влади були популярними (розвиток системи освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення), більшість західноукраїнського населення опинилася в опозиції до влади.

 До вправи 29

1. б.

2.

Танкова битва в районі Луцьк-Рівне-Броди (червень).

Оборона Києва (липень-вересень).

Оборона Одеси (серпень-жовтень).

Завдяки героїзму радянських воїнів у цей період було зірвано німецький план “блискавичної війни”. Проте німецьке командування, утримавши ініціативу, розгорнуло наступ, і в липні 1942 р. завершило окупацію України.

 До вправи 30

1. У русі Опору існувало два напрями: радянський рух Опору (партизани і підпільники) та національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН. Дайте коротку характеристику цілям і формам боротьби цих напрямків.

Глибокі ідеологічні протиріччя обумовили гостру боротьбу між ними.

2. 30 червня 1941 р. у Львові.

3. в.

4. 28 жовтня 1944 р.

 До вправи 31

1. в.

2. в.

3. б.

4. Стратегічні цілі ОУН-УПА залишилися незмінними: боротьба за незалежну Українську державу, за оборону української нації.

Після звільнення України від німецько-фашистських загарбників зусилля ОУН-УПА були зосереджені на збройному опорі сталінському режиму з метою стримати процес так званих соціалістичних перетворень, продемонструвати нескореність української нації.

5. Термін “жданівщина” означає систему політичних, ідеологічних та інших заходів, що здійснювала ВКП(б) через секретаря з ідеології А. Жданова. Під його керівництвом в Україні було розгорнуто кампанію проти багатьох діячів науки, літератури, мистецтва. Вістря ідеологічних репресій спрямовувалося проти так званих “українських буржуазних націоналістів”. Нищівна критика діяльності інститутів історії України, історії української літератури Академії наук, творчих спілок, редакцій ряду журналів і газет, нових напрямів науки мала вкрай негативний вплив на духовне життя українського народу. Вона ще більше віддаляла Україну від світової цивілізації, придушувала національно-культурні процеси.

 До вправи 32

1. б.

2. в.

3. Заходи з десталінізації мали поверховий, непослідовний і суперечливий характер. Вони не зачіпали фундамент тоталітарної системи. Залишилась монополія Комуністичної партії у всіх сферах суспільного життя України. Недоторканими виявилися догми марксизму-ленінізму, не була зруйнована адміністративно-командна система. Реформи Хрущова не привели до демократизації суспільства.

Заходи з лібералізації та десталінізації суспільства не могли змінити політичну систему в УРСР, оскільки вона не була суверенною державою, а тому ці заходи здійснювалися під суворим контролем центру.

4. Лібералізація суспільно-політичного і духовного життя дозволила сформуватися цілому поколінню “шістдесятників”. Серед них – Д.Павличко, І.Драч, В.Симоненко, Л.Костенко, Є.Сверстюк та ін. Вони вимагали виправлення перегинів сталінізму, гарантій вільного культурного розвитку народу, забезпечення українській мові провідної ролі в освіті і культурній діяльності. “Шістдесятники” склали ядро дисидентського руху, відіграли важливу роль в проголошенні і становленні суверенної Української держави.

До вправи 33

1. б.

2. Із сер. 60-х рр. проводилася економічна реформа з метою прискорення розвитку народного господарства СРСР. Було вирішено усунути адміністративні туга, надмірну централізацію, дріб’язкову опіку, які душили економіку міста й села. Почали запроваджуватися економічні методи управління промисловістю, розширюватися права підприємств, які переводилися на господарський розрахунок.

Промисловість зробила перші кроки в господарюванні по-новому, що дало змогу у восьмій п’ятирічці досягти найбільш високих результатів порівняно з наступними. Але реформи здійснювалися поверхово, вони не зачепили основ командно-адміністративної системи, оскільки проводилася руками її представників, які не мали наміру її руйнувати.

Заходи щодо піднесення сільськогосподарського виробництва не дали вагомих наслідків, бо не були підкріплені економічними важелями, не зачіпали становища безпосереднього виробника продукції – селянина, відчуженого від землі.

3. б.

4. а) Українські дисиденти – це національно свідомі представники різних соціальних прошарків населення України, які виступали проти існуючого в СРСР режиму. Серед відомих представників дисидентського руху – В.Чорновіл, В.Стус, І.Дзюба, брати Горині, М.Руденко та інші.

б) Їхні цілі – демократизація суспільного життя, забезпечення громадянських прав, вільний розвиток української культури і мови, незалежність України.

в) Протести, звернення на адресу керівників країни, поширення “самвидаву” та “тамвидаву”, діяльність дисидентських організацій (Українська робітничо-селянська спілка, Українська Гельсінська група), контроль за виконанням Гельсінських рішень.

5. Брежнєвське керівництво взяло курс на згоргання процесів десталінізації суспільства, відбувається згоргання демократії. Зростає бюрократичний

апарат, посилюються безгосподарність, корупція, організована злочинність, “тіньова” економіка. Значно уповільнюються темпи економічного росту, зменшується фінансування соціальних програм. Збільшується відставання від розвинутих країн у галузі науки і культури. Відсутність ринкових важелів, величезні витрати на військово-промисловий комплекс, незбалансованість різних секторів економіки та інші чинники призвели до кризи у суспільстві.

До вправи 34

1. Кризові явища були наслідком деформацій у суспільно-політичному житті, відвертого ігнорування економічних законів, демократії з боку командно-адміністративної номенклатури, прорахунків у діяльності партійного і державного керівництва, яке не усвідомлювало всієї гостроти становища й невідкладності перемін.

3. б)

4. Основні напрями політичних реформ М.Горбачова:

- демократизація суспільства;
- створення правової держави;
- гласність;
- реабілітація жертв сталінських репресій;
- ліквідація ст. 6 Конституції СРСР, утвердження багатопартійності;
- введення інституту президентства;
- підготовка нового союзного договору;
- політика нового мислення у зовнішньополітичному курсі;
- підтримка демократичних революцій у Європі;

6. Прийняття Декларації про державний суверенітет України стало результатом національного відродження України, демократизації суспільства. Верховна Рада (її прокомуністична більшість) пішла на цей крок під тиском громадської думки, постійних багатотисячних мітингів, шахтарських страйків, що супроводжували її роботу.

На проголошення суверенітету України вплинула політика загальносоюзних органів і відомств, які відверто прагнули диктувати республіці свої закони, зберігати у відносинах з нею панівне становище.

8. 1 грудня 1991 р.

До вправи 35

3. 1989 р.

5. 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила з плюсовими показниками за основними соціально-економічними напрямками. У країні працювано якісно нову основу для економічного зростання.

Однак, економічна ситуація залишається складною. Існує ціла низка проблем, без вирішення яких неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки (визначте ці проблеми за текстом посібника, за матеріалами періодичних видань).

6. Україна – багатонаціональна держава, на її території проживають представники понад 100 націй і народностей. Зрозуміло, що національне питання знаходиться в центрі уваги держави. Законодавчу базу національної політики України та міжнародних відносин складають: Конституція України, Декларація прав національностей України, закон “Про національні меншини в Україні”.

Усім громадянам, незалежно від їх національності, гарантуються рівні права і свободи. Держава забезпечує вільний розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин. У той же час Україна активно виступає проти сепаратизму і, відповідно до міжнародних угод, не визнає територіальну автономію невід’ємним правом національних меншин.

7. Відповідаючи на запитання, доповніть текст посібника новими даними про діяльність України на міжнародній арені.

Перелік типових екзаменаційних запитань

1. Джерела вивчення історії України та її історіографія.
2. Наукова періодизація і характеристика основних етапів української історії.
3. Початок людського суспільства та його еволюція на території України.
4. Трипільська культура.
5. Кочові народи на півдні України.
6. Антична колонізація в Північному Причорномор’ї.
7. Проблема етногенезу східних слов’ян.
8. Перші державні утворення на території України.
9. Основні теорії походження Київської Русі.
10. Перші київські князі, їхня внутрішня та зовнішня політика.
11. Хрещення Русі та його значення.
12. Реформаторська діяльність Ярослава Мудрого.
13. Еволюція політичного устрою Київської Русі. Причини політичної децентралізації Русі.
14. Історичне значення та проблема спадщини Київської Русі.
15. Етапи політичної історії Галицько-Волинської держави.
16. Внутрішня і зовнішня політика Данила Галицького.
17. Історичне значення Галицько-Волинської держави.
18. Українська культура Давньоруського періоду.
19. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
20. Наступ Польщі на українські землі. Утворення Речі Посполитої.
21. Соціально-економічні та політичні передумови виникнення українського козацтва. Реєстрове козацтво.
22. Політика гетьмана П. Конашевича – Сагайдачного.
23. Козацько-селянські повстання кін. XVI ст. та 20-30-х рр. XVII ст., їх наслідки.
24. Брестська церковна унія 1596 року та її історичне значення.
25. Розвиток української національної культури в литовсько-польську добу.
26. Причини, характер та періодизація національно-визвольної війни 1648-1676 рр.
27. Формування української державності в ході національно-визвольної війни 1648-1676 рр.
28. Березневі статті: умови і правове значення.
29. Постать Б.Хмельницького в українській історії. Оцінки діяльності.
30. Україна після смерті Б.Хмельницького. І.Виговський та Ю.Хмельницький.
31. Андрусівське перемир’я 1667 р. “Вічний мир” та його наслідки для України.
32. Гетьманування П. Дорошенка. Причини поразки української національно-визвольної війни 1648-1676 рр. та її історичне значення.
33. Адміністративно-територіальний та політичний устрій Гетьманщини, її соціально-економічне становище.

34. Гетьман І. Мазепа: оцінки діяльності.
35. Конституція П. Орлика та її історичне значення.
36. Українська політика Петра І. Наступ Росії на українську автономію.
37. Українська політика Катерини ІІ. Ліквідація Гетьманщини.
38. Польське панування на Правобережній Україні у XVIII ст. Гайдамацький рух.
39. Геополітичні зміни в Україні в ІІ пол. XVIII ст.
40. Українська культура в ІІ пол. XVII-XVIII ст.
41. Українське національне відродження XIX ст.: сутність, передумови, етапи.
42. Початок національно-духовного відродження в Наддніпрянській Україні.
43. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Г. Шевченко.
44. Національно-визвольний рух у Наддніпрянській Україні в ІІ пол. XIX ст.
45. Національно-визвольний рух у Західній Україні в І пол. XIX ст.
46. Національно-визвольний рух у Західній Україні з ІІ пол. XIX ст.
47. Утворення перших політичних партій в Україні, їх програми.
48. Модернізація економіки України в ІІ пол. XIX ст.
49. Активізація революційно-визвольної боротьби в Україні на поч. XX ст.
50. Аграрна політика П.А.Столипіна в Україні, її наслідки.
51. Україна в Першій світовій війні.
52. Заснування Української Центральної Ради, її соціальна база і програма.
53. І і ІІ Універсали Центральної Ради.
54. ІІІ Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.
55. Проголошення радянської УНР. Війна більшовиків проти Центральної Ради.
56. ІV Універсал. Брестський мир і Україна.
57. Українська держава гетьмана П.Скоропадського.
58. Директорія УНР, її склад, внутрішня та зовнішня політика.
59. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт Злуки українських земель.
60. Уроки і наслідки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.
61. Союзний договір від 30 грудня 1922 року, його сучасна політична оцінка.
62. Українське національно-культурне відродження 1920-х років.
63. Соціально-економічні перетворення в Україні на основі НЕПу.
64. Сталінська політика індустріалізації.
65. Колективізація українського села. Голодомор 1932-1933 рр.
66. Тоталітаризм як явище світового порядку, його суть і особливості в Радянському Союзі. Масові репресії 30-х рр. в Україні, їх наслідки.
67. Становище західноукраїнських земель в 20-30-ті рр. XX століття.
68. Створення ОУН. Інтегральний націоналізм.
69. Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі.
70. Напад Німеччини на СРСР. Початковий період війни.

71. Німецький окупаційний режим і антинацистський опір в Україні.
72. Визволення України від німецьких загарбників. Закінчення Другої світової війни. Вклад України в розгром гітлерівської Німеччини і її сателітів.
73. Україна в системі міжнародних відносин після Другої світової війни. Воз'єднання українських земель.
74. Труднощі відбудовчого періоду в Україні. Голод 1946-1947 рр.
75. Соціально-економічні перетворення та національна політика в західних областях України в післявоєнні роки. Політична платформа і тактика боротьби ОУН-УПА в 1945-1953 рр.
76. Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці 40-х – на поч. 50-х рр. Сталінські репресії.
77. Проблеми розвитку народного господарства України в середині 50-х – І пол. 60-х рр. XX ст.
78. Спроби лібералізації суспільно-політичного життя України у ІІ пол. 50-х – І пол. 60-х рр. Шістдесятники.
79. Посилення кризових явищ в соціально-економічному житті України протягом 60-80-х рр. XX ст.
80. Дисидентський рух в Україні.
81. Перебудовчі процеси в СРСР. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр.
82. Акт проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум та вибори Президента України І грудня 1991 р.
83. Розпад СРСР та створення СНД. Україна в системі СНД.
84. Розбудова незалежної української держави. Політичне становище в Україні на сучасному етапі.
85. Україна на міжнародній арені. Основні напрями зовнішньої політики в сучасних умовах.
86. Суспільно-політичні рухи та політичні партії в Україні в сучасних умовах.
87. Національно-культурне відродження в Україні на сучасному етапі. Найбільші релігійні конфесії в Україні.
88. Конституційний процес. Основні положення Конституції України.
89. Державна символіка України, її історичне походження.
90. Соціально-економічне становище в Україні на сучасному етапі.
91. Українська діаспора та Україна.

Список рекомендованої літератури

- Алексеев Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.* Історія України. – К., 2003.
- Алексеев Ю.М., Кравченко Н.М., Крижанівська В.П.* Вступ до історії: Курс лекцій. – К., 2001.
- Алексеев Ю.М., Кравченко Н.М., Крижанівська В.П., Павленко Ю.В.* Програма курсу “Історія слов’янських народів” (від стародавніх часів до наших днів). – К., 1995.
- Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г.* Україна на зламі історичних епох. – К., 2000.
- Аркас М.М.* Історія України-Русі. – К., 1990.
- Багалій Д.* Нарис історії України. – К., 1994.
- Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Д.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
- Бойко О.* Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (нарис новітньої історії). – К., 1996.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр. – К., 1994.
- Бойко О. Д.* Історія України у ХХ столітті: 20-90-ті роки. – Ніжин, 1994.
- Бойко О.* Історія України. – К., 1999.
- Борисенко В.* Курс української історії. – К., 1997.
- Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993.
- Бунятян К.* Давнє населення України. – К., 1999.
- Велика історія України: У 2-т. – К., 1993.*
- Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського.* – К., 1992.
- Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Львів, 1996.
- Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
- Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991.
- Винокур О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
- Власюк О., Парахонський Б., Пирожков С.* Людський вимір: реалії та перспективи України // Політика і час. – 1995. – №2.
- Волковинський В.* Нестор Махно. Легенди і реальність. – К., 1994.
- Володарі гетьманської булави. Історичні портрети.* – К., 1994.
- Гетьмани України.* – К., 1991.
- Гнатенко П.* Український національний характер. – К., 1997.
- Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів.* – К.; Нью-Йорк, 1993.
- Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали.* – К.; Нью-Йорк, 1996.

- Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л.* Нарис з історії українського державотворення. – К., 1995.
- Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Галич, 1995.
- Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. – К., 1996.
- Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1990.
- Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К., 1991-1998.
- Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.
- Давня історія України: У 3 т. – К., 1997.*
- Давня історія України: У 2 кн. – К., 1994, 1995.*
- Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.
- Дашкевич Я.* Перегук віків: Три погляди на минуле й сучасне України // Україна: Наука і культура. – К., 1993.
- Довідник з історії України в трьох томах.* – К., 1993-1995.
- Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. – К., 1992.
- Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996.
- Етнос і соціум.* – К., 1993.
- Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії.* – К., 1993.
- Єфименко О.* Історія України та її народу. – К., 1994.
- Жінки в історії України.* – К., 1991.
- Жмир В.* На шляху до себе (Етносоціологічна розвідка). – К., 1995.
- Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1993.
- Залізняк Л.* Походження українського народу. – К., 1996.
- Залізняк Л.* Первісна історія України. – К., 1999.
- Іванчук Р.* Орда. – Львів, 1992.
- Іванченко Р. П.* Історія без міфів. Бесіди з історії української державності. – К., 1996.
- Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
- Історія господарства: Україна і світ / За ред. Лановика Б.Д.* – К., 1995.
- Історія України. / За ред. Смолія В.А.* – К., 1997
- Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. – К., 1991, 1992.*
- Історія України / Керівник авт. колект. Зайцев Ю.* – Львів, 1996.
- Історія України / За ред. Лановика Б.Д.* – К., 2000.
- Історія України. Документи. Матеріали / Уклад., комент. В.Короля.* – К., 2001.
- Історія України. Нове бачення: У 2 т. – К., 1995-1996.*
- Історія української еміграції.* – К., 1997.

- Історія української культури* / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1999.
- Історія Русів* [переклад І. Драча]. – К., 1991.
- Історія українського війська: У 2 т.* – Львів, 1992-1996.
- Історія держави і права України: У 2 ч.* – Харків, 1993; К., 1996.
- Історія України в особах. IX-XVIII ст.* – К., 1993.
- Історія України в особах. XIX-XX ст.* – К., 1995.
- Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.* – К., 1994.
- Історіографія історії України.* – К., 1996.
- Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців.* – К., 1991.
- Канигін Ю.* Вехи священної історії. – К., 1999.
- Книги 3.* Становлення ОУН. – К., 1994.
- Коваль М.* ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр.-іст. журнал. – 1994. – № 2-3.
- Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О.* Історія України. – К., 1992.
- Ковалюк В. Р.* Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941) // Укр.-іст. журнал. – 1993. – №2-3.
- Ковальчак Г. І.* Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988.
- Конквест Р.* Жнива скорботи. – К., 1993.
- Кононенко П. П.* Українознавство. – К., 1994.
- Король В.* Історія України. – К., 1995.
- Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
- Косик В.* Україна під час другої світової війни 1938-1945. Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1992.
- Костомаров М.* Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991.
- Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України. – К., 1996.
- Котляр М., Смолій В.* Історія в життєписах. – К., 1994.
- Кремень В.* Орієнтири на майбутнє. Росія – Україна – Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? // Політика і час. – 1995. – №4.
- Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996.
- Крижанівська О. О.* Таємні організації в Україні (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) – К., 1998.
- Кримський Б.* Архетипи української культури // Феномен української культури. Методологічні дослідження. – К., 1996.
- Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1992.
- Лебедь М.* УПА. Кн.1. – Дрогобич, 1993.
- Липа Ю.* Призначення України. – Львів, 1992.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: у 2 т. – К., 1994.
- Литвин В.* Політична арена України. – К., 1994.

- Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади: У 2 кн.* – Львів, 1997.
- Лях Р.* Історія України. – Донецьк, 1999.
- Мала енциклопедія етнодержавства.* – К., 1996.
- Малий словник історії України.* – К., 1997.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. – Львів, 1995.
- Минуле України: відновлені сторінки.* – К., 1991.
- Миرونчук В., Ігешкін С.* Історія України. – К., 2001.
- Мороз В.* Історія України. – Тернопіль, 1992.
- Мушкетик Ю.* Гетьманський скарб. – К., 1993.
- Нагаєвський І.* Історія української держави XX ст. – К., 1994.
- Нариси з історії українського національного руху.* – К., 1994.
- Нариси з історії України: новий погляд з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К., 1996. – Ч. 1.
- Наливайко Д.* Козацька Християнська республіка. – К., 1992.
- Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів.* К., 1994.
- Нація і держава.* – К., Донецьк, 1998.
- Незалежність України: історичні витоки та перспективи.* – К., 1997.
- Огієнко І.* Українська культура. – К., 1991.
- Онопрієнко В. І.* Історія української науки XIX-XX століть. – К., 1998.
- Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992.
- Петлюра С.* Спомин. – К., 1993.
- Півторак Г.* Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993.
- Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. Ч. 1-2. – Львів, 1994.
- Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку.* – К., 1998.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К., 1995.
- Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1998.
- Рибалка І.* Історія України: У 2 ч. – Харків, 1995, 1997.
- Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994.
- Семчишин М.* Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.
- Сергійчук В. І.* Національна символіка України. – К., 1992.
- Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української Конституції. – К., 1993.
- Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
- Солдатенко В., Крижанківський В., Левенець Ю.* Українська ідея: Історичний нарис. – К., 1995.
- Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1993.

- Терещенко Ю., Курило В. Історія України. – К., 1995.
 Терещенко Ю. Україна і європейський світ. – К., 1996.
 Толочко П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001.
 Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
 Толочко П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.
 Турченко Ф. Новітня історія України. – К., 1995.
 Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997
 Українська державність у ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996.
 Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.
 Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990.
 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996-1997.
 Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997.
 Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. – К., 1993.
 Хмель С. Українська партизанка. – Львів, 1994.
 Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. – К., 1997.
 Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. – К., 1994.
 Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
 Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – К., 1996.
 Чубатий М. Князя Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Березіль. – 1994. – № 3-6.
 Шаповал Ю. Людина і ситема (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.
 Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999.
 Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). – К., 1994.
 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1999.
 Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. – К., 1997.

Головні події в історії України

1 млн. рр. до н.е.	Поява першої людини на території сучасної України
1 млн. – 10 тис. до н.е.	Палеоліт
IX – VI тис. до н.е.	Мезоліт
VI – IV тис. до н.е.	Неоліт
IV – III тис. до н.е.	Енеоліт, або міднокам'яний вік. Трипільська культура.
II – поч. I тис. до н.е.	Епоха бронзи
IX – поч. VII ст. до н.е.	Кімерійці в Північному Причорномор'ї
VII – поч. III ст. до н.е.	Скіфський період
VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.	Грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї
III ст. до н.е. – III ст.	Розселення сарматів
III – IV ст.	Черняхівська археологічна культура
375 р.	Вторгнення гуннів
Сер. V-VII ст.	Антський період в історії слов'ян
V ст., кін.	Заснування Києва
558 р.	Вторгнення аварів у Північне Причорномор'я
Сер. VI – сер. VII ст.	Аварський каганат
602 р.	Похід аварів на антів. Остання згадка про антів
882-912	Князювання Олега в Києві
IX ст., кін.	Утворення Київської Русі
907, 911	Походи Олега на Константинополь. Укладення договорів Русі з Візантією
912-945	Князювання Ігоря
941, 944	Походи Ігоря на Візантію. Договори Русі з Візантією
945	Повстання древлян. Загибель Ігоря
945-964	Регентство княгині Ольги при Святославі
965	Розгром князем Святославом Хозарського каганату
964-972	Князювання Святослава Ігоревича
968, 969-972	Походи Святослава на Балкани
980-1015	Князювання Володимира Святославича
988	Офіційне запровадження християнства на Русі
1019-1054	Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого)
1015	Устав Ярослава Мудрого ("Руська Правда")
1036	Розгром Ярославом Мудрим печенігів під стінами Києва
1037	Побудова собору Святої Софії в Києві

1068	Перший напад половців на Русь. Поразка Ярославичів у битві з половцями на р. Альті. Народне повстання в Києві
1072	Укладення “Правди Ярославичів”
1097	З’їзд князів у Любечі
1113	Створення монахом Нестором “Повісті врем’яних літ”
1113-1125	Князювання Володимира Мономаха в Києві
1125-1132	Князювання Мстислава Володимировича
1153-1187	Князювання Ярослава Володимировича (Осмисла) в Галицькій землі
1155-1157	Князювання в Києві Юрія Долгорукого
1169	Зруйнування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським
1185	Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців
1187	Перша згадка назви “Україна” в Київському літописі
1199	Утворення Галицько-Волинського князівства
1199-1205	Князювання Романа Мстиславича в Галичі
1238	Утвердження Данила Романовича на галицькому престолі
1239-1241	Похід монголо-татар на Південну Русь
1240, грудень	Зруйнування монголо-татарами Києва
1264-1301	Князювання Лева Даниловича у Галицько-Волинській державі
1340	Розпад Галицько-Волинського князівства
1340-1377	Князювання Любарта Гедиміновича на Волині
1349	Загарбання польськими феодалами Галичини
1363	Битва при Синіх Водах
1362-1363	Приєднання Київщини, Переяславщини і Поділля до Великого князівства Литовського
1370-1387	Перебування Галичини у складі Угорщини
1377	Загарбання польськими феодалами частини Волині
1385, 14 серпня	Кревська унія
1387	Перехід Галичини під владу Польщі
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва
1471	Остаточна ліквідація Київського князівства
1508	Виступ української й білоруської знаті на чолі з князем Михайлом Глинським

1529, 1566, 1588	Перший, Другий і Третій Литовські статuti.
1556	Третій статут: остаточне закріпачення селян
	Заснування Запорозької Січі на острові Мала Хортиця
1569, 1 липня	Люблінська унія
1572	Утворення козацького реєстрового війська
1573	Заснування І. Федоровим у Львові першої друкарні в Україні
1574	Видання І. Федоровим перших книг в Україні – “Апостола” і “Букваря”
1578	Заснування в Острозі школи (колегії) та друкарні
1581	Вихід з друку Острозької біблії
1591-1593	Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського
1594-1596	Козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка
1595, 27 грудня – 1657, 27 липня	Роки життя Богдана Хмельницького
1596	Брестська церковна унія
1616-1622	Гетьманування Петра Сагайдачного
1615	Заснування Київського братства й школи при ньому
1620	Відновлення православної ієрархії в Україні
1620, вересень	Битва під Цецорою
1621	Хотинська війна
1625	Козацько-селянське повстання під проводом Марка Жмайла
1630	Козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1632	Заснування Києво-Могилянської колегії
1635	Спорудження польським урядом фортеці Кодак
1637	Козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка)
1638	Козацько-селянське повстання під проводом Якова Острянина та Дмитра Гуні
1647, грудень	Похід козацького загону на чолі з Б.Хмельницьким на Запоріжжя
1648-1657	Гетьманування Б.Хмельницького
1648-1676	Українська національно-визвольна війна
1648, 19 квітня – 5 травня	Битва під Жовтими Водами

1648, 15-16 травня	Битва під Корсунем
1648, 11-13 вересня	Битва під Пилявцями
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б.Хмельницького у Київ
1649, 5-6 серпня	Битва під Зборовом
1649, 18 серпня	Зборівський мирний договір
1651, 18-30 червня	Битва під Берестечком
1651, 18 вересня	Білоцерківський договір
1652, 22-23 травня	Битва під Батогом
1653, вересень-грудень	Бої під Жванцем
1654, 8 січня	Переяславська рада
1657-1659	Гетьманування І.Виговського
1658, 16 вересня	Гадяцький договір
1659	Битва під Конотопом
1659	Переяславські статті – договірні умови між московським урядом і Ю.Хмельницьким
1660, 17 жовтня	Слободищенський трактат
1661	Заснування університету у Львові
1663	“Чорна рада” в Ніжині. Початок політичного розподілу України
1663-1668	Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні
1665-1676	Гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Московщиною й Польщею
1672-1687	Гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні
1681, 17 жовтня	Бахчисарайський мирний договір Московщини з Туреччиною та Кримським ханством
1686	“Трактат про вічний мир” між Московщиною та Польщею
1687, 25 липня	Коломацькі статті – договірні умови між московським урядом та І.Мазепою
1687-1709	Гетьманування Івана Мазепи
1700-1704	Визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм
1700-1721	Північна війна між Росією й Швецією
1701	Перетворення Києво-Могилянської колегії на академію

1708, жовтень	Перехід І.Мазепи на бік Карла XII
1709, 14 травня	Зруйнування Чортомлицької Запорізької Січі
1709, 27 червня	Полтавська битва
1709, 22 серпня	Смерть І.Мазепи в Бендерах
1710-1742	Гетьманування Пилипа Орлика (в еміграції)
1711	Заснування Олешківської Січі
1712, 5 квітня	Константинопольський мирний договір між Росією й Туреччиною
1722-1727	Перша Малоросійська колегія
1722-1794	Роки життя Г.Сковороди
1727-1734	Гетьманування Данила Апостола
1734	Заснування Нової Січі на р. Підпільній
1734-1750	“Правління гетьманського уряду”
1738-1745	Рух опришків на чолі з О.Довбушем
1739, 18 вересня	Белградський мирний договір між Росією й Туреччиною
1750-1764	Гетьманування Кирила Розумовського
1764	Скасування гетьманства
1764-1781	Друга Малоросійська колегія
1768, травень-червень	Коліївщина
1772	Перший поділ Польщі: приєднання Галичини до Австрії
1774	Кючук-Кайнарджійський мирний договір
1775, 7 травня	Константинопольська конвенція між Австрією й Туреччиною: захоплення Австрією Буковини
1775, 3 серпня	Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі
1775-1828	Задунайська Січ
1783, 8 квітня	Приєднання Криму до Росії
1783, 3 травня	Указ Катерини II про закріпачення селян на Лівобережжі
1786, 10 квітня	Царський указ про секуляризацію церковних і монастирських маєтків на Лівобережній Україні
1788, 22 січня	Утворення Чорноморського козацького війська
1792	Переселення Чорноморського війська на Кубань
1793	Другий поділ Польщі: входження Правобережної України до складу Росії
1795	Третій поділ Польщі: входження Західної Волині до складу Росії

1805	Відкриття Харківського університету
1814-1861	Роки життя Т.Шевченка
1821	Створення в Тульчині таємного Південного товариства декабристів
1823-1825	Діяльність таємного “Товариства з’єднаних слов’ян” у Новоград-Волинському
1825, грудень – 1826, січень	Повстання Чернігівського полку
1830-1831	Польське визвольне повстання на Правобережній Україні
1830-1837	Діяльність у Львові просвітницького гуртка “Руська трійця”
1834	Відкриття університету в Києві
1846-1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства
1848, 16 квітня	Скасування кріпацтва у Східній Галичині
1848, 2 травня	Утворення у Львові української політичної організації – Головної руської ради
1848, серпень	Скасування кріпацтва на Буковині
1848, 25 жовтня	Створення культурно-освітнього товариства “Галицько-руська матиця”
1853	Скасування кріпацтва у Закарпатті
1853-1856	Кримська війна
1861-1862	Видання в Петербурзі журналу “Основа”
1861, 19 лютого	Скасування кріпацтва в Росії
1861	Створення Галицького й Буковинського крайових сеймів
1863	Валуєвський циркуляр
1865	Відкриття в Одесі Новоросійського університету
1868	Заснування у Львові українського культурно-освітнього товариства “Просвіта”
1873	Заснування у Львові Літературного товариства ім. Т.Шевченка (1892-перетворене на Наукове товариство ім. Т.Шевченка (НТШ))
1875	Заснування університету в Чернівцях
1876	Емський указ про заборону видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою, заборону театральних вистав українською мовою
1877	“Чигиринська змова”
1890	Створення у Львові Русько-української радикальної партії – першої української політичної партії

1891	Створення студентської таємної організації “Братство Тарасівців”
1899	Створення Галицької соціал-демократичної партії
1899	Створення в Галичині Української національно-демократичної партії
1900	Створення в Харкові Революційної української партії – першої на східноукраїнських землях української політичної організації
1902	Створення Української народної партії
1904	Заснування Української радикальної партії
1906	Початок діяльності культурно-освітніх товариств “Просвіта” на Наддніпрянській Україні
1906-1909	Століпінська аграрна реформа
1908	Заснування Товариства українських поступовців
1914-1918	Перша світова війна
1914, 1 серпня	Створення у Львові Головної української ради
1914, 4 серпня	Створення у Львові Союзу визволення України
1914, 6 серпня	Створення у складі австро-угорської армії добровольчого легіону – Українські січові стрільці
1915, 1 травня	Реорганізація Головної української ради в Загальну українську раду
1916, 6 листопада	Указ імператора Австро-Угорщини про автономію Галичини
1917, 23-27 лютого	Лютнева буржуазна революція в Росії
1917, 4 березня	Утворення Української Центральної Ради
1917, 6-8 квітня	Всеукраїнський національний конгрес
1917, 10 червня	I Універсал Центральної Ради
1917, 3 липня	II Універсал Центральної Ради
1917, 25 жовтня	Більшовицький переворот у Петрограді
1917, 7 листопада	III Універсал Центральної Ради
1917, 4-6 грудня	Всеукраїнський з’їзд рад у Києві
1917, 12 грудня	З’їзд рад у Харкові. Проголошення радянської влади в Україні
1918, 22 січня	IV Універсал Центральної Ради
1918, 27 січня	Брестський мирний договір між УНР і державами Четверного союзу
1918, 29 квітня	Ухвалення проекту Конституції УНР
1918, 29 квітня	Всеукраїнський хліборобський з’їзд. Проголошення Павла Скоропадського гетьманом України
1918, 1 листопада	Українське національне повстання у Львові

1918, 13 листопада	Утворення Директорії
1918, 27 листопада	Відкриття Української Академії наук (УАН), з 1921 р. – Всеукраїнська Академія наук, з 1936 р. – Академія наук УРСР, з 1994 р. – Національна Академія наук України
1918, 19 грудня	Вступ Директорії до Києва
1919, 22 січня	Проголошення в Києві Акту Злуки УНР і ЗУНР
1919, лютий	Виникнення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ, згодом – Комуністична партія Західної України (КПЗУ))
1919, березень	Прийняття Конституції УСРР
1919, грудень –	Перший “Зимовий похід” військ УНР
1920, квітень	Варшавська угода УНР і Польщі
1920, серпень	Заснування Української військової організації (УВО)
1921, березень	Ризький мир
1921, жовтень	Виникнення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)
1921-1923	Голод в Україні
1922, 30 грудня	Утворення СРСР
1924, січень	Конституція СРСР
1925	Заснування Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО)
1925, травень	Конституція УСРР
1928, травень-липень	“Шахтинська справа”
1929, 3 лютого	Заснування Організації українських націоналістів (ОУН)
1930, березень-квітень	Судовий процес у справі “СВУ”
1931, березень	Судовий процес у справі “УНЦ”
1932-1933	Масовий голод в Україні
1937, січень	Конституція УРСР
1939, 15 березня	Проголошення незалежності Карпатської України
1939, 1 вересня	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни
1939, 17 вересня	Червона армія перейшла польський кордон
1940, 10 лютого	Розкол ОУН. Створення ОУН-Б та ОУН-М
1940, 28 червня	Червона армія окупувала Північну Буковину і Бесарабію

1941, 22 червня	Напад Німеччини на Радянський Союз
1941, 30 червня	Проголошення ОУН-Б відновлення Української держави
1941, червень	Початок окупації України німецькими загарбниками
1942, осінь	Створення Української повстанської армії (УПА)
1944, жовтень	Визволення України від німецьких загарбників
1945, 25 квітня	На конференції в Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник
1945, 8 травня	Капітуляція Німеччини
1945, 29 червня	Радянсько-чехословацький договір про кордони. Закарпаття увійшло до складу УРСР
1946, березень	Львівський церковний собор: ліквідація Української греко-католицької (уніатської) церкви
1947, квітень-серпень	Операція “Вісла”
1954, лютий	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР
1961, січень	Суд у Львові над членами дисидентської організації – Української робітничо-селянської спілки – Л.Лук’яненком, І.Кандибою та ін.
1965, серпень-вересень	Перша хвиля арештів інтелігенції
1976, 9 листопада	Утворення Української Гельсінської групи
1986, 26 квітня	Катастрофа на Чорнобильській АЕС
1989, вересень	Установчий з’їзд Народного Руху України за перебудову
1989, жовтень	Закон про мови в Українській РСР
1990, квітень	Створення Української республіканської партії (УРП)
1990, 16 липня	Декларація про державний суверенітет України
1991, 24 серпня	Акт проголошення незалежності України
1991, 1 грудня	Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Президентом обраний Л.Кравчук
1991, 8 грудня	Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Припинення існування СРСР
1992, січень	I Конгрес українців
1994, березень	Позачергові вибори до Верховної Ради України
1994, червень-липень	Вибори Президента України. Президентом обраний Л.Кучма
1994, листопад	Україна приєдналася до “Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”

1995, листопад	Вступ України до Ради Європи
1996, 28 червня	Прийняття Конституції України
1996, вересень	Введення національної грошової одиниці — гривні
1997, 31 травня	Українсько-російський договір про співробітництво
1999, листопад	Вибори Президента України. Президентом обраний Л.Кучма
2000, квітень	Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави
2001, березень-квітень	“касетний скандал”, політична криза в Україні
2001, серпень	III Всесвітній форум українців у Києві
2001, 5-14 грудня	Всеукраїнський перепис населення
2003	Рік Росії в Україні
2004	Рік Польщі в Україні
2004, жовтень-грудень	Вибори Президента України. Помаранчева революція. Обрання Президентом В.Ющенка
2008	Вступ України до Світової організації торгівлі
2010, січень-лютий	Вибори Президента України. Президентом обраний В.Янукович

Великі князі Київські та роки їх правління

Олег	882-912
Ігор	912-945
Регентство княгині Ольги	945-964
Святослав Ігоревич	964-972
Ярополк Святославич	972-978
Володимир Святославич (Великий)	980-1015
Святополк Володимирович Окаянний	1015
Ярослав Володимирович (Мудрий)	1015-1018
Святополк Володимирович (Окаянний)	1018
Ярослав Володимирович (Мудрий)	1019-1054
Ізяслав Ярославич	1054-1068
Всеслав Брячиславич	1068-1069
Ізяслав Ярославич	1069-1073
Святослав Ярославич	1073-1076
Всеволод Ярославич	1077
Ізяслав Ярославич	1077-1078
Всеволод Ярославич	1078-1093
Святополк Ізяславич	1093-1113
Володимир Всеволодович (Мономах)	1113-1125
Мстислав Володимирович	1125-1132
Ярополк Володимирович	1132-1139
Вячеслав Володимирович	1139
Всеволод Ольгович	1139-1146
Ігор Ольгович	1146
Ізяслав Мстиславич	1146-1149
Юрій Володимирович (Довгорукий)	1150-1151
Ізяслав Мстиславич	1151-1154
Вячеслав Володимирович	1154
Ростислав Мстиславич	1154
Ізяслав Давидович	1154-1155
Юрій Володимирович (Довгорукий)	1155-1157
Ізяслав Давидович	1157-1158
Мстислав Ізяславич	1158-1159
Ростислав Мстиславич	1159-1161
Ізяслав Давидович	1161
Ростислав Мстиславич	1161-1167
Володимир Мстиславич	1167
Ярополк Ізяславич	1167
Мстислав Ізяславич	1167-1169
Гліб Юрійович	1169-1170
Мстислав Ізяславич	1170

Гліб Юрійович	1170-1171
Володимир Мстиславич	1171
Михалко Юрійович	1171
Роман Ростиславич	1171-1173
Михалко Юрійович	1173
Рюрик Ростиславич	1173
Святослав Всеволодович	1173
Ярослав Ізяславич	1173-1174
Святослав Всеволодович	1174
Ярослав Ізяславич	1174
Роман Ростиславич	1174-1175
Святослав Всеволодович	1176
Роман, Мстислав, Рюрик Ростиславичі	1176
Святослав Всеволодович	1176-1180
Рюрик Ростиславич	1180-1181
Святослав Всеволодович	1181-1194
Рюрик Ростиславич	1194-1201
Інгвар Ярославич	1201-1203
Рюрик Ростиславич	1203
Інгвар Ростиславич	1203
Рюрик Ростиславич	1203-1204
Роман Мстиславич	1204
Інгвар Ярославич	1204
Ростислав Рюрикович	1204-1205
Рюрик Ростиславич	1205-1206
Всеволод Святославич	1206
Рюрик Ростиславич	1206-1207
Всеволод Святославич	1207
Рюрик Ростиславич	1207-1210
Всеволод Святославич	1210-1212
Мстислав Романович	1212
Інгвар Ярославич	1212
Мстислав Романович	1212-1223
Володимир Рюрикович	1223-1235
Ізяслав Мстиславич	1235-1236
Ярослав Всеволодович	1236
Ізяслав Мстиславич	1236
Володимир Рюрикович	1236-1238
Ярослав Всеволодович	1238
Михайло Всеволодович	1238-1239
Ростислав Мстиславич	1239
Данило Романович	1239-1240
Михайло Всеволодович	1241-1243
Ярослав Всеволодович	1243-1246

Галицькі й Галицько-Волинські князі та роки їх правління

Володимирко, син Володаря	1141-1153
Ярослав Осмомисл, син Володимирка	1153-1187
Олег і Володимир, сини Ярослава	1187-1188
Роман Мстиславич, князь волинський	1188-1189
Володимир Ярославич	1189-1199
Роман Мстиславич	1199-1205
Данило Романович	1205-1206
Володимир Ігоревич, із чернігівських князів	1206-1208
Роман Ігоревич, брат Володимира	1208-1209
Ростислав Рюрикович	1210
Роман Ігоревич	1210
Володимир Ігоревич	1210-1211
Данило Романович	1211-1212
Мстислав Німий, з князів волинських	1212-1213
Володислав Кормильчич, боярин галицький	1213-1214
Коломан, королевич угорський	1214-1219
Мстислав Удатний	1219
Коломан	1219-1221
Мстислав Удатний	1221-1228
Андрій, королевич угорський	1228-1230
Данило Романович	1230-1232
Андрій, королевич угорський	1232-1233
Данило Романович	1233-1235
Михайло і син його Ростислав, із князів чернігівських	1236-1238
Данило Романович	1238-1264
Лев Данилович	1264-1301
Юрій Львович	1301-1308
Андрій і Лев Юрійовичі	1308-1323
Юрій-Болеслав, із князів мазовецьких	1325-1340

Українські гетьмани

Дмитро Вишневецький (Байда)	1550-1564
Богдан Ружинський	1575-1576
Шах	1576-1577
Лук'ян Чорнинський	1578
Самійло Зборовський	близько 1581
Михайло та Кирик Ружинські	1585
Захар Кулага	1585
Богдан Мікошинський	1585
Лук'ян Чорнинський	1586
Войтих Чаковицький	1590
Криштоф Косинський	1591-1593
Григорій Лобода	1593
Богдан Мікошинський	1594
Федір Полоус	1595
Матвій Шаула	1596
Кремпський	1596
Криштоф Нетьковський	1596
Гнат Василевич	1596-1597
Тихон Байбуза	1596-1597
Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600-1602
Гаврило Крутневич	1602-1603
Іван Куцькович	1602
Іван Косий	1602-1603
Григорій Ізапович	1606
Зборовський, Олевченко	наприкінці 1606
Каленик Андрієвич	1609-1610
Григорій Тіскиневич	1610
Петро Сагайдачний	1614-1622
Дмитро Барабаш	1617
Яцько Бородавка Неродич	1619-1621
Олифір Голуб	1622-1623
Михайло Дорошенко	1622-1628 з перерв.
Грицько Чорний	1622-1628 з перерв.

Каленик Андрієвич	1624-1625
Марко Жмайло	1625
Грицько Чорний	1629-1630
Тарас Федорович (Трясило)	1630
Тимофій Орендаренко	1630-1631
Іван Петражицький-Кулага	1631-1632
Андрій Діденко	1631-1632
Тимофій Орендаренко	1632-1633
Іван Сулима	1635
Василь Томиленко	1636-1637
Савва Кононович	1636-1637
Павло Бут (Павлюк)	1636-1637
Яків Острянин	1638
Дмитро Гуня	1638
Богдан Хмельницький	1648-1657
Юрій Хмельницький	1657
Іван Виговський	1657-1659
Юрій Хмельницький	1659-1663
Павло Тетеря (Правобережний)	1663-1665
Яким Сомко (Лівобережний, наказний)	1663
Іван Брюховецький (Лівобережний)	1663-1668
Петро Суховієнко (Правобережний)	1668-1669
Петро Дорошенко (Правобережний)	1665-1676
Дем'ян Многогрішний (Лівобережний)	1668-1672
Михайло Ханенко (Правобережний)	1669-1674
Іван Самойлович (Лівобережний)	1672-1687
Юрій Хмельницький (Правобережний)	1677-1681
Іван Мазепа (Лівобережний)	1687-1709
Іван Скоропадський (Лівобережний)	1708-1722
Пилип Орлик (Правобережний, в еміграції)	1710-1742
Павло Полуботок (Лівобережний, наказний)	1722-1724
Данило Апостол (Лівобережний)	1727-1734
Кирило Розумовський (Лівобережний)	1750-1764

Навчальне видання

СВІТЛИЧНА Валентина Василівна

Історія України

Керівник видавничих проектів Ю.В. Піча
Літературний редактор В.А. Корнієнко
Технічне редагування та комп'ютерна верстка В.С. Гарвона

Здано на складання 18.10.2010 р. Підписано до друку 10.11.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Times.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25. Обл.-вид.арк 26,15.
Зам. № 434.

Видавництво «Каравела»,
просп. Рокосовського, 8а, м. Київ, 04201, Україна.
Тел. (044) 592-39-36, 360-36-99. E-mail: caravela@ukr.net
www.caravela.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: ДК №2035, від 16.12.2004 р.

Віддруковано в ПП «Юхимчук М.В.»
(свідоцтво ДК № 867 від 22.03.2002 р.)
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанопредтечинська, 2.
Тел./факс (03849) 2-72-01, 2-20-79